

ק ש ת

קשת

העורך :

אהרן אמיר

מזכירות המערכת :

שולמית שניר

קשת מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עִיסֵהספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל־אביב, טל. 67244. דמי חתימה לשנה : 12 ל"י ; בחוץ־לארץ, \$6.00. חוברת בודדת : 3.50 ל"י ; בחוץ־לארץ, \$1.75. כתבי־יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עִיסֵהספר בע"מ.

שנה ששית, חוברת א, סתיו 1963

נדפס בדפוס "עתיד", תל־אביב

התוכן :

אדוניס : קינה על הימים הללו (שירים)	4
אבראהים עבד אל־חלים : הבית	7
פואד ריפקה : אל גדר הגן (שיר)	11
ג'אסם אל־ג'אוי : באביב יופיעו השמות שנית	12
יוסף אל־ח'אל : השיבה (שיר)	16
נג'יב מחפוז : בדד עם החירות	18
עדנאן אל־ראוי : אחי שנפל חלל (שיר)	23
בדר נשאת : ערב טוב, חבריה!	24
פדוא טוקאן : שלך הם, אהובי (שיר)	29
פואד תפרלי : המנורה הדועכת	30
אונסי אל־ח'אג' : שני פעוטות אנחנו (שיר)	33
הספרות הערבית בת־זמננו : לאומית או אוניברסלית (סימפוזיון)	34
עבד אל־והאב אל־ביאתי : הפרח המואר (שירים)	42
ששון סומך : צורות חדשות המחפשות תוכן	46
מתתיהו פלד : הסוציאליזם הערבי	58
שירי אהבה כורדיים	78
נסים רו'זאן : מרד הכורדים	80
בן־אחיו של מוסא־בי ממוחתאן (שיר־עם)	90
משה אפרת : ידע ומדע במצרים של נאצר	92
אלי כדורי : סעד זגול והבריטים	105
נאדר נאדר־פור : אביב עצבת (שירים)	122
פריידון אספנדיארי : יום הקרבן	124
פריידון תואלולי : הארכיאולוג (שיר)	133
צאדק צ'ובאק : הקוף שאיבד את ה"לוטי" שלו	134
סונא קילי : ההשפעה המערבית על התהליכים המדיניים והתחוקתיים בתורכיה	144
מקס בילן : הספרות התורכית בימינו	162
בקרות קצרות	174
המשתתפים בחוברת	206

אדוניס : קינה על הימים הללו

— מאיזו ארץ באת, מאיזו גדרה אין-שם-לה ?
— לא נשלמה מולדתי. רוחי במרחקים ואין כל לי.

באשר מתחילים פרעונים שם אוכלים הבריות
איש את אחיו והמלה פלה. באשר מתחילים
פרעונים אטל ססרי ואלף לי — אגור לי בצל
לְבָבִי וְאָרְקָם מִמְּשֵׁי הַשִּׁירִים שְׁמִים תְּדַשִּׁים.

אתה הים, יָדִידוֹ שֶׁלִפְצֵעַ ! אתה הַפְּצֵעַ יָדִידוֹ
שֶׁלִמְלַח ! אתה ים הגדול
אתה הַפְּרַת, יָמִים בְּלֹא מִסְפָּר,
אתה, אֶל-עֲאֲצִי, עֲרִיסָה אֵין תִּינוּק בָּה,
אתה, בְּרָדָה,

גִּמְעֵתִיכֶם בְּלִכְּכֶם וְלֹא רְוִיתִי, אֲבָל אֶלֶפְתִּי אֶהְבֶּה
וְאֵךְ הַיָּאוֹשׁ הוּא לְבִדּוֹ רְאוּי לְאַהֲבָה.
נוֹאֵשׁ וְלֹא מִפְּנֹת, תוֹעָה וְשׁוֹטֵם לְסִימְנֵי הַדְּרִיף —
עֵינֵי מְלֹאֲתֵי-כְזָב, וְהַסְפֵּס חוֹתֵל אֶת קְרוֹם הָאֲדָמָה
וְאֵין לִי רָגֵל בְּמוֹלְדֵת-חֹלוֹת.

הַנְּהֵ-הֲנוּ מִפְּרֵשׁ שֶׁלְגָלוֹת, הִנֵּה פָנֵי אֲשֶׁר לְקִרְאֵת מִסָּע.
אוֹתִיר מְאֻחֲרֵי סְרָגֵי-בְּרִנָּל וּבְתִי-כְּלָאִים וְאוֹתִיר
אֶת אֲרָצִי לְאוֹתָם טְרַקְלִינָאִים מְטָרְפִים,

אלף לי וְדָבָר אֵין עֲמָדֵי זוֹלַת תּוּגוֹתֵי הָאֲרָכוֹת
וּמְרַחֲקֵי-שֶׁל-כּוֹכְבִים וּבְשִׁירְתִי אֶהוּבְתִי וְשִׁירֵי.
וְאֵלֶיךָ לִי וְעַל מִצְחֵי דְבֶשׁ דְּבוֹרוֹת הַנְּבָר
וּבְעֵינֵי נַח עֲמֵי הָאוֹבֵד,

ואלף לי ואני חולם על לבבות אשר נתלו על הגפנים
 ועל ראשים שגזרעו בשדות, וזוכר כי כל אלה
 אינם אלא שארית נאהבי, ועת יבוא בן־ידי
 ריח הנים, וימלא את שערות אהובתי בטָרם ריח
 — ונהופים מתים גם קמים לתחייה — אני אֶזכֶּר
 בְּךָ אֵת אִמִּי, וּבְזִכְרוֹנִי אֶקְצֶה לָּהּ מִחֲצֵלֶת רַכָּה
 שְׁעָלֶיהָ תֵּשֵׁב גַּם תִּבְכֶּה.

היה שלום נא מסחט הנבובים שבארצי,
 ושמה, אתה האל החורגן של יאשי: מתחת לי
 שטופה הארץ ובמלותי צלצול מוזר ובשערי ריח
 ניהוח שלעריה.

...נִיר בְּאֵין דְּיוֹ וְאֵין לֵב שֶׁהִדְיוֹ יִנְעֶרְהוּ,
 וְהַיְאוֹשׁ כּוֹכֵב עֲלֵי מִצַּח וְהַזְדוֹן עוֹדוֹ מִיְנוֹק וְהַדְמָמָה
 חֹלוֹת שׁוֹטְפִים וְאֵין נִיר.

— מאיזו ארץ באת, ומאיזו גדרה אין־שם־לה?
 — לא נשלמה מולדתי, רוחי במרחקים ואין כל לי.

התחיה והאפר

(קטע)

חולם אני גחלת בקרי
 על כנף צפור באה היא
 מאפק הרפתקן.
 אני מריח להקה בת היכלים בה
 אולי דמותה של צור נוצקה בה
 אולי דמות נערה שיפי שיערה
 היה לאניות.
 חולם אני שפתי גחלת

וּכְמוֹ קִרְתָּגוֹ הִיא שְׁלִדוֹרוֹת:

כָּל אֶבֶן — נִתְּזוּ אֵשׁ

וְהַתִּינוֹק — עֲצִי-עוֹלָה לָּהּ:

שְׁחוּטֶת-גֹּרֵל הִיא

כְּמוֹ הַנְּצוּץ: אִם לֹא יֵאִיר יָמוֹת הוּא.

הוֹיָה, הוּ רֵאִיתִי גְחֵלֶת

קִטְרֶתָהּ חוֹטְפָה אֶת כָּל-כְּלִי.

עֲסָה בִּי

אֵלֵי מוֹלְדָת

אוֹתָהּ אֲדַע. אוֹתָהּ גַּם לֹא אֲדַע.

שָׁמָּה לְבַעַל-בָּבֶל, אוֹלֵי אֵלֵי מִזְבְּחֵי בָּהּ

שָׁם עוֹף שָׁנְתָאֵהָב בָּמוֹ-מוֹתוֹ.

בָּאֵשׁ עוֹלָה, אוֹמְרִים, לְמַעַן מִחְרוּ

הַמִּתְחַדֵּשׁ,

לְמַעַן תִּחְיֶתוּ

עוֹלָה בָּאֵשׁ

וּמֵאֲפָרוֹ תִשְׁמַשׁ וְהִאֲפָקוּ.

(מערבית: ש ש ון ס ומך)

אנראהים עבד אל־חלים: הבית

כשלוש שנים נעדרתי מביתי ואשתי וילדי. הכרח היה להינתק מעליהם, כדי שאסע לבצע תפקיד בלתי־צפוי. לא עלה בדעתי שאמנם אפרד מהם, ולו שאול נשאלתי לא הייתי בוחר בשעה ההיא דווקא, כלומר לעזוב את אשתי עם זאטוטיה חדשה שאך חדשיים מכירה היא את עולמנו ועם ילדנו שהגיע לגיל בית־הספר. וככל אדם שאשתו לא למדה לעבוד ולהתפרנס נשאתי לבדי בעול הפרנסה והקיום. למעשה הייתי אמצעי־הקשר בין אשתי לבין העולם החיצון, והמקור שמספק כסף או דלק, אותו דלק ההופך מאות פריטים שעליהם חיים בני־תמותה. אהוב אהבתי את ביתי, אהבתי את ריחו, ומבחיני הייתי בינו לריחם של שאר בתי־אדם. מביט הייתי עליו כעל עצם־מעצמי. אמנם היה בקומה שמתחת לפני הכביש, אך אני הוא שבחרתי בו, אני עצמי. בית נקי היה המשקיף על גינה זעירה, ומקומו ברובע נאה מרבעי קאהיר. שני חדרים ולא עוד. ובכל־זאת חוללנו נסים ותיחבלנו תחבולות כדי שיצלח להכיל אותנו ואת הרהיטים שברשותנו.

וכך, כדרכם של שאר בני־אדם, המתגוררים מעל לפני הקרקע ובדירות מרווחות, גם לנו נתקנו חדר־מושבים וחדר־שינה ושולחן־אכילה שכיסאות סביבו. הצלחתי אף לקרוע פינה בחדר־המושבים ולהעמיד בו את שולחן־הכתיבה שלי, את מקלט הראדיו, וכן ספריה זוטה שהכילה את כל הספרים שהיו עמי ושלינוני כל ימי. כל שהיה בביתנו דרכו להשתנות בלי הרף. הילדים מספרם גדל ועתה הם שלושה. הקולות השתנו ואף הדמיות. עתה יש לנו בן המגלגל ריב נצחי עם אחותו הקטנה והמטיל עליה את מרותו ומענישה ללא רשות מצדנו על שגיאות שגתה, והיושב אל שולחני, פורש נכחו דף־נייר, אוחו בעיפרון ומנסה לחקותני — כלומר לשרטט קווים־קווים ההופכים דמות מטוס או ציפור או פרח־בין־פרחים. ועוד לנו ילד־זנת שמלאו לה ארבע שנים, המנסה במיטב אונה לחקות את אמה: פעם יושבת היא מול המראה ומנסה להתקטט, פעם סוחבת היא עמה את המטאטא ומתחילה להעבירו לאורך החדר, פעם נושאת היא בדל־אריג ומנסה להסיר את האבק מעל לשולחן ולכיסאות, ופעמים רבות רואה הייתי את ילדתנו, כשהיא יושבת לצד אמה, מול גיגית־הכביסה, חדוה מציפה את ישותה והיא ממוללת באצבעותיה בבגדים ובמים ובכועות־הסבון. ובחדשיים האחרונים נוספה לנו התינוקת החדשה, המבעטת ברגליה בלא הפסק, והמסתכלת בסובב אותה בעין קסומה, ואחר פורצות צווחותיה כפעם־בפעם בבקשה אחר שדי האם. בביתנו הלך־סבב קולי שלי וקול אשתי וכן קולות רבים החיים עמנו בצוות.

אמי... אחי... חברים, והבריות בכלל. לא מעט לילות חיינו עם הבריות בביתנו. אותו לילה שבו האזנו לשירו של פול רובסון על־אודות הכושים:

פגשתי היום את אחי
הושטתי לו ידי
ויפן לי גבו...
התקרא לו אח
לא — לא
לא — לא — לא
הוא הכתים את שמי.

ושב הוא הַנְמַר, ושונה אותה פיסקה באותו ניגון שופע אנושיות, ומדי שירו מחליף הוא את המלה "אח" ב"אחות" ו"כֹּהֲנֵדֶת" — כלומר אותם טיפוס־אדם לבנים, שעודם חושבים ומתנהגים במערך־נפש פראי, ברברי, ומתיחסים אל הכושים כאילו אינם יצורים אנושיים כי אם קבוצת בעלי־חיים, הנפלית משאר בהמות בכך שיכולה היא להלך על צמד־רגליים, לדבר ולעבוד בבתי־החרושת ובשדות במחצית שכרו של האיש הלבן.

אותו לילה מתארחים היו בביתנו מספר ידידים סודאניים. שירו של רובסון מרטיטם היה ברטט־אדירים ומנתקם מכל כיסאותיהם ומשלח תזועות אל ידיהם, רגליהם וכל אברי גופם. היתה זו לי פעם ראשונה שראיתי את חברי הסודאניים מרקדים. מעלה הייתי בדמיוני — שעה שהקשבתי לרובסון המשיב על השאלה המופנית אל האנושות, "התקרא לי אח?" ועונה בשאגת גינוי ומרירות וגאנה "לא, לא, לא" — מעלה הייתי או בדמיוני שלא את קולו של אדם־יחיד אני שומע, אלא הכושים והנרדפים בעולם כולו שואגים קול אחד, כזאבים. אותו לילה שמענו את שירו של רובסון למעלה מחמש פעמים. בני נשאר עמנו, ללא שינה, חי עמנו ועם ריצודי חברי הכושים, והחל אף הוא לנענע את גופו ימין ושמאל וקורא עם האחרים "נו, נו, נו — לא, לא, לא!".

כל שהיה בביתנו פקדוהו תמורות ללא הפסק. הרהיטים אף הם — כמונו וכמו אשתי — נשתנו. מושבי החדר, שליוונו מיום נישואינו — עתה קנינו להם אריג חדש פרחוני־צבעוני, ופתע הפכו להיות יצורים חדשים, מרניני־לב, שיש בהם כדי להגביר געגועי־אדם לנווהו. הפרחים, שבילדותי התאהבתי בהם ועתים הייתי מלסטמם מן הגנים, עתה למדתי כיצד לקנותם מן המוכרים־הנוודדים בגרושים־מעט; גם הפרחים גם ספלוני־הקפה נהגו להשתנות ולהתחלף תדיר. ובלכתי ברחובותיה של קאהיר אוהב הייתי להציץ אל חלונות־הראוה, לסקור את הסחורות המוצגות שם, ולחפש מיד את שלטוני־המחיר. אחר ממשמש הייתי בכיסי ומונה את פרוטותי, אחר מנסה לשכנע את עצמי שביכלתי לרכוש כל דבר שאחפוץ: בובת־תינוק, ספלון־קפה, פיסת־אריג זולה (הה, כמה תתאים לגופה של אשתי!). עתים מקריב הייתי את דמי כרטיס־הקולנוע, או את המעות שנועדו למסיבת־רעים, ופורץ אל תוך החנות, ואחר דקות אחדות הייתי יוצא

ובידי חבילה המשמחת לב אשתי וילדי, או מכניסה לביתנו גון חדש החש
עמנו והופך חלק מחיינו.

*

מביט הייתי אל ביתי כהביט אמן אל ציור שמצייר כדמותו־הוא או כדמות
אשתו או כדמות אדם יקר לו.

אהוב אהבתי את ביתי והבחן הבחנתי בריחו מריחותיהם של שאר בתים. אותם
קירות, חלונות, אותה גינה שהיינו מביטים אל־על כדי לראות את עציה ופרחיה,
אותם סולמות שהובילנו אליו, מטה־מטה, אותה ספריה, אותו מטבח —
כל אלה מקושרים היו בזכרוני בחיי, באשתי, בילדי, בחברי ובמאורעות הפוקדים
אותי. עם אלה כולם חייתי משך שלש השנים שהרחקתי נדוד מביתי. מסייר
הייתי בפנינותיו, עוקב אחר צעדי אשתי כשהיא מרתיחה חלב לזאטוטים, ואחר
צווחות בתי שנולדה חדשיים לפני נסיעתי. עתים תמה הייתי ביני־לביני: האם
יושב בני אל השלחן, כמנהגו מאז, כדי לצייר פרחים וילדים ונדנדות ואת
חדר־השינה אשר לנו — אותו חדר שחיבקני יחד עם אשתי ועם התינוקת
החדשה. הו, זכרונות... והספריה והספרים וגליונות־הנייר הלבנים שהשארתי
במגירות, בהם מריק הייתי את רגשותי והירהורי באמצעות מלים ומשפטים?
והידידים? כלום עודם מבקרים בבית? ואותם לילות, ואותם ספרים שקניתי אך
לא הספקתי לקראם, והנחתים אחרי כמי שבוגד באהובי־נפשו; וריח המאכלים
המשתלח ממטבח ביתנו ונוטע בכך את התחושה שהנך אדם הקשור אל האדמה
ואל האנשים, וכי זכותך היא לאכול ולחשוב ולאהוב ולהוליד ילדים.

משך שלש שנים שביליתי הרחק מביתי לא חדלתי מהרהר באותם מעשים שחפצתי
לעשותם אך נסעתי בלי לבצעם — נשיקות שרציתי להשפיע על פני אשתי
וילדי. מלת "אבא", שנסעתי בלי ללמדה לבתי, קופסת הצבעים שביקש בני
(ואני הרגשתי אז אושר לא־יתואר על שביקש אותה, שכן בטוח הייתי שהחל
לפקוח עיניים ועוד ימצא דרכו להיות צייר כדודו חסיין), פגישה עם חברים
שעמדה להתקיים בביתנו — אך נסעתי בלי שתתקיים.

כחלוף שלש השנים שחייתי הרחק מביתי חזרתי אליו, הסתננתי אל הגינה,
ירדתי בחמשת השלבים, הקשתי על הדלת, דפקתי בחזקה, בנסותי, סעור כולי,
לשאוף את הריח, ריח ביתנו, ולשמוע את הקול, קול ביתנו, להשיב לעצמי
את תחושת הבטחון והחדווה. דפיקותי סערו והלכו ואף־על־פי־כן לא שמעתי
קול ולא הריחותי ריח כלשהו. מעין הלם היכני משבא אל אזני קולו של
בעל־הבית:

"את מי אתה מחפש?"

"משפחתי... ביתי... איפה הילדים?"

"הסתלקו לאחר שנסעת".

"ולאן פנו?"

"לא יודע... אף אחד כאן לא יודע".

נשענתי אל הדלת ושקעתי בתהום של חזיונות, אחר התעוררתי כמתוך חלום והחיליתי לטפס במדרגות כשצלמי העבר רודפים אחרי. בעברי על פני הגינה, ואחר, בצעדי ברחוב הסמוך לביתנו הישן, מהרהר הייתי בבית החדש המסתורי, באשתי, שמצאה שעת־כושר להגשים את חלומה ולגור כשאר כל הבריות — מעל לפני הקרקע.

רוח קלילה וצוננת חדרה אל תוכי ונסכה בי חדוה ומרץ ותקוה. חושב הייתי על החיים החדשים המצפים לי. הבטתי סביב וראיתי את השמיים הבהירים והכוכבים והאופק הרחוק, ראיתי את מרחבי האדמה לנכחי ומעליהם אילנות ובניינים ובתים זעירים ונשים וגברים ותינוקות מהלכים. איש־איש נע לכיוון מסוים שלא ידעתיו, שם יחיה משך שעותיו וימיו הבאים. חשתי כי חוט־החיים מרתקני אל כל אשר סביבי. בנועי והנה שם, באופק הרחוק, ביטי החדש, והנה הרגשת חמימות ובטחון. הנה החיים יפים הם, והיפים שבימים הם אלה שעדיין לא חיינו אותם, והיפים שבבתים הם אלה שנגור בהם לעתיד־לבוא. שאותם אנו משרטטים היום בחלומותינו.

(מערבית: ששון סומך)

פואד ריפקה: אל גדר הגן

בשׁוּבִי אֶל גְּדֵר הַגֵּן
הִיָּה צְלִי מִתְפּוֹץ לֹא
נִצְבֵּט־פְּתָדִים
וּבְתַחֲתִיּוֹת פְּנֵי
לְהִבֵּת הַלְּפִיד הַמְּסַתֵּר מִתְּפֹרְרֶת
מִפְּגֵי הַדְּמָמָה
בְּהָרִים הַעֲמֻקִּים.

נְעוּל נוֹתֵר לוֹ מִחֲבוּאֵי
גַם עֵפֶר הַסּוּדוֹת תַּחַת הַשֶּׁלֶג
לֹא שָׁמַשׁ תַּעֲלֶה
עַל גִּבּוֹ, לְשֵׂאת אֶת הַנוֹסֵעַ אֶל הָעֵינַן
לְשֵׂאת צִידָה גַם לוֹ גַם לְדַרְכּוֹ.

שֵׁם הַרְחֻבְתִּי גִבֵּר תַנּוּר לַחֲרָף
הַמְּפַתֵּיץ מִשְׁפָּנוֹת בְּקֶרֶה עַד אִם שׁוֹכַחַת
כָּל אֶרֶץ אֶת גְּבוּלָהּ. שֵׁם
הַסִּגְרָתִי לְנִבּוּאָה יָמִי
נִפְתָּחוּ מוֹל מְרַחֲבִים מְלוֹתִי
מִחוּ הַכְּשׁוּף לְנִכּח הַמְּרֹאוֹת הַנּוֹשָׁנוֹת.

כָּל הַדְּרָךְ — בְּרִדָּר
וּגְדוּתִים שֶׁל נֶהָר לֹא יִכִּירוּ אֶת הַיְלָדִים
שֵׁם רֵיחַ הַמְּנוֹת עָלֶה בְּאַפִּי
וְרֵיחַ עֲצָבוֹנִי
בְּשׁוּבִי אֶל הַגְּדֵר אֲשֶׁר לִגְנִי.

ג'אסם אל־ג'וי : באביב יופיעו השמות שנית

הדחיקו ובאו המכונניות בזו אחר זו, כשהן נושאות סמלי־עיגול תלת־גוניים, ובתוכן נדחסו חיילים בריטים והודים הנושאים אף הם אותם סמלי־עיגול. מבטיהם של הללו נשתלחו אל כל־וכל ונשתרבבו מבעד לצהרים שבמכסי המכונניות ומבין מירווחי החוקים. נערים וגדולים נפזרו לארכה של דרך, ובפניהם נגדשו מבעים וריגושים, כעס ומבוכה ואי־אלה חיוכים המהבהבים וכבים על שפתיים דהות.

המכונניות והאופנועים חופזים־חומקים. נער השליך רסי־זכוכית מתחת לצמיגים החולפים וקנה אחת צוחה: לא שלום ולא ברכה על הז'נדרמים. כמו נמלים. תיכף־עכשיו יקחו את הבחורים למלחמה.

המלים הפיצו תוגה וכאב. זכרונות של זוועה נתנערו וגחו בדמיונם של זקנים, והצעירים אף הם פניהם נשטפו אימה.

הרחוב המאובק נזדעזע מפובד־משאם של הטנקים. הנערים נתבהלו כלשהו. אחדים מנו את מספרם, אחדים תיארו באזני־מי את מראה־עיניהם.

יא־בא־יה! כמה! מאה, אלף!

תראה את התותח הזה. איזה גדול!

המכונניות נעצרו ונדמה התנועה. אלא שהאופנועים שעטו כפעם בפעם, מושכים בעקביהם המולה ואבק.

אי־אלה חיילים ירדו ממכונניותיהם וחייל אנגלי ניפנף בידיו ואיצבע "וי" של נצחון. אחדים נתעלמו ממחוהו, ואילו האחרים לא ירדו לסוף כוונתו. משנוכח לדעת כי אין איש שם אל לב, השפיל ידו מאוכזב, הידק שפתיו ופניו לבשו הבעה נוגה, וידוע ידע, כמו שידעו הצופים, כי עצי התמרים לא יהיו קשתות־נצחון לחיילים. תחושה מביכה פוקדת היתה את העומדים. בוחנים זה את זה במרץ, ביראה.

אי־פה אישם נצמדו־נדבקו בני־אדם אל המכונניות וכמו שואבים היו מהן דבר־מה שימריצם למלא תפקיד. חייל שיחק ברובהו כשחק זאטוט בבובה אהובה. חייל אחר הניח רובהו על כתפו. הרובה החל נזוח מטה ברישול, ואילו החייל הישיש הסתכל ברובה וכמו אויבו הוא, הותירו במכוננית וקפץ מטה להביט אל התמרים ואל היצורים.

פנים יגעים לו. פנים נוסכי רוגע, ופצע חוצה את זקנו העב. קרב אל אחד הנערים מחייד, וכירכר בידו ללמדך כי גם לו נער בגילו. הנער התרחק והחייל נסוג בעצב.

תחושה זו החלה חודרת אל החיילים ומתגדשת מעל לתחושה שמירה שפקדתם מדי סוקרם את פרצופיהפנים הנועמים, מלאי־החיים. וכי יכול יוכל הנשק לעשות אהבה? היכול תוכל להביא נערים אלה לידי חיוך? שאלות אלו נטבעו על פניהם והסתננו אל נפשותיהם בלבשן גון חדש יותר, עמוק יותר, אכזרי יותר.

החיילים התפזרו לכל עבר, העומדים — זרות סחפתם. בארצם־הם. הנשים נסוגו אחור, והנערות השחו קומתן בעמדן מעל גגות הבתים. באוויר נשמע קול המולת מטוסים, והמבטים נרומו מעלה. פעוט רץ בכל כוחו, שני התכווץ נפחד אל תוך חוזה אמו, אחרים הסבו מבטם אל עבר בית־הקברות שעדיין ירוק בו קברו הסוחט את גופתו של כאזם, שמטוס הנושא אותו סמל של מכוניות אלו הרגו. הילדים הישירו מבט במטוסים, וזעק אחד:

“אלה אנגלים!”

“לא, גרמנים”, ענה אחר.

“אם היו גרמנים, היו זורקים פצצות עליהם. הם אויבים עם הגרמנים”.

החיילים נערכו סביב לגדר התיל שביתרה נתח גדול מלב האדמה, ושוב העבירו הבריות מבטיהם אל התיל שסגר באסורים את התמרים, ויבשו בגינו השדות הירוקים, והתעלה חרבו מימיה. לפני ימים אחדים בלבד שיחקו פעוטות על גדותיה הזעירות ועץ־התות הגדול אשר שם הצל עליהם מפני יקוד השמש ושימש מחבוא להם בלילות משחקם, ועליו, על עץ התות, חרטו את שמותיהם. עתה ימחקו החיילים את השמות ויכתבו תחתיהם את שמותיהם־הם באותיות אחרות. אך השמש חרוך תחרכם, ולעת אביב יופיעו שמותינו בשנית. זהו השדה של בהייה. היא לא כילתה לקצור עשב לפרתה. מאחרי התיל כלואים זכרונות ודברים אחרים, רבים. אופנוע שעט־חלף. חצוצרות הריעו בגעש ונשתתקו. בין הנערים עבר לחש, ואמרו:

“הנה בהיה באה”.

בהייה לא חדלה מפקוד את השדה אשר לה על־מנת לקצור עשב לפרתה. השומר מרשה היה לה להיכנס לפני בוא החיילים, ומעולם לא העלתה בדעתה כי יכול אדם כלשהו לעצור בה מקצור עשב משדה שלה, שאותו השקתה וזרעה וטיפחה במעט כספה, במחיר החלב. הנערים הקיפו את בהייה. היא הילכה בצעדים תשושים־יגיעים, ועל גבה הקמרמר עבאיה בת־קרעים ובידה הרועדת מגל חלוד. הבריות שאלו את עצמם: כלום ירשו לה להיכנס?

ומה יקרה אם ינסו לעצרה? — השאלות תססו בלבבות שפחד ותגר חברו בהם, ובהייה מוסיפה ומיטלטלת, כשקווצות שערה הלבן זקורות מבעד לאגד ההדוק סביב ראשה ופניה מביעים ספק בחילה ספק שיעמום ספק לעג־שבפעצבות.

בת ארבעים היא ומעלה ולא נשאָה איש, ויש ופונים אליה לקנטרה:

“דודה בהייה, תתחנני אתי?”

“מה יש? כבר לא נשארו בני־אדם?” עונה בהייה בשנון.

מהלכת היתה בשבילי, אוספת כל דבר שנקרה לה בדרכה. סמרטוטים בלים, פחיות ריקות, שברי לבנים. בקתתה היתה מתמלאת ערימות של אותם חפצים לא־חפצים שאין־בהם־חפץ.

עם כל צעד שצעדה לעבר החיילים גדלה הציפייה הנפחדת. החיילים בשלהם, אין שם לבו לבהייה. איש ושיכרותו, איש ותרדמתו.

איש לא ניסה להניא את בהייה מהילוכה. מן־הסתם עונה היתה לכל המנסה במלה עוקצנית או טופלת עליו אשמה מכווערת או מביטה בו בכוז ואולי מתעלמת ממנו באורח מבעית. נערים־מספר אצו לקראתה והחלו להלך לצדה ומאחריה. אחד הנערים לקח ממנה את המגל לשאתו, אחר את העבאיה שאל תוכה נוהגת היתה לערם את העשב הנקצר. צעדיה הרכים הוסיפו לפזר הרגשה סתומה ולהטיל שאלה מאוימת: מה יקרה עתה? עתה נפנו מבטים אל חסן, שהעיר דבר־מה על־אודות החיילים. ידוע ידעו כי בכוחו להביע בהבל־פיו רוגשה זו שמרגשתם. עז־פנים היה, חזק ונמרץ היה, ולא חסך עצמו מעוזר.

בהייה נעצרה מתנשמת, לאחר שחצתה את התעלה האחרונה. דבר לא הפריד בינה לבין החיילים זולת הרחוב, ולראשונה ראתה את החיילים. "מה אלה?" שאלה.

"דודה, אלה חיילים אנגלים", ענה נער. "יש להם רובה ותותח".

"מה הם עושים כאן, הרי המלחמה נגמרה?"

נער אץ אל חסן להודיעו כי בהייה אומרת להיכנס אל המחנה כדי לקצור עשב. חסן נדהם. הליחושים נדמו. גבוך היה חסן. וכיצד זה ירשו לבהייה לפרוץ את המחנה? ומי האיש שישכנע את בהייה — הלא תאשימהו כי נטרפה עליו דעתו במעין "פחדן אתה, וכי לא ידעתי שאתה פחדן?" ודאי הוא שתדחה את עצתו. עקשנית היא כפרד.

נראה כאילו הנערים שמחו וגבר בהם הענין ככל שהסתבך המצב והלך. אחדים נטלו לבנים בידיהם.

חסן הביט בחיילים דומם. הביט אף בחבריו, תר אחר פתרון.

ובהייה מוסיפה לצעוד. מספר הנערים הצטמק והלך, והנערים נצמדו אליה בתכלית הצמידות. הגברים נדרכו למעשה, ואחדים אף שלחו נערים הביתה להביא מקלות, והנשים נטשו את בתיהן. מתוך הבתים עלו וגברו הקולות ובחוצות נתנפנפו מקלות גם מגלים.

בהייה צועדת הלאה. קול צעדיה משלח לרוחות בעתה, והדיו מטרטטים בבתי־החזה, ועל האדמה ובתוך אשכולות־הענבים, וסביב קבר ירוק ועל התיל שעוד־קט תיקרע עליו לגורים הדרת־בתולים. החיילים חלקם פינו לה דרך, מאין יודע מה רצונה, אלא שחשו כי דבר־מה נשתנה אצל אותם שניצבים סביב. מבטים עוקבים אחר האשה הקשישה־קמעה.

משפרצה אל תוך החיילים, עצר אותה קצין. בהייה ניפנפה נכחו במגל:

"אני רוצה לקצור. הפרה רעבה!"

החיילים נתחייבו ועלתה המולתם בנסותם לפרש את עוונותיה. בני־אדם קרבו הלאה ונתיצבו לא הרחק מבהייה.

מספרם גדל והלך. הזאטוטים אף העזו ותחבו עצמם אל בינות לחיילים. הקצין הביט נבוך: הסתכל באנשים, בפנים שפעס יוקד בהם, ולבסוף פקד צווחנית על החיילים כי ירחיקום, אף השליך את העבאיה אשר לבהייה החוצה. החיילים הדפו את הקהל ודרכו רוביהם ותת־מקלעיהם לעברם. בהייה צווחת:

“הוי צלעותי. חסן! מנוולים. אין רחמים בלבכם. הפרה!”

נשים נצטווחו. חסן פרץ לקראת נאקתה של בהייה, וידו על ניצב החרב. כדור נורה, נערים אצו ופגיונו של חסן התנוצץ. קרבה ובאה טרטרת אופנועים ומכו־ניות הנושאות זרדים־זרדים של חיילים. בהייה מקללת היתה ומצטרחת. עשרות על החיילים כי ירחיקום, אף השליך את העבאיה אשר לבהייה חוצה. החיילים מקיפים את הכפריים ומדחפים אותם לעבר בתיהם. אחת המכוניות בלעה לתוכה את חסן.

אותו לילה לא נרדם איש. הכל דנו בנושא רב־חומרה.

(מערבית: ששון סומך)

יוסף אל-ח'אל : השיבה

מִחַר יְשׁוּב-שׁוּב אֲדוֹנִי
מִפָּרֶשׁ שָׁלוֹ — כַּעֲנָנָה צְחוּרָה בְּדַמְדוּמִים.
כִּהוֹפִיעוּ וְהִפְרִתִיו. אֵיכָה לֹא אֶכִּירָהוּ?
חוּטְיוֹ אֲנִי שְׁזָרְתִים, אֶצְבְּעוֹתַי,
טוֹיֹתִים אֲנִי, שְׁטַפְתִים בְּדַמְעוֹתַי
אֵיכָה לֹא אֶכִּירֶם
עַת בְּמִרְחָק יוֹפִיעַ הוּא, קָרֵב
בְּאִפֶּק דְּעֵנָן?

מִחַר יְשׁוּב-שׁוּב אֲדוֹנִי,
יְשׁוּב, הִידְד־לוֹ!
מִמִּסְתְּרֵי-יָמִים מַעֲבֵר לָהּ לְקַפְרִיסִין הַחֲשׂוּקָה,
מֵאֲחוּרֵי קֶרֶת-חֲדָשֶׁת לִי יְשׁוּב
מִצְחוֹ — פָּנֵי הַר,
וּכְחֹל תַּחֲתִית הַתַּחֲתִיּוֹת אֲשֶׁר לָיִם
בְּמוֹ-עֵינָיו — אֵלַי יְשׁוּב
עֲמוּס זָהָב
וְכֶסֶף רַב, וּבְהִיבְלוֹת שֶׁל שֵׁשׁ
יִתְכוּ לְמַגְחָלוֹת
לְמַעַן הַגְּבוֹר הָאֵל, נִצַּב לוֹ לְתַרְבוֹ:
עֲמוּס יְשׁוּבָה אֲדוֹנִי
שְׁנֵהָב — שְׁרָבִיט-מְלֻכּוֹת,
זוֹ מִטְתּוֹ שֶׁלִּגְבוֹר,
אֲבָגִי-נֶכֶר — טַבַּעַת לוֹ,
פָּנִינִים לוֹ לְקִתְרוֹ:
עֲמוּס יְשׁוּבָה אֲדוֹנִי
עֲרָגָה לִי, גַּם
תּוֹחֶלֶת.

חי-אל, כל שפי, הרוחות:
 אַרְבָּעָה בְּשָׁפְלוֹת הַלַּיִל
 וְעַל גְּבֻעוֹת הַכּוֹכָבִים
 בְּאֵשׁ עָלוּ.
 וּפְחַד לִי מִן הַחֹמוֹת יִרְכּוּ
 וּפֶן יִקְחוּ לְפִתַּע אֲגָנוֹת.
 חי-אל, אל-שפי
 הַשִּׁיבו אֶהוּבֵי-נָא לִי,
 בָּאֵל מִמְּרַחְקוֹ לִי
 הַשִּׁיבוּהוּ:
 לִי אֲאַמְצָהוּ, מִנְּשִׁיקוֹת דּוֹרֵי
 אֶעֱתִיר עָלָיו, מִמְּסָלָאוֹת
 בְּנִשְׁיֹקוֹתַי,
 וּבְמִנְעָמֵי גּוֹפֵי
 יִשְׁכֵּן לְעַד.

(מערבית: ש ש ו ן ס ו מ ך)

נגיב מחפוז : בדרך עם החירות

נשא עיניו אל השער הפתוח, שלעולם הוא פתוח, כמו שנקבע בזכרונו בשכבר-הימים, והיה מטפס במעלה ההר, הלוך וכשול. רובע המדרש החבוק בין זרועות אל־מוקטם משפן של זכרונות והמית־לב; הארץ שוקקת תינוקות, תלים של חול ובהמות־משא, והוא קורס תחתיו מעייפות ומעקת החוויות. בעיניו הוא מרפרף בלי לאות על־פני הבנות הרכות. מה־רבים הבטלנים הרובצים בצל ההר למצוא מפלט משמש שנוטה. ניצב על סף השער הפתוח קמעה, מביט ומשתאה: מתי עבר את זה הסף באחרונה? לו ניתן לו מעון פשוט וצנוע, כמו בימי אדם. חצר גדולה, לא מקורה, תומר גבוה, קשות־גו בפינה השמאלית. לימין המסדרון — דלת אל חדר יחיד. פתוחה. אין דלת נעולה בבית המופלא הזה. לבו נצבט, נשא אותו אל תור רחוק, נצור, ילדות וחלומות, חמלה של אב, והזיות שמרקיעות שחקים. המתנדודים־בזמירות רוהשים בחצר, ואלוהים נרעד בתוך נבכי־כליות. שא מבט ושמע, ולמד, ופתח את לבבך. כך היה אומר האב, וחדוה גאתה אז כגן־עדנה שקוממוהו חלומות ואמונה. חדוה מחמת הקולות והתה הירקרק גם יחד. הנה כי כן, מה השלום, יא שייך עלי, יא גנידי, יא מורה החיים? מעמקי החדר נישא עדיו קול הדועך בסיום התפילה. נתחייך סעיד, חצה את סף הדלת, ספריו בידו. הרי הזקן, כורע על שטיח־התפילה, שקוע בלימלום; הרי החדר הנושן — הפל־כפל כשהיה. רק המחצלות חדשות, מתנת החסידים. והרי בעינו המצע הפשוט, שמאז־ומעולם דבק אל כותל־מערב. מבעד לצוהר מסתננות קרני־השמש הנוטה ונקוות לרגליו. והרי הפתלים האחרים, שראשיתם נתעלמה מאחרי אצטבות הכרכים, וריה הקטורת המיתמר כמימים־ימימה, כביכול לא עשרות שנים מיתמר הוא בכאן. נתפרק ממשאו, קרב אל הזקן ואמר:

“שלום עליכם, יא מרי ורבי!”

השלים הזקן לימלמו וזקף ראשו עם פניו הכחושים, שקורנים חיים ואורים של שכינה, וזקן לבן עוטר אותם כמין הילה. חובש היה לראשו צניף לבן, מחורז, ששוליים לו עבים שזורי־כסף. בחן הזקן את הבא בעין שראתה את העולם הזה שמונים שנה וקלטה כבר שמץ מן הבא. עין שלא תש בה כוח־המושך ועודה נוקבת וכושפת כתמיד. לא אצר סעיד כוח לגחון על ידו לנשקה, לפי שדמעה אחת נתמלטה מקרבו בתוך ריגשה זו של זכרונות, אבהות, תקוה ורקיעים רחוקים.

“עליכם השלום וברכת האל!”

הנה זה קול הזמן. וקולו של האב התזכור? הוא זוכר את קול אביו, רואה לנגדו את פניו ושפתי הנעות — אך הקול בל יישמע. ואיה החסידים, איה החגים בתפילה אל סיפך, יא מרי מוחמד? נשתופף למולו על המחצלת ואמר: "אני יושב בלי נטילת רשות; זוכר אני שפך אתה אוהב". חש כי הזקן מחייך, בלא שתסתמן בתחיון על שפתי הטובלות בלובן. האפשר שיזכור?

"אל תטור לי, אין לי מקום בעולם, רק ביתך".

הניח הזקן לראשו לצנוח אל חזהו ולאט:

"מתכוון אתה אל הכתלים, לא אל הלב".

סעיד נתאנח. להרף-עין דימה כי לא הבין, אך מיד נצטעק בלי דעת:

"זה היום יצאתי מן הכלא!"

עצם הזקן את עיניו והגה:

"הכלא!"

"כן! עשר שנים עברו מאז ראית אותי לאחרונה, ובינתיים נתרחשו אצלי מאורעות משונים. אולי גונב אליך משהו מחסידיך היודעים אותי".

"יען כי רבות אני שומע, אין אני שומע ולא-כלום".

"מכל-מקום, איני רוצה שתתכחש אלי, ועל שום כך אני אומר לך כי רק היום יצאתי מן הכלא".

הניד הזקן ראשו לאטו, פקח עיניו ואמר נעצב:

"עדיין לא יצאת מן הכלא".

סעיד גיחך: דברים שנאמרו איזאו שוב עולים ונשנים, ולכל מבע יש כפל-משמעות.

"יא מרי, כל בתי-הכלא עלובים, רק לא הכלא הממשלתי".

נשא אליו זוג עיניים צלולות ומילמל:

"כל בתי-הכלא עלובים, רק לא הכלא הממשלתי".

סעיד שוב נתחייך בינו לבין עצמו. כבר עמד לומר נואש לפגישה, אבל פתאום שאל בחום:

"התזכרני?"

"שלך השעה שאתה שרוי בה", הימהם הזקן כמו מעולם אחר.

ועם שלא נתפקפק כן אכן זכור יזכרנו, ביקש שלא ישתיר בו ספק:

"ואבי, דוד מהראן, עליו השלום?"

"עליו השלום".

"מה-טובים הימים שחלפו!"

"אמור זאת, אם תוכל, על השעה עצמה".

"אלא..."

"יהי אלוהים בעזרנו!"

"אמרתי כי היום יצאתי מן הכלא!"

הזקן טלטל ראשו בחדות־פתאום וקרא:
 "וכשתקוע היה על כלונס הגה בבת־שחוק: 'מלאה משאת־לבו כי בכך נפגשנו'."
 אבי היה יורד לסוף דעתך. סרת ממני כל־כך עד כי דימיתי: להדיחני אתה
 אומר. ואני מדשדש בחזרה לקראת ריחות הקטורת וחרדת־הלב. ככה יעשה
 קשה־לב שאין לו בית.

"מרי, באתי אליך שעה שבתי כיחשה בי!"
 נאנח הזקן והפטיר:

"את סודו הוא צופן בפעוט שבברואיו!"
 "אמרתי בלבי, אם נקצבו לו חיים ארוכים — אמצא את השער פתוח."
 "ושער־השמיים, איך אותו מצאת?" השיב הזקן בשלוח.
 "אבל אני בארץ לא מצאתי לי מנוח. בתי כיחשה בי!"
 "עד־מה היא דומה לך".

"איככה, יא מרי?"
 "בית אתה מבקש, לא מענה".

השעין את ראשו האפל אל ידו הכחושה, הקודרת, ואמר:
 "אבי היה פונה אליך בעתות־יגון, ואני נמצא אני..."
 "בית אתה מבקש", שיסעו בשלוח אשר לא ממנו באה, "רק..."
 "לא רק בית!"

רגשותיו גאו, נתירא שמא לא הכירו, פחד סתום אחזו:
 "יותר מכך! מבקש אני לומר, אללה, התרצה אלי".

וקולו של הזקן נענה בניגון:

"ותאמר האשה השמימית: 'הלא תבוש לבקש רצון ממי שאין אתה מתרצה אליו'."
 בחוץ נתנסרה נעירת חמור שנחתמה בנאקה צורמנית קרובה לבכי. קול נטול־
 רכות היה מזמר "המזל והנחת אים", כאביו שהיה משסעו שעה שהיה מפזם
 "נַחַש־פַחַש", סוטר לו קלות ואומר: "יאה לשיר כן בדרך לביתו של הזקן
 המבורך?" התנודד האב בויכרון, עיניו נתעמעמו, קולו ניחר, שטוף זיעה. והוא
 יושב בצל התומה, מתבונן בבחירי החסידים לאור העששית, מכרסם שזיפים
 ושרוי בטובה מופלאה. והיה הדבר בטרם תימסך בכוסו טיפה לזהבת ראשונה
 משיקוי האהבה.

הזקן עצם את עיניו, משל נרדם, והוא, דומה, הסכינ כבר למראות, לאווירה,
 וגם ריחות הקטורת כמעט לא באו עוד אל נחיריו. הירהור חלף בו באקראי כי
 ההרגל יסוד הבטלה, הניוון והמוות; כי בעטיו נתרגשו עליו ייסורים אלה של
 בגידה, התכחשות ועמל־חיים שנתבזבו לריק. ועל־מנת לעורר את הזקן שאל:

"העורך נוהג לברך כאן את המתפללים?"

משלא נענה, נתבהל ושב לשאול:

"הלא תברכני?"

פקח הזקן עיניו ומילמל:

"כשלו גם דורש גם נדרש".

"אבל בעל הבית אתה!"

"בעל הבית מברך אותך", התעורר הזקן פתע, "אותך וכל בריה וכל דבר".

נתאושש סעיד, פתוח לקלוט את דברי הזקן, שהוסיף:

"אלא אני אינני בעליו של כלום".

אור השמש שנסתמן על המחצלת נסוג אל עבר הכתלים.

"מכל מקום, בית זה ביתי הוא, כשם שהיה ביתו של אבי, וביתו של כל דורש,

ואתה, מרי, ראוי לרוב תודות".

"חי אלה, ידוע תדע כי קצרה ידי מהשיג תודותיך. 'הודה לעצמך בשמי,

יש ויאמרו בעלי התודה".

"למלה טובה אני זקוק", ענה סעיד בתוחלת.

"לא תשקר", הוכיחו הזקן במתינות, הרכיז ראשו עד כי נפזר שער־זקנו על

חזהו, ושוב שקע בתוך עצמו. סעיד המתין באורך־רוח, נסוט קמעה לאחור,

להשעין גבו על אחת מאצטבות הספרים, והיה מתבונן בזקן היפה. משארכה

ציפייתו, שאל:

"האוכל לעשות דבר למענך?"

נותר בלי מענה. חלף רגע של דממה. סעיד היה מלווה בעיניו טור של נמלים

שהיו זוחלות לאטן בין קפלי המחצלת. פתאום התנער הזקן:

"טול מצחף * וקרא!"

לרגע נתבלבל סעיד, אך מיד נקט לשון התנצלות:

"היום עזבתי את הכלא. עדיין לא רחצתי".

"רחץ וקרא".

"בתי כיחשה בי", השיב כמתלונן. "סטתה מעלי כמו לו הייתי השטן, וקודם

לה בגדה בי אמה!"

"רחץ וקרא", חזר הזקן במנוחה.

"בגדה בי עם הנמוש בתלמיד! הוא שהיה ניצב לפני ככלב, ככלב, והיא תב־

עה לה גט בתוקף מאסרי, ואחר־כך הלכה אחריו..."

"רחץ וקרא!"

"ורכושי!" התעקש סעיד. "הכסף והעדיים! גם עליהם שם ידו. מורה הפך בזכותם

כדרך העולם. כל אספוסף העוטפ'ה — תלמידיו!"

"רחץ וקרא!"

עורקי מצחו תפחו. בקצף הסתער:

"דע שלא המשטרה תפסה אותי, לא ולא! אני בטוח הייתי מפניה, רק שהכלב

ההוא הלשין, ובהסכמתה, הלשין עלי. ואחר־כך נתגלגלו העניינים עד שהיום

כיחשה בי בתי".

"רחץ וקרא!" חזר הזקן בתוקף ובתוכחה. "אמור: 'אם את אללה תאהבו לכו עמי, ואללה יאהבכם'. וקרא: 'לשם עצמי אותך עשיתי', ושנה דברי האומר: 'האהבה היא להסכים, לציית לכל אשר ציוה, לסטות מכל אשר ריחק, לקבל ברצון כל שחרץ וגזר'".

הנה אבי, קשוב, מניע את ראשו בגיל. מביט בי בבת-שחוק כמו לו אמר: "הסכת ולמד". ואני, אני סעיד, מבקש שלא יהיו נותנים דעתם עלי, ואוכל לטפס על התומר, או להעיף לבנה להוריד לי תמרה, וחרש לפזם לי עם המזמרים. ושעה ששבנו אותו ערב אל מעון-התלמידים באל-גיזה, ראיתיה קרבה לקראתנו וסל על ראשה. יפה ומרתקת, צופנת בגווה כל מנעמי גן-עדן עם ייסורי הגיהנום. מהו שפכה נגע אל לבך בקולות המזמרים? ולמה נקרה לי אור פנס בדרך, לראות את הלבנה ופני האהובה. אבל השמש לא שקעה עדיין. חוט זהוב אחרון מתנווד מעבר לצוהר. לילה ארוך לפני. לילה ראשון של חירות. בדד עם חירותי. או עם הזקן המתמוגג ברקיעים, שונה מלים שלא ישיג אותן מי שפניו לאש. וכי יש לי מחסה אחר הלילה?

(מערבית: שרה בורג)

(מתוך: "השוודד והכלבים")

עדנאן אל־ראוי: אחי שנפל חלל

(קטע)

אָחי שלא קניתי לו תּכּרִיף
וְלא הצעתי לו מצע של אַנחות
וְלא אָמרתי לו: אָחי ההולֵף
אָחי שמת למען המולדת
אָחי שנפל חלל.

אָחי שלא הנחתי זר על משכבו
וְלא ראיתי כּתנתו כּפוגת הפדורים
וְלא מששתי כּתנתו העקבה מדם
וּבכל גיא אָביב
פּרח: דוֹדים, וְזכר נעורים
אָתן לו לזקן אָשר אָהב אָחי
אָתן לו מּמַרְק
לֵךְ אָבי
וּכתנת זו לֵךְ
וּתסבּל לֵךְ
הוּ הַזקן אָשר אָהב אָחי.

בְּכַל בית מּבתינו קרא מְספּד
וְיָתום, וְאָם:
אֵךְ בְּלבות בְּנינו
עו, וְמרי, וְדם —
וּביום המָחר הַחֲדָשׁ
יַעֲבְרוּ תהלוכות החיים מְחֲדָשׁ
למען יפל הצֵלם.

(מערבית: ש שון סומד)

בדר נשאת : ערב טוב, חברה!

“ואת ה'זון' הבאת?”

מדבולי לא ענה. במבטים הפזיזים־חטופים סקר את המקום. ידו הסתננה אל תוך כיסו ויצאה כשהיא אוחת בנייר־כסף קטן ומקופל, כשליש־האצבע ארפו. בוריי־זות הניחו בין אצבעותיו של תופיק, בעוד הם מהלכים בסימטת “אל־סקא”.

חושך מסביב. הסימטה אפלולית וצרה. נודף ריח באושים, ודומה כי זהו ריחו של השמן המיטגן הבא מקיוסק הפילאפיל והפול, אלא שהוא מתמזג עם ריח האשפתות ומי־הכביסה המצינינים, שנשפכו מעבר לחלונות הנמוכים אל צדי המעבר.

הדרך פתלתלת־עקלקלה. מחנותו של האג' סייד אל־אעמש נוצץ אור דליל על־פני שלולית המים המשתרעת מול מבוא החנות. אל קיר ביתה של אום־עלי נקשרה עגלה זעירה, ומעליה נשקף גופו של מסעוד והוא נרדם־נוחר, ירכיו מעור־טלות וחלוקו נסוט מעל כרסו.

מאתרי קצת מן החלונות מהבהבים אורות דועכים. קול אשה פורץ מלב הדממה, לפתע, ואחר מתעוות הוא לציחקוק מופקר. שני הידידים עצביהם נדרכים ורעדות תמוהות עוברות בהם. מדבולי תוקע את מרפקו בצלע חברו ולוחש בנעימה שוע־ליח:

“אני רואה שהחבר שלך כבר מצא לו תעסוקה!”

צחוק רך וחלוד בוקע מפיו של תופיק, מהדהד כניבחת־פתע לאורך הסימטה השתוקה. דממה של רגע, ואחר אומר מדבולי בעגמה:

“מה יש! לא מגיע לאחד כמונו להתחתן?”

“הה... להתחתן?” עונה תופיק בליגלוג ונועץ במדבולי מבט נעצב וארוך־ארוך, ואחר חוזר לשתיקתו. עננית של תוגה נפרשת מעליהם, והם ממשיכים בדרכם ונוזהרים מפתמי המים הבוהקים שלאורך הדרך.

משמגיעים השנים אל שאר חבריהם שבעליית־הגג של עבד אל־מותעאל, וכתום שאון הברכות והייחולים, צונחים השנים על הספה הסטמבולית שמול הדלת. תר־פיק מושך כרית קטנה ומשעין זרועו עליה. מיד עלולת מעברי העלייה שאלותיהם של החברים על־אודות ה“זון”, בעוד מחמוד שפוף על ברכיו, בפינת החדר, ונושף במרץ ובעקשנות נוכח גחלי האש, אדום־פנים ופעור־עינינים, במרכז החדר ניצב לו עבד אל־מותעאל, ומנייר זעיר שתלש מקופסת טבק דובשנית הוא מתקין גביע ל“נרגילה”.

עתה הוא מנסה את הנרגילה לאחר שמילאה מים, כשהוא מוצץ ממנה מציצות־תכופות. פיו מתמלא מריח הטבק הישן שבתחתית הפומית. הנרגילה מבעבעת־

מקרקרת, והמים שבבטנה נחמרים, ושאונם מגיע עד פתלתולי מוחו. אראו כל-כולו רפה וקלאבר, כולו מבוסם — ולא מיין. החבריה שואלים על-אודות ה"ון", ובלי הרף. תופיק בטוח עתה כי אכן עורר את כמיהת כולם, והוא מושיט ידו בלא חפזון ומוציא את החבילונת הפסופה והמס-תורית, כשחיוך-גיבורים נסוך על פניו. כל העיניים מושפלות עתה אל החבילה והיא עוברת מיד ליד ומאף אל אף, מלווה הערות שונות. בהגיעה אל עבד אל-צמד מהפך הלה את ה"ון" בין אצבעותיו, מריחו עמוקות, ופניו מתקדרים בהגיגי עגמה.

פרצופי-פניהם של אנשי החבריה מלאי ציפייה, בהמתנים לפסק-דינו של עבד אל-צמד, ובינתיים מדבולי מפליג בדברים בשבח ה"ון", אף מחבר אגדות לפארו ולרוממו, כשתופיק מצטרף אליו, ספק דרך-נימוס ספק בנימה של גס-אניהשתתפת-תייבהבאתו-מקצת-הדרך.

לבסוף מפטיר מדבולי:

"חת'כת סם-הרדמה! אין עוד?"

בתוך החבריה עוברים ריגושים שבגוזמה. גבינים נזקפים והעיניים יוצאות מחוריהן. עתה עומד עבד אל-צמד ממקומו להכין את ה"כיסא" * הראשון. הוא מתישב על הרצפה ושולף מכיסו סכין קטן, בעוד תופיק רכון עליו וצווח:

"מאה שלומות לך, אבו-עבדו!"

אחר ניגש תופיק אל החלון ופתח אותו. משב לח ומרענן עולה מתוך החושך, וב-דממה הפרושה סביב נשמע רישרושים של אפרוחים שבלול סמוך, ונשמע אף קולו החדגוני של פרימוס הנזחר בחדר שממול.

עבד אל-צמד מתרומם שוב על רגליו, הנרגילה בידי. מן הפומית שבפיו הוא מוצץ עמוקות, אגב קימה. הוא מושך ומוצץ כשהוא חג סביב עצמו במרכז החדר. לבסוף מזדקף הוא ומוציא מאפו שני פסים ארוכים של עשן אפרפר וסמיך. ניגש הוא אל מחמד, היושב ראשון מימין, כורע נכחו על ברך אחת, פונה לחב-ריה ואומר בנימת תוכחה מרצינה, כשריסיו נעצמים לחצאים:

"ערב טוב לכם, גדעאן. ** הלא תאחדוהו?" ***

קולות זיע והימהום נשמעים מתוך החבריה. אחדים מישרים גוום.

מוסיף ואומר עבד אל-מותעאל:

"ועותמאן? למה לא בא?"

"אולי מכין שיעורים..." עונה מחמד.

"שיעורים? איזה שיעורים? הלילה יש אום-כלתום *** ומה השעה אצלך, מדבולי?"

"תשע וחצי".

* כינוי מצרי-עממי לחלקה העליון של הנרגילה, שבו מניחים את הטבק או את החשיש לעשנו.

** גדעאן — ביטוי-פנייה ידידותי, מעין "חבריה" שבעברית.

*** כלומר: תפטירו ברכת "אללה הוא אחד". **** הזמרת המצרית הנודעת.

"טוב, אז קום תגיד לגאבר שיפתח את הראדיו".

מדבולי קם וניגש בחפזו אל החלון. השחיל גופו לחוץ וצעק:

"גאבר, גאבר... חי-הנביא! תגביר את הראדיו. כולנו למעלה... אולי תבוא?"

בחדר עולה קול שיעול עז ומצטלצל. הסימטה מלאה עתה את המולת הראדיו

הבאה מחנות המפולת של "אל-נגאח" ובחללו של עולם מנסרות מנגינות סואנות,

המרטיטות את קצווי הסימטה הצרה. ואך גמר עבד אל-צמד לעבור ב"נרגילה"

לאורך השורה נשמעו דפיקות מהירות ומפתיעות בדלת. תדהמה תכס כל פנים,

ורגע עובר בטרם יבקע קולו של עבד אל-מותעאל, בעל החדר, האומר בצרוד:

"מי?"

"אני עותמאן... פתח".

העצבים נרגעים, ושוב שלוה החבורה. מעט אנתות, ואחר נכנס עותמאן ומפור

שלומותיו. מחמוד סופק כפיים ולואט בתנועה תיאטרלית:

"יא אחי! חשבנו שבאו מהחקירות... שתיחנק!"

ובאמרו כך מחקה הוא את מבע-קולה של מארי מוניב שבהצגות אל-ריחאני. הר

חבריה פורצים בצחוק מתמשך. ודאי לא היו צוחקים כך למשפט זה במעמד אחר.

לבסוף משתתקת החבורה, ורק תופיק מוסיף לצחוק ולצחוק עד שעניו מלאות

דמעה, ועד שהצחוק הופך שיעול מפריח-נשמה. אותה שעה תפס עותמאן את מקור

מו בחבורה וחיוך מעושה על פניו.

עבד אל-צמד מתישב צפרדעית ליד הגחלים כדי לפטם את ה"כיסא" השני. עבד

אל-מותעאל ועותמאן מדברים פוליטיקה ועמם גם תופיק. מדבולי גוחן לעבר

מחמוד, והשנים מתלחשים בלאט:

"ולאן הלכת כשחזרת מהסדנה? אתה ברוגז שם בבית?"

"למה?" עונה מחמוד, נפתע.

"למה שפגשתי את האמא שלך אצל גאבר החנווני בערב, ושאלתי עליך. אמרה:

'לא ראיתי אותו'. הלוואי שלא יחזור אפעם. אמרה".

פניו של מחמוד מתכווצים:

"בחי-אללה, מדבולי. חיים בקושי. לא יודע איך 'לסדר' אותם. החיים נעשו זיפת..."

"אבל צריך קצת סבלנות", אומר מדבולי. "סוף-סוף היא אמא שלך. בקלות תוכל

לקנות את לבה. וחוף מזה, אין דבר גרוע מכעס ההורים".

מחמוד לא אמר דבר. פניו לבשו קדרות. משהגיע תורו למצוץ מן הנרגילה, אמר

לעבד אל-צמד בעצבנות:

"תן דודי, תן..."

שאף מהירות וקצרות, ואחר פלט מבעד לאפו. אחר שאף שנית, ארוכות, התישר,

בהשעינו ראשו אל הכותל, ומילט את העשן ברוגע ובשלוות-השקט. מתפתל ואובד.

עותמאן השיט מבטיו והירהוריו בתוך החבריה. משהגיעה אליו הנרגילה, ומשבאה

מציצה ראשונה עד קרביו, שוב פרץ בשיעול חד ומקוטע שהרעיד את כל גוו פע-

מים הרבה.

כאן פנה עבד אל־צמד לעבר עבד אל־מותעאל, וכמי שגילה דבר חמור אמר:
 "א... למה לא מעשן, אבו־עבדו?"

ומדבולי אמר:

"וי־וי למצב־הרוח שלך. ממתני אחי, לא מעשן? אף פעם בחיים לא ראיתי אותך
 בלי שתהיה הפומית בפיד..."

עבד אל־מותעאל השיב רוֹגע:

"אין עוד מצב־רוח, גדעאן. גם לא חושב לעשן מעכשיו... כבר כמה שנים שאנחנו
 מעשנים, ומה התועלת? רק שורפים את הכסף ואת הלב. אין ריוח ואין שבח."

מחמוד מזדרז למחות:

"לא! התפלל לנביא! עד כאן ולא עוד. החשיש הזה, בני, מקבץ נאהבים ומישר
 שכלים ומשפח עצבים."

עותמאן מצטרף עתה לשיחה:

"ואתה לא חושב להפסיק ולחשוב על ה'ענין', * ועל האיגוד המקצועי ועל טובת
 העובדים וכל הרעש־געש הזה? תן לו, בן, להדליק את ה'כיסא' הזה..."

תופיק, בנעימתו הבימתית, מתערב:

"די! תקשיבו את־הווא לבדיחה הזו. מספרים על 'מסטול' ** אחד שעצרו אותו
 במאורה. השופט שואל אותו: 'למה אתה מעשן חשיש?' והוא אומר: 'בשביל שאש־
 כח'. אומר לו: 'מה לשכוח?' המסטול מתבלבל רגע ואחר־כך אומר: 'אני לא
 זוכר...'"

רעם של צחוק מתמשך ורעשני מילא את חללו של החדר.

ובחוץ החל מקלט־הראדיו לסאון בקולות תשואות רמות ושברי־מוזיקה, שקולו של
 הקריין עולה עליהם. הקריין מתאר נמלצות את שמלתה של אוס־פלתום, את עמי־
 דתה ואת ריפרופי המטפחת שבידה.

החבריה משתדלים לנחש: מה עשויה אוס־כלתום לשיר הלילה. עותמאן אומר:
 "תשיר 'הוי, העושקני'. למה שהשיר חדש ורק פעם אחת אמרה אותו."

ומדבולי מעיר:

"לא! אולי השיר 'חידשת אהבתך... הוי למה?'"

עתה, משהחלה אוס־כלתום לשיר, ולהשמיע השמע ושוב: "הוי, העושקני, הוי, העו־
 שקני", נרגעו החבריה עד־מהרה ולבסוף שקטו כליל, מקשיבים כולם רוב־קשב.
 המלה "העושקני" הסעירה בלב איש ואיש ריגושים ותחושות שבינו לבין עצמו.

עבד אל־צמד שקט היה ומבוסם. הוא הניע ראשו לכל צליל וניכרה בו התרגשות
 של ממש. בקצה החדר פיתם בתוך כך "כיסא" שלישי. הדלת נפתחה ונכנס גאבר
 המפולאי, ושוב המולת ייחולים ושאלות־שלום. גאבר מיהר לתפוס מקום על קצה
 הספה בין מחמוד למדבולי. מחמוד נסוֹט קמעה כדי לפנות לו מקום, ומדבולי הפשיל

* ה"ענין" — שם עממי לבעיה הלאומית המצרית בשנות ה־40.

** "מסטול" — מעשן־חשיש או נרקומן.

ורועו וחיבק את גאבר וסחפו עמו קדימה, כשהוא מזמר עם אום־כלתום בקולו המצריד:
 "ואת חיי אכלה ואני מיחל..."

עבד אל־צמד אץ לקדם את פני האורח החדש והגיש לו את הנרגילה. גאבר נטלה בחשק רב וההל למצוץ מציצות מהירות ותכופות. חיש־מהר ניצב על רגליו ופניו החוצה, בהטעימו כי עזב את העסק בלא איש. החבריה ביקשוהו למצוץ עוד מציצור־תיים, כי הגביע מלא ומצב־הרוח בשיא־שיאיו, אלא שגאבר נפלט לו לעבר המדרגות, חופו כלעומת שבא.

בינתיים סיימה אום־כלתום אחת מפסקות שירה, ועלה גל של מחיאות־כפיים, שרי־קות וצווחות הדרן. אותו רגע טיפס ועלה קול נשיי דק משיפולי השכונה:
 "עותמאן... עותמאן..."

עותמאן נבוך כולו ופניו העלו סומק. אץ אל החלון להביט החוצה והבחין באמו ה־עומדת בחושך וקוראת בשמו. פניו נתקמטו וזעק ברוגזה:
 "את לכי, ואני תיכף בא".

אלא שאמו הוסיפה לקרוא בשמו וסירבה לשוב בגפה, ועותמאן אנוס היה להתיו־"שלום" לעבר החבריה ולהסתלק.
 בדרך אמרה לו האם בקול־בוכים:

"הבחנינה מתקרבת, בן... הרי ישבת וקראת בחסות שמיים. ולמה ירדת? רק יצאת ואביך חוזר והקים רעש עד השמיים! ונתן עלי בקולו ככה! איפה הבן שלך? השעה כבר עשר! לכי תמצאי אותו באיזו מאורה־של־חשיש! נער חסר־נימוסים. אובד. חששא. מושחת".

בתוך־תוכו של עותמאן רגשו תחושות של מרד. עד מתי יהיה אביו־חורגו מטיל עליו מרות? עד מתי ישפילהו בכל הודמנות?...
 צווח עותמאן:

"איזה גועל הוא זה? מה לאיש הזה ולי? שבועה משולשת אני נשבע: אם יגיד לי 'בום', לא יעבור הלילה הזה בשלום..."
 האם בחרדה:

"למה לך, בן? הירגע. הפעם למעני. סוף־סוף האיש מחבב אותך. הוא כמו אביך".
 ירדה דממה. עותמאן צעד זעום־פנים ונרתח לצד אמו. קולה של אום־כלתום מילא מאחריהם את חלל השכונה בקריאה "הוי העושקני, הוי העושקני, הוי העושקני", והקול נבלע והולך, מתרחק והולך ככל שהם צועדים יחדיו.

(מערבית: ראשד חסיין)

פדוא טוקאן: שלך הם, אהובי

מקצות עולם קראני ואבוא
כָּל שְׂבִיל שְׁלִקְרֵאתָּךְ — שְׂבִילִי הוּא וּנְתִיבִי
נולדת, אהובי, למען כָּךְ תִּקְרָא
וּלְמַעַן אֶעֱתֵר נולדת, אהובי
לְקוֹל אֶהְבְּתִי
אתה האהבה לי
אתה עולם מריע בלִבִּי,
עַתָּה תִּקְרָאנִי חִישׁ אָבִיא
שְׁלַל אוֹצְרוֹתַי — שְׁלֵךְ כָּלֵם
מַעֲיָנִי וּפְרוֹתַי
וְשָׁמַע אָבִיבִי
לֵךְ הֵם, אַהוּבִי.

(מערבית: ש ש ון ס ומ ד)

פואד תכרלי : המנורה הדועכת

(כלתו של מי?)

המסך השחור אשר חצה את בית החומר לא זע, והדממה לא הופרה עוד בעברו השני...

בחוף סערה הרוח, וטיפות הגשם הקישו על גג המחצלות. אולם הדממה הוסיפה להעיק על כל אשר בבית-החומר הלח.

כבר עברה שעה ארוכה מאז שמע אותם מדברים — את אמו ואת אביו — שם מעברו השני של המסך. שיחתם החדירה בו הרגשה סתומה, מכאיבה, כי הדבר יפול תוך שעה קלה. לכן התישב על המיטה, וחבק את רגליו בנרועותיו הנרעדות לפרקים. האמנם יפול הדבר...

השמיים ממעל רעמו. הרים עיניו אל-על וראה את המנורה הקטנה מעלה להבה אדומה מתפתלת, ועשנה מיתמר עד התקרה השקועה. זה חמישה לילות אמו ממלאה את המנורה נפט ומעלה בה אור אחרי השקיעה. וכך דולקת המנורה שם, בשקע הגבוה, עד שהיא דועכת במאוחר בלילה. כבר ראה אותה דועכת ארבע פעמים: הלהבה נרעדת וכבה, והפתיל הלוהט מוסיף להעלות עשן לבן וסמך. גם הלילה יראה את המנורה בדעכה.

הילה אף היא הדירה שינה מעיניה כמותו — שלושה לילות רצופים, ולא יכלה עוד. אפשר חשה כי דבר-מה כמוס מונע את חתנה מנהוג מה מנהג גבר. פניה היו חיוורים, והשמיכה האדומה כיסתה אותה עד צווארה. הוא לא דיבר אתה מאומה במשך הלילות הללו אלא ראה בה סוד מעיק המטיל מורא בלבו. "היא רק בת שלש-עשרה", אמרה אמו אל אביו. הוא שמע אותם משוחחים לפני שעה ארוכה...

זרועותיו רעדו. נראה לו שהמסך השחור זע, המנורה הקטנה צבעה אותו באורה האדום, וקיפוליו נעו לנגד עיניו...

בקול חנוק דיברה אמו אל אביו וניסתה לעצור בו: "ולא נשמור על הכבוד — יא אבו-ג'באר?! ג'באר חש במזימה מאוסה מצד אביו. שמע אותו עונה לאמו: "יא ארורה — הלא רצינו בה בשבילי? הלא הלכנו לארס אותה לי?" צעקה צרודה פרצה מפי האם: "אבל לא נתנו לך אותה, יא אבו-ג'באר, לא לך. לקחת את פרוטותי העלובות כדי לקנות לך אשה נוספת, ולא נתנו לך אותה. ולא אני אשתך?"

לשמע שיחה זו התישב ג'באר במיטתו והטה אוזן. השמיים רעמו ועירבבו עליו את תשובת אביו, הוא לא הבין מה ענה. הרוח שטפה כמים אדירים והשמיים הידהדו ברעמיהם. דממת-מוות השתלטה על הוריו וחיזקה בו את

ההרגשה הסתומה כי נפול יפול הדבר. היבצע אביו את המסתתר מאחרי עיניו הצרות הבורקות?

אביו לא דיבר אתו מאומה מאז נכנסה הילה לבית-החומר שלהם, רק הסתכל בו מאחרי קפלי פניו השחומים והרוזים. הוא היה גבה-קומה עד מאד, קומתו הרעידה את לבו של ג'באר. אילו נכנס עתה, בהכרח היה שח בראשו לפניו. אולם... היכנס. היכנס אל שניהם יחדיו?

פתע נפנה אל המנורה הרועדת בשקע הגבוה, האריך להתבונן בה. נשימתה של הילה היתה קצובה ועמוקה. הוא שמע אותה על אף נקישות הגשם והמית הרוח. שלש-עשרה שנה! מה יעשה בפעוטה זו אם אין לו חפץ בה? אביו הלך לארס אותה לעצמו ודחו אותה ועל כן אירס אותה לבנו ג'באר. היא ישנה, עיניה עצומות ופניה השחומים עוטים חוורה. כה פעוטה ודלה, אף שאין היא קטנה ממנו אלא בשנתיים ימים...

משהו רחש במחיצה השניה! שריריו נתכווצו, ועיניו נפנו חיש אל עבר המסך השחור. המסך לא זע, קיפוליו נחו. קול צעדים חשאיים הגיע לאזניו ואחר גדם. השמיים רעמו בחזק, הרעם התגלגל והתפוצץ בקול אדיר. הרוח המתה והמתה. לו קרה משהו איום לא היה איש שומע בלילה הסוער הזה. רעד עבר את ג'באר והוא אסף את ברכיו אל חזהו. האם יהרגנו? הצעדים שבר-נשמעו בחשאי, כאילו מישו מהלך יחף כגנב. לבו הלם בבהילות ונשימתו נתקטעה בהטותו את אזניו. אין מנוס. אולם מה יקרה? הייתכן שאביו יעז ל... אה! הנה זע המסך השחור. גלי רעד אחזהו והוא הידק את זרועותיו סביב לרגליו. חש כי שלפוחיתו קרובה להתפוצץ. האם יהרגהו?

להבת המנורה ריצדה בשקע, וקפלי המסך השחור נעורו לנגד עיניו הבוהות. המסך הורם מעט מצד פינתו השמאלית — האם יהרגהו? — ומאחוריו נגלו פנים צהובים בחיורונם. היו אלה פני אביו הקמזטים, אך לא כפני בן-אנוש חי. עיניו הצרות שלחו ברק מחריד. להרגו הוא בא. מבטיו נתקעו כמסמרים בראשו של ג'באר. הוא הסתכל בו ארוכות ולפתע נעלם, והמסך זע שנית לנגד עיניו של ג'באר.

רצה לזעוק, להעיר את אמו, להעיר את השכנים, את העולם... אנחה פרצה מלבו, הילה התהפכה על צדה הימני, קצות שערותיה נראו אדומות מתחת למטפתת. שלשום צבעה אותן בחינה — היא ואמו ואחותו. קול רעש נשמע מבחוץ! נקישות הגשם נשמעו בלי הפוגות, אך הוא הבחין בעדן בקול רעש בחוץ. אפשר הרוח העיפה משהו, ואולי הוא מחפש משהו לרוצץ בו את ראשו של ג'באר? פיו וגרונו ניחרו, ניסה לבלוע רוקו אך לא יכול. גמיעת מים היתה משיבה לו את נפשו.

הסתכל סביבותיו, קירות החומר היו שחורים-אפורים. חושך השתרר מתחת למנורה. אי-שם בתקרת המחצלות דלפו המים. הקרקע היתה השיפה ותיבת הברזל של הילה היתה פתוחה כלועה של חיתרפאים... לא, דבר לא זע

שם. האם חזר אביו למשכבו? עפעפיו כבדו בהסתכלו במנורה. כה עייף הוא מנדודי־שינה שאין הוא יודע פשרם! ראשו הומה עם המית הרוח. אה! האם הרוח פגעה בלהבת המנורה? הלהבה ריצדה פתאום וגססה — האם תדעך כליל? רוח קרה נשבה בפניו. המסך השחור הוסט מכבר וענק גבוה עמד עליו! הוא הרים אליו את עיניו. מה הוא עומד לעשות בו. אלוהים — האם יהרגהו? "מה לך יושב, בן־כלב?!"

חש כי לבו מחריש את אזניו בפעימותיו. זר היה קולו של זה הענק. מעולם לא שמעו. לא אביו הוא, לא אביו. בימינו היה מקל עבה וארוך, ועיניו שלחו ברקים. רצה לדבר אליו, ליפול על רגליו ולהתחנן, אולם לשונו דבקה לחיפו. הוא ראה בהנף המקל, שמע אותו בפלחו את האוויר. ראשו הלם כהולם רעם ועיניו חשכו. חש בהיטלטל גופו ובהיזרקו ליד תיבת הברזל על הקרקע החשופה הרטובה. רק פעם אחת היפהו, במקל בו הוא מגרש את הכלבים. גם הוא כאותם כלבים צועים — כלב מצורע, מלוכלך, עלוב, שבועטים בו בנעל כדי לגזול ממנו את העצם אשר לא הוא עצמו רצה בה. ראשו כאב כחבורה אחת גדולה; זרועו האחת נלחצה בין גבו לבין הקרקע הרוויה מים. מה מתרחש שם באותה מערה חשוכה? חש עצמו כאילו הוא שרוי בעולם אחר. עיניו חשכות ואזניו מאומה לא תשמענה. האם דעכה המנורה? זרועו כאבה ושלחה קור בכל גופו. במאמץ רב סחב אותה מתחתיו; חש באצבעותיו־קרה העוברות על פניו, שפות את עיניו, נלחצות אל מצחו. נדמה לו כי שמע תנועה סוערת בקירבתו. הרי שהוא יוסיף להכותו. עתה הוא יחסל איתו. אסף את שארית כוחו, מיתח אבריו כולם וחש עצמו יושב על הארץ. שף עיניו בטירוף ופקחן. המנורה היתה מאירה את מיסתם באורה האדום. נראו כבגדים מעורבים אלה באלה, הוא היה עליה, והילה, בשארית כוחותיה הפלים, השמיעה זעקות קטועות, חנוקות, מתוך פיה הסתום בפראות. נראו כסיוט איום ונורא. המיטה ניטלטלה באכזר וחריקותיה נתערבבו בגניחות משונות אשר לא ידע מוצאן. אימה גדולה אחזתו, רצה לזעוק, גופו רעד וראשו הלם. לא השיג מאומה מחוץ לזוועת המתרחש לנגד עיניו. הוא יהרגנה. הוא יקרענה לגזרים. נתמך ברגליו ועמד, אך מיד נטה בגבו אל הקיר. האימה סחטה את לבו, ומים חמים נזלו על שוקיו. לא יכול לגרוע עיניו מהם. המנורה שפכה עליהם אור אדום כדם קרוש, והבגדים זעזעו ושככו. ושוב חזרו לזיעם המטורף. ותוך כדי זיע הבגדים, וזעקות הילה וגניחות החיה, התרוממה שוק ערומה כדמות שוק פשוטה באטליו של קצב. זעקה בהמית פלחה את החלל. הקיר מאחוריו היה קר וגבשושי, הגשם הקיש על הגג, הוא ניסה לזעוק, אך הרוח פרצה ביללה איומה...

אונסי אל-חאג': שני פעוטות אנחנו

נשא ראשו ופרץ.

נשאתי ראשי ונכנסתי.

שני פעוטות אנחנו, האחד לכן והשני פרא.

מתי יטהר המקום עד גויעה?

נשאתי אכן אל קברו

נשאתי שלג וסליות של בעל

החרות מיבשתני ומצדיעה לו

עלינו להנמיד שערה למען נאהבנה.

מעולם לא הפלאתי צוד. הוי לקסאונו של לב זה. פוחד אני

לומר הכל על אודות תחלואי.

עני פעוטות אנחנו האחד עולם לו ולשני

הצבעים דף לכן

דף שרודף אחר הדרך עד לדממה

רודף אחר הדרך אל הראשית

שני נרים, לא אויבים.

אני רואה את האויב שאין הוא רואהו.

הדבש

את הדבורה לקחו החילים הרעבים

חלבו את הדבורה

אחותי הקטנה, צמר-גפן אשר לפי האהובה, הצמוקה

המטרפה, פך של מדבריות

ליום תחנתה וליום שמחת לבה בכה הבית.

הספרות הערבית בתזמננו - לאומית או אוניברסלית ?

ס י מ פ ו ז י ו ן

הסימפוזיון שנערך מטעם הירחון לספרות, עיון ובקורת „אל-אדאב“ בשאלה: „הספרות הערבית בתזמננו — האם היא לאומית או אוניברסאלית“, שבו לקחו חלק שלושה מחשובי המבקרים הספרותיים במצרים — מוחמד מנדור, עבד-אל-קאדר אל-קוט ומוחמד גנימי הילאל, קבע לעצמו שתי מטרות. האחת: לברר ספרות אוניברסאלית מהי ואיזה הם גורמיה, והשניה: להעריך מחדש את המורשה הספרותית הערבית לאור השקפה זו, לזרוק אור על הספרות הערבית בתזמננו ועל מידת קירבתה לרמה אוניברסאלית, תוך התעמקות במשמעותה של מגמתיות בספרות.

מנדור: לנושא הסימפוזיון — „האם הספרות הערבית בתזמננו היא לאומית או אוניברסאלית“ — יש שתי גישות. האחת: גישה של הערכה ושיפוט, על-ידי בירור השאלה האם הגיעה ספרותנו לרמה אוניברסאלית, ובמקרה זה יש לדון בגורמי פיגורה אחרי רמה זו, או בגורמים שהעלו אותה לרמה אוניברסאלית; והשניה: גישה תכליתית, כלומר האם כדאי לה לספרותנו שתוסיף ותטפל בעניינים כלל-אנושיים מופשטים כגון אהבה, נקמה, כעס ושאר רגשות, או שדין הוא שתעסוק בשאלות מקומיות, בשאלות-השעה המעסיקות את ציבורנו וחברתנו במיוחד, בשלב של מפנה בחיינו, כבימים אלה? מכאן שאפשר לכתוב על ענייני-היום, על סוציאליזם, על הדרכים להקמת חברה סוציאליסטית, על מושגים חדשים הקשורים בחיים שיתופיים, ולהוסיף ולכתוב על נושאים שכלתניים מופשטים. ולראיה הרי תופיק אל-חכים המשתקף מיצירתו שלאחר המהפכה שונה מתופיק אל-חכים בעל המחזה „אהל אל-כהף“ [שוכני המערה] שמלפני המהפכה, שבו עסק המחזאי במאבק שבין האדם לתקופה: האם יכול האדם שלא לחיות אלא בתקופתו שלו, והאם מקפחים החיים את תכנם בהינתק כל הקשרים מעליהם? זהו נושא כלל-אנושי המעניין את האדם באשר הוא אדם בכל זמן ומקום, בניגוד לנושאים עליהם כתב תופיק אל-חכים לאחר המהפכה, כגון „אל-אידי אל-נאעמה“ [הידיים הענוגות] ו„אל-צפקה“ [העיסקה], המטפלים, כל אחד בתחומו, בבעיה מודרנית בעלת צביון לאומי-מקומי.

קיימת אפוא מגמה אנושית-כללית ומגמה לאומית-מקומית ילידת התקופה.

אל-קוט: אני תמים-דעים עם ד"ר מנדור בהסבר שנתן לאוניברסאליות, אולם יש לי גירסה משלי לגבי נושא דיוננו. המגמה האנושית-הכללית בספרותנו מצומצמת

ואין היא בחינת תופעה שיש מקום לעיין בה ולהשוותה. ד"ר מנדור לא הביא כראיה אלא כמה ממחזותיו של תופיק אל-חכים. יתירה מזו: הוא הצביע במיוחד על "אל-צפקה" ו"אל-אידי אל-נאעמה", פלומר, המגמה אינה מוחשית עד כדי שתאכוף עצמה על דעתם של העוסקים בספרות. השאלה היא, אפוא: האם לטוב-תה של ספרותנו הוא שנצמצם את פעילותנו בנושאים לאומיים — או לא? מחובתנו כאן לקבוע את ערכה של ספרותנו. עד היכן הגיעה בדרכה לקראת הרמה האוניברסאלית? מה הסיבות שעיכבוה מהיות אוניברסאלית, ומהי בכלל ספרות אוניברסאלית?

ברי, השאלה היא שאלה של כשרונות ספרותיים, אך המסיבות מסייעות להם במקרים רבים. אין מנוס, אפוא, מלדון במסיבות אלו.

גנימי: אם נסכים לגירסתו של ד"ר מנדור, שאוניברסאליות מחייבת להתיחס אל הספרות כאל ערך ולהעלות את היצירה הספרותית לרמה אוניברסאלית, משמע יש לקבוע את ערכה של היצירה בהתאם לבשלותה האמנותית בלי שים לב לתכנה ולמידה בה היא משרתת את המגמות העממיות ותורמת את חלקה בעיצוב ההכרה הציבורית. אשר על כן נפנה אל הערכים האמנותיים של ספרותנו בת'זמננו ונדון בתרומה שיש בידינו לתרום להכוונתה.

בחינה אחרת היא הערכת הסופרים בני'זמננו לפי תוכן יצירתם. אך יש סופרים הנוטים לנושאים אוניברסאליים, כפי שהגדיר זאת ד"ר מנדור בספרות השכלתנית, ואחרים שאינם מעמידים לאמנות מטרה, כגון אלה הדוגלים באמנות-לשמה.

אל-קוט: זו שאלה אחרת.

גנימי: ...או הדוגלים בספרות המין, או בספרות הצמודה לאירועים. הבעיה היא, אפוא, האם עלינו לחשוב שהספרות יש לה ייעוד רציני בהכוונת הפעילות האנושית והלאומית? נניח שהסופר נוטה לעיצוב תכנים בעלי אופי כללי ונצחי — האם בנטייתו זו ימלא את ייעודו? או נניח שהוא מעלה בעיות אנושיות נצחיות, שערכן אינו נופל במרוצת הדורות — האם בכך הוא תורם להבשלת הכרתה של חברתו ולגיבושה של ההכרה? יש הבדל בין זה לבין התעסקותה של הספרות בנושאים בני'זמננו.

אל-קוט: אין כל הבדל אם הספרות היא אוניברסאלית באשר היא מתרוממת לרמת כתיבה של גדולי הסופרים שפכשו להם עמדה בינלאומית, או אם היא אוניברסאלית באשר היא עוסקת בנושאים אנושיים-כלליים... מדוע נצמצם, כדברי ד"ר גנימי, באספקט האמנותי? כלום אין לתוכן כל שייכות לענין?

גנימי: עצם התעסקותו של סופר בנושא כללי-אנושי שונה מהתעסקותו בשאלות הקשורות בתקופתו.

אל-קוט: מגמה זו עדיין לא נתבטאה, או עדיין לא נעשתה תופעה, בספרותנו.

מנדור: אנו הולכים לקראת זה, שכן יש לנו כבר פילוסופיה מסוימת של חיים ואידיאולוגיה מסוימת. השאלה העומדת בפנינו היא: האם נדגול במגמתיות? אם יופיעו אצלנו חמישים סיפורים, וכולם בנושא כללי, אין פירוש הדבר שכל הנושאים יסובו מסביב ליחסים שבין הגבר והאשה — וזהו נושא כללי — אלא שהסיפורים צריכים לטפל בשאלות הפועל, העבודה והיחסים השונים המסעירים את חברתנו החדשה, ככל חברה אחרת.

אל-קוט: אי אפשר שספרות טובה תגש לדון ביחסים שבין הגבר לאשה בלי לדון בהם מתוך אספקלריה מקומית המאפיינת אותם למעשה, אלא אם כן אין הספרות חורגת מתחום השכלתנות. אך כל עוד הטיפול בנושא הוא מציאותי, מן הדין שישאב את החומר מן המציאות החיה.

מנדור: אפשר לתאר את היחסים על רקע מקומי; למשל, הבדלי מעמדות. אפשר לתאר את היחסים בין נער לנערה על רקע המצב החברתי באשר קיימות מחיצות ביניהם, והרי לך מישור לאומי. אך אם הטיפול בנושא הוא על מישור הרומנטיות והתשוקה המינית, הרי הספרות לובשת אופי כלל-אנושי.

אל-קוט: זו אינה ספרות כלל-אנושית. איה הספרות שנתנה ביטוי בצורה כללית כזו בלי שתהיה קשורה במציאותה המקומית?

גנימי: הספרות האירופית הקלאסית, למשל, ביטאה יפה את רגש האהבה כשלעצמו, בלי שתהיה קשורה בנושאים מקומיים.

אל-קוט: בשעתה מילאה הספרות האירופית הקלאסית תפקיד חברתי שהיה כפוף לרוח התקופה ושימש לה כלי-ביטוי.

גנימי: כן גם היה לה אופי מקומי לפי ששיקפה את המנהגים והמסורת של החברה של אז, אך היא לא עסקה במסיבות הזמן כדי ליצור צורה כללית של התנהגות ולכוון את הבריות לקראתה.

השאלה עתה היא: באיזו מידה אפשר לכוון את הספרות, כדי שתהיה לה השפעה על ההתנהגות המחשבתית והשכלית. מטרה זו במשמעותה העמוקה קיימת מאז המאה הי"ט, והיא תולדה של התקופה הרומנטית ושל המהפכה החברתית שהצמיחה את התקופה הזאת.

אל-קוט: למעשה, ספרותנו הולכת בכיוון זה. אולם אף שהכיוון קיים, נשאלת השאלה, מהי רמתה האמנותית של ספרותנו ואיך תוכל לקיים את מטרותיה החברתיות ולהיות בשלה במידה הדרושה?

גנימי: אם תבדוק את יבולנו הספרותי עכשיו, האם אתה בטוח שהכיוון הזה מתמש?

אל-קוט: אלא אם אתה מתכוון לספרות התעמולתית. אך המטרה החברתית, במובנה הרחב, קיימת ומתגשמת למעשה ברוב יצירותינו.

מנדור: ברוב יכולה של הסיפורת שלנו אינך נתקל אלא בבעיות המעמד הבורגני, ואילו בעיות הפלאחים והפועלים כמעט אין להן זכר.

אל-קוט: מאז סוף מלחמת-העולם השנייה תשעים-וחמישה אחוז מקבצי הסיפור הקצר עוסקים בחיים אלה של פלאחים ופועלים.

גנימי: העיקר הוא — איך מטפלים בנושא? נעבור עתה למורשתנו הספרותית העתיקה ונשתדל להעריכה לאור המושג הזה ובגבולות הדיון עד כה בענין האוניברסאליות.

אל-קוט: האוניברסאליות היא מושג חדש שקשה לישמו לגבי המורשה הספרותית העתיקה, משום שהיא היתה יצירה של תקופות בעלות תנאים ומסיבות משלהן.

מנדור: הספרות היוונית היתה לספרות אוניברסאלית והשפיעה על הספרויות האירופיות כולן.

אל-קוט: אפשר שדבר זה נובע מהשפעת המדינה בעלת הספרות הזאת וממידת השפעתה על המדינות האחרות.

מנדור: משמע, יש השפעה לגורם המדיני.

אל-קוט: בהחלט, אך עם זאת, אם נתבונן בספרותנו העתיקה ובפרט בשיר-תנו, לא נמצא בה את המורשה האוניברסאלית הזאת. אך אפשר שנחוש במורשה זו בפרוזה. הנה "חי בן-יקזאן" ואיגרות "אחיאן אל-צפא" וה"מוקדמה" של אבן-ח'לדון וספרי אל-ג'אחז.... ועוד כמה יצירות.

גנימי: עלינו לקבוע כבסיס לאוניברסאליות את תפוצתה של הספרות והשפעתה על ספרויותיהן של אומות אחרות. בהתאם למושג זה, אפוא, השפיעה ספרותנו על הספרויות המוסלמיות כולן הן באוצר-המלים, הן במושגים, הן בנושאים. אשר לספרויות האירופיות, הרי שספרותנו הערבית היתה לה השפעה ניכרת עליהן בימי-הביניים, שכן חייה-הרגש של הערבים השפיעו על סיפורי-האהבה והאבירות בספרויות אירופה ובשירת הטרובאדורים לאחר-מכן, והמקאמות הערביות, שמשמעותן החברתית הלא היא צורה של מרידה בחברה ותיאור שחיתותה, השפיעו בכיוון זה על הפיקארסקות הספרדיות, על סיפורי הפולקלור, ועל הספרות הרומאנטית. השפעתם של סיפורי אלף-לילה-ולילה לא פסקה מאז המאה הי"ח ועד ימינו.

מנדור: הספרות יוצאת מתחום הלוקאליות הצרה לתחום האוניברסאלי אם היא נשענת על ערכים אנושיים נצחיים ומוחלטים ובתוקף הכתיבה האמנותית, שהרי אם נתברכה הספרות בכושר הבעה גם בפרטיה, לא תאבד מערכה ותהיה כלי-חמדה טובה גם בתרגומה ללשון אחרת.

אסונה של השירה הערבית הוא שהחיקוי השתלט עליה, ומהגם כשהוצפה שירי-ההילה ששיעבדוה והפכוה לאמצעי לבקשת מתנות וקרדום לחפור בו. שירים אלה בשקר יסודם, כי המבקרים הקדמונים, ואפילו המשוררים עצמם, קבעו לתהילה קנה-מידה, ואין מנוס מלכנות את "המהולל" בתארי הנדיבות, האומץ, הכוח, ועוד. הם לא כינו את נושא התהילה בתארו הממשיים כי אם העתירו עליו תארים לא-לו, וכשרם השירי היה לכושר של פיטומי-מלים. ולרוע-המזל אירע הדבר בזמן שהערבים התפשטו למרחבים ושלטו על חלקי-תבל שונים. הם יכלו אז להשפיע במידה רבה על אותם שטחים, לעומת זאת, שירתם של הערבים כשהיו עדיין בתחום חצי-האי ערב, לפני התפשטותם, לא נתקלקלה. לפיכך גורס אני כי השירה הערבית הנאמנה ביותר והנפלאה ביותר היא השירה הג'אהילית והאומיית, אך לאחר הליכה-בתלם הפכה השירה חיקוי — או, ביתר דיוק, שקר — ונעצר גלגל החידוש והיצירה בשירה הערבית.

גנימי: על הגורמים יש להוסיף גם את מיעוטים של תכנים כלל-אנושיים, אי-התאמתם של התכנים לתקופות נסערות, וההכרח שתהיה הספרות נותנת ביטוי לת-סיסה מחשבתית ורוחנית.

אם נתיחס לאלף-לילה-ולילה, נמצא כי יצירה זו מצאה לה מהלכים בשל תכנה הכלל-אנושי ומגמותיה העממיות. בעקבות אי-השקט שתקף את אירופה במאה ה"ט נתקבלו שם יפה יצירותיהם הפרסיות של עומר ח'יאם, חאפז, שיראזי וסע-די, בה-בשעה שהשירה הערבית הוסיפה ללכת בתלם והצטמצמה בתכנים בעלי אופי אמנותי-מקומי טהור.

מנדור: אף זאת: מושג השירה היה למושג החרזנות, בעוד שהשירה היא תוכן ביסודה. אריסטו אמר כי השירה אינה חרזנות, שאם לא כן אפשר היה שיצירתו של הירודוטוס על מלחמת היוונים בפרסים תיעשה חרזנות סתם. אף-על-פי-כן הרי נשארה בגדר היסטוריה ולא ספרות. אף לו ניסה אייטכילוס לכתוב את מחזהו "הפרסים" על אותו נושא בפרוזה היה מחזהו נשאר בגדר שירה, משום שתכנו שירי ונושאו שירי, בין אם נחרז בין אם לא.

ומה חלקה של ספרותנו החדשה בכל זה?

אל-קוט: ספרותנו החדשה נענתה לתמורות שחלו בעולם הערבי מראשיתה של התחייה החדשה, ואם הספרות העתיקה קפאה וסטתה אין זה אלא בעקב הקיפ-און ששרר בחברה הערבית; כאשר התנערה החברה, התנערה הספרות לסוגיה ונתמלאה רוח חיים חדשים.

את הספרות הערבית החדשה אפשר לחלק לשנים:
 (א) חלק הכולל סוגים ספרותיים שעברו בירושה מן הספרות העתיקה, כגון השירה, המאמר והנאום.
 (ב) חלק הכולל סוגים שאולים מספרויות המערב, אף כי יש בספרותנו העתיקה יסודות מן הסוגים הללו, והם: הרומן, הסיפור הקצר, והתיאטרון.
 בכל הסוגים האלה צעדנו צעדים ניכרים. יש בתוכנו סופרים מעולים, אוניברסאליים כמעט, באשר יצירתם הספרותית מגיעה לרמת יצירותיהם של גדולי הסופרים בעולם שאנו קוראים את כתביהם. אך ספרותנו בכללותה עדיין לא הגיעה לרמה המיוחלת, משום שעודנה חומר לקריאה בממדים מקומיים ורוב התרגומים של יצירותינו הספרותיות ללשונות אחרות לא נעשו בשל ערכן הסגולי, ולא נעשו בצורה רצינית ומסודרת, כי אם באמצעות גופים שמטרתם להגיש לעולם הספרותי דוגמות מספרות המזרח והעולם הערבי בלי לשים לב לערכן של היצירות עצמן.

סיבות רבות לפיגורנו זה: מיעוט הזמן שבו עוסקים סופרינו בסוגי הספרות החדשים; האופי השמרני והקשוח של טיפולנו בערכינו המוסריים והחברתיים, עד שהדמויות, הן בסיפורת הן בתיאטרון, נראות כבולות ידיים, אין הספקות מקננים בהן ואין נפשן עורגת לרמה אחרת של חיים; ובכלל הסיבות לפיגורנו גם העובדה שעדיין גישתנו לחיים רגשית יותר משהיא גישה שבהכרה ובתפיסה. מכאן שגישתנו לנושאים ולעניינים כרוכה בסנטימנטאליות רבה, מופרות ועקרה. כן גם הרבה מפשירויותנו בפפר או בעיר יורדים לטמיון בשל התנאים הגרועים והפיגור הסוציאלי בו היתה שרויה חברתנו. מכאן שפוחותינו הספרותיים והאמנותיים אינם גדלים מכל השכבות, שהרי רבים מהם נולדים ומתים בטרם יגלה אותם אדם ויכירם. אך בתנאים הטובים יותר בהם חיה חברתנו כיום, מקווים אנו כי יותן כר נרחב לכשרונות ולכוחות האלה ויזכו לתשומת-לב, לטיפול ולהדרכה.

גנימי: ויש עוד סיבות. האחת: ספרותנו החדשה מושפעת מספרויות המערב עד שנישטשטש פרצופה המיוחד, בייחוד בסיפור ובמחזה, ולפיכך תרגומן של היצירות כיום אינו מחדש דבר לסופרי המערב. אם תאמר: ניצוק לכלי הספרויות המוסריות, הרי כלי זה אין לו זיקה לא לספרותנו ולא לספרות המערב.

אל-קוט: הבעיה היא, אפוא: איך נעבור את השלב הזה?

גנימי: בדרכים שונות: הודות לשקידה על קידום ההשכלה, כפי שציינת, ובכוח ההתעניינות בציבור הקוראים, דרוש לנו ציבור שיפסוק את פסוקו ביצירותינו הספרותיות, כן יש לדאוג להכרה בקרתית ולהפנות את תשומת-הלב ליצירות אמנותיות לאור הכרה זו ולאור העיון.

אל-קוט: יתר על כן, המורשה הערבית עודנה הבסיס העיקרי בהשכלתו של התלמיד. הוא אינו בא במגע עם התרבות המודרנית אלא לאחר שהוא עוזב את

בית-הספר ומנסה לרכוש אותה במסיבות מיוחדות, כגון — עם הצטרפותו לחוג האינטליגנציה.

גנימי: והציבור הרחב אצלנו חסר את האמצעי הזה.

אל-קוט: אינני דוגל בהתעלמות מן המורשה עתיקת-הימים. אנו צריכים להיות קשורים אל הטוב שפה. נבחר את הטוב ביותר והמועיל ביותר שבה ונעמידו לרשות התלמיד. כמו כן נעמיד לרשותו מבחר תרגומים ממיטב הספרות העולמית, בתנאי שיסיים את לימוד החומר הזה עוד בשלב החינוך התיכון.

גנימי: ברצוני להעיר כי האומר שהספרות העתיקה לא הגיעה לרמה אוניברסאלית אינו מתכוון לומר כי לימודה אינו חשוב לנו כיום, משום שספרות זו באפיה המקומי טובה היא כשלעצמה. לא נוכל להבין היטב את השפה הערבית אלא באמצעותה, והיא המקפלת בתוכה את מורשתנו כולה — אם נתפוס את הספרות במובנה הרחב. ועוד: הספרות לדורותיה שימשה כלי-ביטוי לתופעות רבות מחיי הערבים.

העיקר הוא ליצור את ציבור הקוראים הרחב ואת האינטליגנציה, כפי שאמר ד"ר אל-קוט, לקשור את התרבות הערבית העתיקה לתרבות כלל-האנושית, להציג את הספרות הלאומית בצורה נאה ולתהות על קנקנה, ולהרחיב את בקיאותו של התלמיד בלשון ובספרות הערבית.

מנדור: דבר זה טעון תיכנון נאה, בייחוד בשלב החינוך התיכון, והוראת הספרות חייבת להיות בנויה על המורשה הלאומית והאוניברסאלית כאחד. יש טענה האומרת כי למען תיעשה הספרות אוניברסאלית עליה להשתחרר מאפיה הלאומי או הטריטוריאלי, ולעומתה קיימת גירסה האומרת כי תנאי לספרות אוניברסאלית שתהיה קודם-כל לאומית-בשלה. מה דעתכם?

גנימי: סופר העוסק בנושאים לאומיים, אין דבר המונע את יצירתו מלהיות אוניברסאלית, שכן הספרות היא קודם-כל ציור, ואם תכניה מקבלים את גוף הצרכים הלאומיים של החברה הרי הדבר מוסיף לה בהירות וחוזק. וכך היא מטיבה לשקף תכנים כלליים יותר מאשר אילו הסתפקה בציור מופשט. ייחוד השאלות שהסופר מטפל בן, ובחירתן באופן שיעניין את ציבור קוראיו, כשהוא חי אותן ולמען — זהו אחד האספקטים החשובים ונכבדי-ההשפעה בספרות. אנו מתכוונים בזה להדריך במה שנוגע לספרות החדשה, להפנות את הכוח הספרותי הגלום לשדה החברתי רחב-הידיים, למען יהיה לספרות אותו ייעוד אנושי שבו דגלו הרומאים באמרם כי הספרות היא כלי-ביטוי לחברה, למען תתנהל הספרות על פסים סוציאליסטיים ותפשר בין זכויות הפרט למבנה הסוציולוגי של החברה.

פנייתו של הסופר לשאלות סביבתו, והטיפול בהן על רמה אמנותית גבוהה, הם,

בתוך השאר, ערובה לפירסומו העולמי של הסופר, כשם שהם מעיקרי מקורותיו, כשהוא בוחר מכל אשר סביבו מה שמעניין את ציבור קוראיו ומפתח את הכרתם, ואלה התכנים שניתן להגדירם כאנושיים-כלליים.

אל-קוט: יש ספרות מקומית שתוסיף להיות מקומית, מאין תנאים אמנותיים-תכניים שיקיימו אותה, אך יש גם ספרות מקומית המתעלה לרמה בינלאומית. ואנו כמעט שאיננו נתקלים בתקופתנו בספרות אנושית במשמעותה המופשטת, כפי ש-הזכרנו, שכן כל ספרות אוניברסאלית פונה בעיקר לטיפול בבעיות מקומיות שאפ-ין הוא לאומי בראש-וראשונה.

מנדור: העיקר — הגישה. נטול, למשל, באמנות הנאום את נאומי דימוסתנס ואת "נהג' אל-בלאגה" של האמאם עלי בן אבו-טאלב [בן-דודו של הנביא מוחמד]. שניהם נשענו בנאומיהם על תכנים כלל-אנושיים. המסיבות בהן הושמעו נאומי דימוסתנס כאשר עודד את עמו לעמוד בפני הפלישה המאקדונית, וכן המסיבות שליוו את הסיכסוך בין עלי ומעאוויה, ששימשו רקע לנאומיו של עלי, אלו ואלו היו נחלת העבר. עם זאת הרי נתקיימו השרידים הספרותיים הנצחיים הללו משום שנשענו על ערכים כלל-אנושיים וכן בזכות לשונם וסגנונם המוצקים, כאילו היו פסילים חקוקים באבן-צור. הוא שאנו מכנים בשם ספרות-המסיבות, העוסקת בש-אלות לאומיות, ארציות ואנושיות, והיא נבדלת מן הספרות הצמודה לאירועים.

אל-קוט: אני מסכים, וסבור אני כי ספרותנו, הצועדת עם הזמן לקראת הרמה שאליה אנו שואפים, זקוקה לא רק למיפנה אלא גם לתעמולה מתאימה כדי שתת-פרסם בקנה-מידה עולמי. על ידי כך ימצא הסופר הערבי עידוד וספרותנו תזכה לשם טוב שימשוך קוראים ויצור ביקוש, ואז יקראו את הספרות למען הספרות, לא רק משום שהיא בגדר תעודה חברתית המעידה על החברה בה אנו חיים.

(מתוך "אל-אדאב [ירחון לעיון], שנה י, גליון 2, עמ' 11—9;
79—78, פברואר 1962. תירגם והביא לדפוס: משה פיאמנטה).

עבד אל־והאב אל־ביאתי:

הפּרַח הַמוֹאֵר

לִילָה, וְהַפְתַּח הַמוֹאֵר, וְחִבְרֵי — שְׁהֵם מֵתִים —
חֹלְמִים — בְּאֵין לָהֶם פְּנִים —
עַל שַׁחַר.

וְהַלּוּמֵי קִדְחָת, וּבֹרְאֵי הָעֲלָטוֹת
רוֹקְלִים בְּרַעַל שְׁנוֹתַר:
"כֹּל הַדְּרָקִים כָּאֵן מוֹבִילוֹת לְרוּמָא
וּזְאָבִים

בְּרַפֵּס לְחַמֵּס כֹּל מִי שְׁאֵין כְּלָבִים לוֹ".
וּמַגִּירֵי הַדָּם

כָּאֵן מִתְמַרִים בְּשֹׁאֵר הוֹנֵם:
"לֹא יִנְצַל כְּבוֹדָךְ, אָדָם,

עַד אִם יוֹרֵם סָבִיב הַדָּם".*
וְלִילָה, וְהַפְתַּח הַמוֹאֵר.

וְהַסְמָטָה הָעֲזוּבָה, וְהַיְרוּיִים, וְכַדְכְּדֵי הַמַּיִם.
וּמִשְׁבִּים, וְדָם, וְאַרְבוֹת, וְהַפְלִיטִים
מְאַיֶמְתָּה שֶׁל יַד־נוֹגְשִׁים, חוֹפְזִים.

וְחִבְרֵי — שְׁהֵם מֵתִים — בְּבִי־סִדְנָה
וּבְשָׁדוֹת

כְּנַחְשׁוּלֵי נֶהַר פּוֹרְצִים
וְזוֹעֲקִים

לְבוֹא קָצֵם שֶׁל תְּלִינָים
וְשֶׁל בּוֹרְאֵי הָעֲלָטוֹת.

וְהַרְעֵב, וְהַלּוּמֵי קִדְחָת, וְנָשִׁים — כְּמַעֲט.
וּנְעָרִים הַמְתְּאַיֶּמִים:

"חֲלַף הַלִּילָה

וּבְגִי־חֹרִין אֲנַחְנוּ, בְּגוֹרֵל נִמְשַׁל".
וְהַסְמָטָה הָעֲזוּבָה.

* זהו בית מתוך שיר ידוע של מותנבי, גדול המשוררים הערביים במאה העשירית.

ומול הפתח המואר — הרוג מטל
 בבת-יונים צחורה
 נרדמת.

מולו הרוג מטל.

והסמטה העזובה — פלבים; סוכבוה
 ואף גנדות תחילים — כבדי-מנשק —
 "עצר, שם-שם! שפל-בן-שפל
 בשמו של המשטר!"
 "הו, בן-הנענה", ינער שני,
 "אתה — מי?"

ואי ססמה קראת פה,
 הו בן-הנענה?"

ותילים. ותקסדות.

ותברי — שהם מתים —

"הלצה הכובשים

וארגונים של מלחמתם. לאבדון".
 ונמזמות-ירי.

"הו, חיל עצוב,

אחיה אנו, הו חיל עצוב,

אחיה לגורל

לעני, ולחלי המקלל".

"הלצה, הלצה אויביהם של החיים

השודדים את אביבנו, לטמיון!

ואל עברם רובך הסט,

לעבר הלסטים.

אחיה אנו, הו חיל עצוב".

ותברי — שהם מתים —

כמי נהר זועם

פרוץ.

ולילה. וקדחת. ואורות בתי-קפה

— באין בהם אדם —

והשטרים — עצבות — פורצים בתי אדם:

"בשם החק, עקבר עלוב,
הדלת פתח! אחר — ההר. הנמלטים.
ושמי בגדאד העצובים. ובנות החשק.
וכוכבים. ונמתיים — הם חברי —
ונסמטה העזובה, שטופת אורים.

כאשר לא ניתך המטר {
עם דורות וְעם חרף חזרתי,
עם גשם

וכתבתי רבוא פתי-שיר לך
רעית מסעי.
התפללתי לפני אהבה זו, לפני
אהבה המנבטת במו-מדברנו
פרחים.
וזמרתי לאש שביער עולה
לעת שחר.

★

בלבנה הן גשבעתי:
גשוב עוד גשוב נפגש
ונרקד עוד בחג מצהלות של עמי
— שפדביר נצחים הוא —
אך אני
עוד-עודני, רעית מסעי,
כך חולם לבדר
באין בקע ענו
באין גשם.

שיר הנידון לאהבה

בפיו גמגום נִרְתַח
 פְּתַח-נָא, שְׁמֵשׁ, פְּתַח!
 אֵת לְבָב לֹו פְּתַח
 מִן אַהֲבָתְךָ
 שְׂרַעַב אָנִי
 גַם אוֹבֵד אָנִי
 בְּצִנָּה שֶׁל דֶּרֶךְ
 בְּלִילֵי מֵתִים
 הֵרֵ-שָׁל-גַעַשׁ-נֵם חֲזִי
 וּלְשׁוֹנִי — כְּבִי-אֶכֶן
 אֵת לְבָב פְּתוּחַ
 הַב אַהֲבָתְךָ לִי,
 שְׁמֵשׁ שֶׁל דְּלִים.

✱

צְפוּרִית שֶׁל רֶשֶׁף
 הָעִירְתָנִי
 וְהִמְרִיאָה
 חוּצָה לְחֹמוֹת.

(מערבית: ששון סומך)

ששון סומך: צורות חדשות המחפשות תוכן

ריפרוף בשירה הערבית של ימינו

מימי "בראשית" שלהם נודעו הערבים כאוהבי־שירה מושבעים. למען האמת, עצם הופעתם על בימת ההיסטוריה נסתמנה מלכתחילה באותן "קצירות" מופלאות ועִז־זוֹת־ניב, אותם שירי "אל־ג'אהיליה", שהם גאֶנת הלשון הערבית לדורותיה.¹ המשורר רר של ה"קבילה" הריהו בכורו וראשית־אוֹנו של השבט המדברי. הוא דברו וכלי־מבטאו. הוא מגן על שמו הטוב של השבט, על כבודו, כנגד בני־דבבו, ועליו, על המשורר־האביר, היתה גאֶנת יוצאי־חלציו של השבט.

דברים רבים אירעו מאז, דברים רבים נשתנו פניהם, אך דומה כי ערכה החברתי הכולל של השירה לא שפל מכל וכל. אף מעמדו של המשורר — המשורר העירוני — עודו נישא כמקדם. אולם לא רק אספקט זה, החברתי, יש בו כדי להצדיק עיון־מה בשירה הערבית של זמננו. מצב־הדברים בספרות הערבית כיום הוא שהשירה הינה למעשה הז'אנר המטופח והמקובל ביותר, היא־היא השלטת לאורך כל החזית. ושמא אין עובדה זו אלא פועל־יוצא מן העובדה שלמעלה, כלומר: באשר ישנה מסורת יש המשך; או, בלשון אחרת: חוסר מסורת פרוזאית ענפה, וצימצום מד־הים של יצירות־מופת שבתחום הפרוזה הבדיונית — גם בימי הקיסרות הערבית ועליית המטרופולין² — הם שגרמו שתהיה הפרוזה הערבית כיום דלה וחיוורת כנגד השירה. אמור מעתה: הבא לעסוק בספרות החדשה של הארצות דוברות־הערבית — דין הוא שייקלע תחילה לעולמה של שירה. וחוקה עליו על המעיין שיימצא תמה על זהות זו שמזדהה השירה עם דמותו הכוללת של המזרח הערבי כיום: תערובת ותפוזרת, ללא סדר ומידה, של חדש וישן, עולם חצוי בין שלהי ימי־הביניים לטכניקה חדישה ורועשת; בין שמרנות חשוכה לבין שיחור־פתע מכל כבלי המסורת. הוא אשר אמרנו: הרוצה להכיר את העמים הערביים בימינו יפתח וישייט בשירתם.

¹ כה מושלמים הם שירים אלה וכה "בלתי־פרימיטיביים", עד שקמו חוקרים חשובים וטענו כי אינם אלא זיוף מאוחר שמתקופת הקיסרות (בין אלה מצוי אף הכופר טהה חוסיין ב־ספרו "השירה הג'אהילית", שנדון לגניזה בשעתו).

² יצירות כגון "פלילה ודימנה" או "אלף לילה ולילה" הריהן, ביסודו של דבר, פרי תרגום ועיבוד מספרויותיהם של עמים לא־ערביים (הודו ופרס), ומפליא שאף כי ניתרגמו בתקופות מוקדמות למדי, לא היו להן המשכים מקוריים. ראויה לציון, מכל־מקום, ספרות ה־"מקאמות", שהתפתחה בתקופת הקיסרות, שהיא מקורית־ערבית בסגנון ובמבנה, ואף נת־חמת במידה רבה בתחום מלאכת־המספר.

ב

לא נגרע, כאמור, חינ'ערכה של השירה. לא כן טיבה ומהותה היוצרת. השירה הח' לה ללבוש, עוד בתקופה העבאסית המאוחרת, מחלצות סטיריאופיות, שמרניות. נתגבש והלך פולחן הצורה, שקידש את הדפוסים העתיקים והעלה אותם כדוגמה ייחודית. הצורה החלה לספוג ולכלות את עיקר מרצו וכוח דמיונו של היוצר. גם גדולי דובריה של השירה הערבית שמן המאות התשיעית והעשירית אינם אלא כוהני-צורה מובהקים: אל-בוחר' (820—897), אל-מוטנבי (915—965), אל-מערי (979—1058)³ — כל אלה הנם צורפי-חרוז ומשקל מעולים, אשפי המיקסם המילולי. הבקורת הספרותית של אז נצטמצמה בתחום הפילולוגיה וה' "בדיע" (לפי ההבעה הנמלצת). המשורר העירוני חייב היה, מתוך דבקות גמורה במשנתם של ראשונים, לתאר באריכות את מאהלי המדבר, את מסעי-הגמלות, לקונן מר על שרידי מאהל האהובה וכו'. אף משורר כאבונוס (813—762), שכה הפליא ללגלג על מנהגים מגוכחים אלה, נזקק אליהם לא-אחת בשרירי-שלו.

שירה זו הריהי, מבחינה תכנה, שירת-חצר מובהקת: רוב-מניינה הלא הם שירי תהילה ("מדיח"), שירי דופי ("הג'א"), שירי אהבים סטיריאופיים ("נסיב"). הנסיון הפיוטי האישי נדחק לקרן-זווית והריהו בחינת יצור לא-חוקי, שהצליח להתגנב אי-פה אי-שם אל בין שיטתם של משוררים אמיתיים, ואשר הושלך אל מחוץ לתחום השיר אצל חרונים בינוניים.

"זוהי אמנות הלשון", אמר פרופ' ד. צ. בנעט, "ולא אמנות הלב; השראה ביפי ה' הבעה ולא בעיצוב החוויה או בהפעלת הדמיון היוצר. במלים פשוטות, אך בהגזמה מסוימת, אמר אבן-ח'לדון (1332—1406), הגדול בפילוסופים-של-ההיסטוריה לפני התקופה החדשה: אמנות השירה והפרוזה אינה אלא במלים ולא ברעיונות".⁴

ואם בתקופת הזוהר של התרבות הערבית כך, בתקופת הירידה שמן המאה העשירית והלאה — לא כל שכן. מעתה אין המשורר⁵ אלא קישוט של חצר, שכל אמנו-תו מצטמצמת בחיקוי חיוור של קודמיו. בתקופה ארוכה זו ועד סף העת החדשה לא תמצא כמעט שם של פייטן הראוי שייזכר.

בשלהי המאה הי"ט החלו רוחות המערב מנשבות גם במזרח-הים-התיכון. משכי-לים ערבים למדו להכיר — ולא באורח שטחי דווקא — קצת מן הספרות הצרפ'תית והאנגלית (וגם הרוסית) ואף לנסות ידם בתרגום. קמה ועלתה מעין "ספרות השכלה" כלל-ערבית, שמרכזיה מצרים וסוריה-לבנון. תנועת רפורמה דתית מתר-

³ אל-מערי, המשורר-הפילוסוף העיור, שחיבר בתוך השאר את "איגרת המחילה" המפור-סמת, הצליח, ברוב שליטתו הלשונית, לחבר קובץ שירים שפולו כתוב בשיטת חריזה כפוי לה ומכופלת, ועל ספר זה היתה גאותו של אל-מערי!

⁴ ד. צ. בנעט, "הספרות הערבית", הרצאות באוניברסיטה העברית.

⁵ אין הדברים אמורים במשוררי-עם, שהללו לא חדלו מלשורר, כדרך הטבע, משך הדורות בניבים המקומיים השונים.

נה מידפקת בביישנות על דלתותיו של האסלאם, ותנועה לאומית-ערבית נראית באופן הספרות, ובראשה השירה, מרימה ראש, והמשורר אברהם אל-יאוגי (לב-נוני, שחי ופעל במצרים) קורא, וכמו נייעור הוא פתע מתרדמה בת-דורות:

קומו התעוררו הערבים
כי שקענו בטיט עד ברכיים

מתרחבים מעגלי ההשכלה והחינוך, ועמהם אפקיה של ספרות; עד-מהרה צומח חים ועולים משוררים של ממש בשני מרכזיה המסורתיים של התרבות (ושל ה-מדיניות) הערבית, בקאהיר מכאן ובבגדאד מכאן.

מצרים פורצת שירתה המצוחצחת של אחמד שאוקי (1868—1932), משורר-חצר אף הוא, שמעריציו כינוהו בשם "אמיר המשוררים ומשורר האמירים". שאוקי לא זו בלבד שהעניק שירה שיש בה חיוניות וקלות-הבטוי אלא אף השתחרר, ככל שהשיג כשרונו, מכבלי המסורת של ימי-הביניים. הוא אף ניסה ידו בחיבור מחזות. הכתובים כולם על טהרת המשקל והחרוז הקלאסיים. עם כל היותו ממשיך כה של המסורת הצורנית הריהו, בלי ספק, סולל-דרך, שהסיר סלעים רבים מדרכה של השירה.

אותן שנים פעל במצרים משורר אחר, שתולדות הספרות החדשה אינן יכולות לעבור על פעלו לסדר-היום. המדובר בחאפט' אבראהים (1872—1933), "משורר הנילוס". חאפט' לא השתעשע בחידושים של סגנון וצורה, אף השכלתו הכללית והכרתו את ספרות המערב נחותות היו בהרבה משל שאוקי, אולם שיריו נסבו על חיי בני-דורו, הפלאחים ועלובי-החיים במצרים, ובכך חרגו ממעגלי ה-תימאטיקה המקובלים עד כה. הגדיל לעשות ח'ליל מטראן (1872—1949), משורר מצרי ממוצא לבנוני, שרבים משיריו חדורים היו נימה רומנטית-אישית. בעיראק קמו שני משוררים הראויים להימנות כאן, אל-רצאפ'י (1875—1945), משורר חברתי אף הוא, ואל-זהאוי (1863—1936), שניסה תכופות לגרור את השיר הערבי אל תחומים שלא הורגל בהם (כגון שירת מדע פופולרי) ואף לשונו קלה היתה ועממית כמעט.⁶

אולם שירה חדשה זו, ששאבה השראה מסוימת מספרות המערב, נשארה כבולה באפלי כבלים אל העבר. בתחום הצורה דבקה היא כליל בשיטת המשקלים העתיקה, ולא העזה לפגוע ולו בועיר שבפרטיה, ואילו בתכנה, ברוחה ובסגנונה היתה הצהרתית, נאומנית ואך מעט מהנסיון בלתי-האמצעי, מכבשונו של היחיד, חדר מבעד לקליפתה.

⁶ ואולי נכון יהיה להזכיר כאן את שמו של משורר עיראקי שלישי, מוחמד מהדי אל-ג'ואהרי (נולד 1903), שאמנם אינו בן-גילם ובן-דורם של אל-רצאפ'י ואל-זהאוי אך הוא במידה רבה ממשיך סגנונם ודרך שירתם, אף כי עולה הוא עליהם, לדעת רבים, בשליר טתו באמנות השיר. אל-ג'ואהרי, שהצטרף בשלהי מלחמת-העולם השניה אל מחנה השמאל ונחשב המשורר הלאומי של עיראק בתקופה הקאסמית, זכה בפי אחד מבני משמרת המשוררים החדשה בכינוי "אחרון הקלאסיקנים בשירה הערבית".

ראשית התמורה באה מרחוק, מיבשת אמריקה דווקא. בצפונה ובדרומה של אמריקה קמו סופרים אחדים — מתוך רבבות המהגרים שזה־מקורבאו מן המזרח, בעיקר מסוריה והלבנון — ותררו להם מולדת אחרת בעולם החדש. סופרים אלה, שהכירו את ספרות המערב מקרוב, העניקו ללשון הערבית שירה ופרווה הטבולות ראשון־דורובן ברומנטיקה. געגועים אל בית אמא־אבא, לבטי הסתגלות ומשברים נפשיים, הם הנושאים הדומיננטיים באותה ספרות. לאמור: הספרות הזאת היתה אישית־אותנטית, וכאן עיקר השיבותה. שירתו ופיטיו החפשיים של ג'ובראן ח'ליל ג'ובראן (1883—1931), הבולט במשוררי־גולה אלה, ואולי אף אלה של איליה אבו־מאצ'י (1889—1961) ומיכאל נע'ימה (נולד 1889), לא תמיד הצטיינו בצורה נאה ובמבנה ערבי מוצק. הם סטו לעתים מחוקי המשקל הקלאסיים (ואף כתבו שירה חפשית ושירה־שבפרוזה), אולם הם הביאו עמם רוח זרה וקוסמת, רוח רומנטית אמיתית.

לא חלפו שנים רבות והרוח הזאת פלשה מזרחה. השירה בארצות הערביות נכנסה עתה אל עידנה הרומנטית. ויזכרו כאן שמות אחדים: אבו־אל־קאסם אל־שא־בי (1909—1935) בתוניס; עומר אבו־רישה (נולד 1910) בסוריה; עלי מחמוד טהה (מת 1949) במצרים. כל אלה עיצבו במידה לא מעטה את דמותה של השירה בתקופת המעבר אל השירה החדשה.⁷

ג

בטרם נבוא לסקור את כיווניה של השירה הערבית כיום, נתעכב מעט אצל ספר בקורת אחד שראה אור בקאהיר בשנת 1948, ואשר רבה תרומתו, לדעתנו, להאצת תהליכים שחלו ב־15 השנים האחרונות. ספרו של מוצטפא אל־סחרתי, "השירה בת־ימינו לאור הבקורת החדשה", נתכוון לתאר בהרחבה את דמותה הנוכחית של השירה הערבית. המחבר אף השתדל לשוות לספרו אופי שיטתי, מחקרי ככל האפשר, גם ציידו בהערות־שוליים ובמפתחות, אלא שלא תמיד הצליח להתעלות מעל לרמה הממוצעת של הבקורת הספרותית הערבית. בכל הספר מתנגשות אמיתות כלליות ובדוקות עם השקפות סובייקטיביות חסרות ביסוס משכנע. (מובן מאליו: המחבר אינו שוכח לקטרג על מבקרי־השירה שקדמו לו על שהם חסרים אובייקטיביות מדעית ועל שהם קובעים את טעמם האישי כקנה־מידה!) מעלתו של אל־סחרתי היא בכך שעלה בידו לקבץ לתוך ספרו אוסף משובח של שירים ושל משוררים, שאך מעטים מהם ידועים היו עד אז. הוא העמיד זו מול זו את השירה הישנה, הקפואה ואת השירים המעטים שחרגו ממסגרת הישן ונשאו

⁷ דמות מעניינת ביותר, שהקדימה את זמנה, היא זו של המשורר הלבנוני אליאס אבו־שבכה (1904—1947), 'משורר מודרני בכל עצמותו, שפרץ קדימה עוד בשנות ה־30 וה־40 ובקבציו — "נחשי גן־העדן", "לעולם", "עלוא" — עיצב בשירים בוטים את לבטיו של האדם המודרני. גם בתחום הסגנון היה חודשן מובהק, ובכלל הריחו אף הנערץ על בני המשמרת החדשה.

בחובם את זרע החדש והדינאמי. הוא הציג בהרחבה (אם גם לא תמיד מתוך הבִּי נה מלאה) את הזרמים החדשים שהתהלכו בשירת המערב שלאחר הרומנטיקה: את הריאליזם מכאן, ואת הסימבוליזם והסוריאליזם מכאן. אל־סחרתי ניסה לשייך שירים ערביים אחדים אל הזרמים האלה, ולהזמין ממשיכים ומפתחים להתחלות שבעשו.

כל זה חשוב היה ומתסיס לגבי אותם משוררים וקוראים בקרב דוברי־הערבית שלא הכירו את שירת העולם ממקור ראשון אף לא הכירו את רוב היוצרים הצעיריִים בלשונם־הם (ואכן זכה הספר לתפוצה גדולה בתוך הנוער חובבי־השירה ובקרב המשוררים הצעירים). אולם עיקר תרומתו של הספר היא, בלי ספק, בכך שהעלה את הנסיון הפיוטי בגולת־הכותרת וכתנאי ראשון של השיר באשר הוא שיר, בכל פרקי הספר מנופף המחבר בהשקפה זו והיא משמשת לו כעין קריאת־קרב מדי בואו לנתח את המצב ששרר בשירה הערבית ה"מוכרת": הליכה בתלם הדפוסים שנקבעו מאז, קפיאה בתחומי המשקל והחרוז הקלאסיים, פחד מפני הבעה־עצמית חפשית וכנה. כי על כן אותם מן המשוררים הערביים שהגדרנום עד כה כרומני־טיקאים וכמחדשים אף הם לא ניקו מסבל־הירושה של שירים־לעת־מצוא ושל "שיר־רי־אירועים" למיניהם, ואם אכן הסתננו כמה שירים אותנטיים ומעמיקים אל ספרי שירתם, הרי הוצנעו במידה רבה. "טול, למשל", מתריס אל־סחרתי,⁸ "את הדיואן של אל־ג'אראם [משורר מצרי נודע], הכולל עשרים־ואחת קצידות [שירים ארוכים]. תמצא שם שנים־עשר שירים שחוברו לכבוד אירועים מסוימים, ואף בשאר השירים לא תיתקל בנסיון פיוטי של ממש, להוציא שיר אחד ויחיד..."

סוגיה נוספת שאל־סחרתי הירבה לתהות עליה היא שאלת רציפות התכנית של השיר. השיר הערבי הריהו בחינת מחרוזת רבגונית של רעיונות ושל דימויים, שהרצף שלהם מופרע תכופות ורק רעיון כללי ובלתי־מחייב הוא המלפדם לכלל קצידה אחת. תוך ניתוח דוגמות מספרות המערב ומן הספרות הערבית החדשה, תבע אל־סחרתי בתוקף כי השיר הערבי יהיה אף הוא יחידה רגשית־רעיונית מוצקה, שאבריו ישתלשלו זה מתוך זה, שהרצף וההתפתחות יהיו מיסודותיו ה־קבועים. כיום, הטעים, נוכל להזיז — ברוב השירים הערביים — את בתי־השיר כאוות־נפשנו, לטלטלם ממקומם ולהתיקם למקום אחר, ואף־על־פי־כן לא תיפגע המשמעות לא ברב ולא במעט.

ד

בפרוס העשור החמישי כבר מרוכזת היתה בעיראק מעין אסכולה של משוררים צעירים, שרבים מהם הפכו לאחר־מכן — ולמשך תקופה מסוימת — דבריה העיק־ריים של התמורה. הללו התבלטו מראשית הופעתם — סביב שנת 1948, היא שנת המרד הכלל־לאומי בעיראק — בסגנון מיוחד לעצמם. האופי האישי, בלתי־האמצעי, הוא שבלט לעין בכל אחד משיריהם כמעט. סגנונם הפיוטי מנופה היה ושקוף ומל־

⁸ "השירה בתימינו", וכו', ע' 10.

תיהם נבחרות, קצרות ובהירות. בחריזתם שאפו להשתחרר, ככל שביכלתם, מאחרי דות ומחדוגנויות, ולעתים קרובות הנהיגו גיוון־חריזה בתוך השיר האחד (דבר שמקובל היה על משוררים אחדים שנים רבות קודם־לכן, בעיקר בקרב משוררי הגולה האמריקאית).

עיקר תכנה של שירה זו נסב על בדידותו של המשורר, על מבוכתו מול החיים המודרניים, על מרדו המצומצם כנגד הכל־בכל. "נבוך אנוכי וירא ואובד / כמו הצל שעל־פני מים / הגיאיות אל צילי קירבתי / ועתה ירחיקני השפל", סח אחד מהם,⁹ ואילו חברו¹⁰ מציג את צדה השני של המטבע: "צחוק אצחק ללבי המורד / ואלעג גם אלעג לגורלי המהתל / ואקרא לחידיקי תבל כולם / שיפשו בפעמי השותת".

בכל אשר תפנה תפגוש בשירתם את יסוד החיפוש, אי־הביטחון, התהייה. צליל שירתם חולמני, מתנגן, ובבחירת המשקלים העדיפו תמיד את אלה שקצבם אינו מזכיר את קצב שיר־הלכת אף לא את מיקצב צעדו של הגמל במדבר. המשקלים "אל־ח־פִּיף" ו"אל־מותקארב" שלטו כאן בכיפה, משום שמיקצבם אֶל־גִּי־ל־ח־שֻׁשִׁי. משורת בולטת, שכשרונה החל להתגלות בשנים ההן, היא אל־מ־ל־א־י־פ־ה, בת־משכילים בגדאדית, שהכירה היטב את השירה האנגלית. בספר־שיריה הראשון, "המאוהבת בלילה", שראה אור ב־1947, נשמע קול בלתי־שיגרתית של צעירה המעוזה לספר על לבטי־אהבתה ברבים והמבפה את גורלה. גורל נערה מש־כילה ומשוחחרת בחברה האמונה על מושגי־חיים פ־יאודאליים. בשירה "מרד על השמש"¹¹ השכילה לאפיין את עולמה הפנימי בשורות־מספר. עולם זה, שלכאורה הוא סגור ומסוגר, נכנע וגדושת־וגות, הריחו אך מסווה ליקום אחר, שוקק ומת־מרד; ועצב זה, הנסוך על פניה ועל שירתה, אינו אלא כסות למרד סוחף:

אל נוכח השמש ניצבה היא, זעִיק:
כמיד, השמש, לבי המורד
לבי, שגרפו את היקום נעיריו
והשקו כוכבים מאורו המחודש.

ובהמשך: "אַל יוליכוך שולל עצב זה שבעיני / ודמעה מתאנחת בפי / כי תוגה זו — דמותם של מרדי ומריי היא / בלילות, ויעידו שמיים".

*

אל תוך שירי־יחיד אלה פילסו להם דרך שירים לא מעטים, ששיקפו את מאבקיו הפוליטיים והסוציאליים של הדור. השנים הן שנות עלייתו של השמאל בעיראק ובמצרים, שנות השתתפותם של המונים בהכרעות היציבוריות. בעקבות ההתעוררות הגדולה שפקדה את עיראק בשנת 1948 יצאו משוררים רבים מקליפת הבדידות,

⁹ בדר שאכר אל־סיאב, בספרו "פרחים נובלים", בגדאד 1947.

¹⁰ אכרם אל־ותרי, בספרו "אל־ותר אל־ג'אחד" (המיתר שנתכחש), בגדאד 1950.

¹¹ "המאוהבת בלילה", עמ' 20—21.

"מאפקו של יחיד אל אפקם של רבים", וצירפו א תקולם אל קול ההמון שברחוב. בשנים ההן נכתבו שירים פוליטיים וסוציאליים עמוקים כגון "אל יפהפיית האר-מון" של אל-סיאב וכגון "עולם המחר" של אל-ג'ואהרי. ובאותם ימים פירסם את ביכורי שירתו משורר צעיר בשם עבד אל-והאב אל-ביאתי, שלימים נעשה אחת הדמויות המזוהרות בשירה הפוליטית החדשה.

בשנים של שנים מן המשוררים שהזכרנו עתה — המשורר אל-סיאב והמשוררת אל-מלאיפה — קשור המפנה שחל בצורת השיר הערבי. שני המשוררים פרצו אי-אז ב-1947 פירצה יסודית בתורת המשקלים¹² וחידשו חידוש פשוט אך רב-ערך. מאותו תאריך והלאה נפוץ חידוש זה ונתקבל. כיום לא תמצא משוררים רבים שאינם נזקקים לו.

אין בכוונתנו כאן לגרור את הקורא אל סוד תורת המשקלים הערבית, אך נראה כי מוטב ונקדיש לכך שורות אחדות למען נוכח להבין את טיבו של השינוי: המשקלים הקלאסיים מיוסדים על משחק קבוע ומוגדר של הברות קצרות מול ארוכות. המדדק העתיק אל-ח'ליל קבע ששה-עשר משקלים שונים (שאף הם נתחלקו למשקלי-משנה). ה"בית" מורכב שני חלקים: הראשון אינו מחורז ואילו ה שני חייב להתחרז עם כל בתי-השיר כולם (ויהי ארכו של השיר אשר יהיה). כל חצי-בית מורכב מספר הברות מסוים, הערוכות בסדר קבוע. במשקל "אל-טויל" (הארוך), למשל, חצי הבית הראשון הוא:

פְּעוּלָן מִפְּאֵיִלָן פְּעוּלָן מִפְּאֵיִלָן¹³

משקלים-וחרוזה מסובכים אלה נתאפשרו הודות לעשרו הגדול של המילון הערבי. מצד שני ככלו הללו את המשורר באלף-אלפי כבלים נוראים. המשורר נאלץ היה להשתמש בלי הרף ב"חשו" — הוא המילוי במלים שאין התוכן דורשן ורק המש-קל אונסן לתוך השיר. המשורר חייב לקטוע את מהלך מבעו מדי בית בביתו, מכאן ההתפרדות לפרודות בתוך השיר הערבי (וראה למעלה, פרק ד). יש שזקפו לחובת זה של תורת המשקלים אף את חסרונה של שירה אפית, ארוכת-נשימה, בשירה הערבית לדורותיה.

איך ישתחרר המשורר בן-ימינו מפבלים אלה? אחדים כתבו — ועודם כותבים — שירה-בפרוזה, אולם דרך זו זרה היא לאזנו של הערבי. דורות אין-קץ הורגלו בשמיעת אותם משקלים קלאסיים, על גוניהם השונים.

והנה באו משוררים אלה וחידשו חידוש. הם השתמשו ב"תפעולת" של השיר הערבי המקורי, אלא באופן חפשי ובלא כפיית מנין קבוע של תפעולות. כך, למשל,

¹² שני המשוררים כאחד מודים שחידוש זה בא להם עקב התעמקותם בשירה האנגלית וב-מתנתם של המשקלים שם. וראה הקדמתו של אל-סיאב לספרו "אגדות", 1949, וכן את ספרה של אל-מלאיפה, "בעיות השירה בתימינו", ביירות, 1961.

¹³ בשירת-ספרד העברית נהגו לציין את המשקלים (הערביים ביסודם) באורח דומה לזה. ור' למשל ספרו של פרופ' שירמן, "השירה העברית בספרד ופרובאנס", כרך ב.

ניצלו את המשקל הקרוי "אל-כאמל" (בלשון העברית של ספרד — "השלם"), שתפעולותיו של חצי-הבית (במתכנתו הקלאסית) הן:

מְסַפֵּעֵלן מְסַפֵּעֵלן מְסַפֵּעֵלן

ובשירים קבעו "בתים" (אל-נכון — שורות), בעלי מספרים שונים של תפעולות, כגון

מְסַפֵּעֵלן מְסַפֵּעֵלן

מְסַפֵּעֵלן

מְסַפֵּעֵלן מְסַפֵּעֵלן מְסַפֵּעֵלן

עתה חפשי המשורר ויכול הוא להתבטא באין מפריע, באין חובה למלא את בתי-שירו במלים מיותרות ובאין צורך לבחור בנרדפים מסוימים שעצם טיבו של המשקל כופאם עליו. מעתה אפשר להחדיר אל השיר את מלות יום-יום ולגוון את המוזיקה שבו בהתאם לתוכן.

טבעי הדבר שלא בנקל הסתגלו המשוררים — ובעיקר הוותיקים שבהם — לחידוש זה. קולות נועמים נשמעו נגדו מלכתחילה. טענתם של השמרנים היתה בעיקרה כי המחדשים מסרסים מסורת בת אלפי שנים, מחללים את קדושת המשקל הקלאסי וכו'.

אולם טענתם של מבקרים שמרניים פחות היה בה משום הגיון כלשהו. שירה זו — טוענים הם — התרחקה מן האופי הלאומי, הייחודי של השירה הערבית. עצם הודאתם של מחולליה שהושפעו מעם לועז, אף שאלו צורות וכלים זרים, היתה בעיניהם של מבקרים אלה משום ראיה לפסול. משיב אל-סיאב: ¹⁴

"השירה הערבית הושפעה מכל הזרמים הללו [זרמי השירה המערבית] כי על כן פתחה את צהרי ביתה כולם לכל רוחות השמיים. אולם בה־בשעה שהמשוררים ה־קלושים איבדו את עצמיותם והפכו חקיינים של זרם זה או אחר, הרינו מוצאים חבורה קטנה של משוררים בני־ימינו המבינה כי קבלת השפעה אינה חיקוי... מכל־מקום", הוא ממשיך, "הננו בראשית הדרך. עדיין מתאמנים אנו ועורכים ניסויים. יכול ויעלה הנסיון יפה, יכול ולא יעלה. אך באחת אנו בטוחים: אנו נסול את ה־דרך לדור חדש של משוררים, שיעשו את השירה הערבית קריאה בעולם כולו".

המנסה לסקור את היצירה הפיוטית בתריסר השנים האחרונות ימצא כי חידוש זה נעשה נחלת הרבים ושוב אינו שגעונם של ראשונים. קם דור חדש של משוררים שלא ידעו את המתכנות הקלאסיות (או ידעום אך במעט). שיריו של אל-ביאתי, משורר עיראקי רב פעלים שאימץ לו את הסגנון החדש, התרוננו על שפ־תי כל חובב־שירה צעיר, ואף משוררים מבני הדור הקודם, שמשך עשרות בשנים הורגלו בדפוסים העתיקים, העזו והחלו לכתוב "שירה חפשית" (כך נקרא כיום הסגנון החדש שתיארנוהו למעלה). הנקל לקבוע עתה כי השירה הערבית ציפתה

¹⁴ ברבעון "שיער", 3, 1957.

משך שנים לתמורה הזאת, ומשבאה — כבשה את עולמה בסערה. מבקר סודאני מוכשר, ד"ר אחסאן עבאס,¹⁵ מעלה טעם מעניין בנקודה זו:

"השירה החפשית אינה המצאתם של משוררים יודע־יח"ן, שכן צורך־חיים היא שהמציי־ אות המתפתחת הולידתה.
 "בימים־עברו הייתה השירה נכתבת על־מנת שתדוקלם או על־מנת שתזומר, באומר ובצ־ ליל, ואילו כיום השירה היא חומר לקריאה, ובראש־וראשונה לקריאה־שבלב.
 "ומשהופכים השירים חומר לקריאה־שבלב, מתערער הבנין המשקלי מעיקרו ותחתיו בא מין ניגון מסתורי. אז נתונים מעיינינו לתכנו של השיר: לאליגוריה, לאגדה, ל־ התפתחות הפנימית — ולא, כמקודם, לתיאור החיצוני, הנעשה באמצעים אקוסטיים".

ואמנם לא הרי השירה כיום כהרי השירה אתמול, אך חובה להוסיף כאן כי "השי־ רה החפשית" לא הגבילה את תפוצתה אך ורק לאותם משוררים שחיפשו את אמת־ השיר ואת עמקות המבע. משהפכה להיות נחלת־הרבים אחזו בה "שועלים קט־ נים" לרוב. מאות רבות של שירים שאין להם כיסוי אמנותי כלשהו וללא חוויה פיוטית של ממש נכתבו באצטלת הסגנון החדש. בגאות הזרם הלאומני, ובעיקר משנת 1956 והלאה, נשטפה "השירה החפשית" זרם של מלל הצהרתי, צווחני ור־ דוד. העתונות הערבית מלאה כיום "שירה חפשית", ואף־על־פי־כן יקשה למצוא בתוך השטף הזה שירים אחדים שאמנם הם מודרניים. ואף זאת: כל עוד שלטו המשקלים הקלאסיים הרי שימשו מסגרת ומחסה, שלעתים קרובות כיסו על חוסר תוכן של ממש. עתה אין ברוב השירים אף אותו מעט של מסגרת ושל מוזיקליות המתחייבת מעצם טיבה של המשקל וההרזו. כללו של דבר: רבים מן החדשים יצאו, אמנם, מכלל צורה עתיקה, אך לכלל תוכן חדש לא הגיעו.

ה

מן האמור בכאן עדיין אין להסיק כי חדלו ארחותיה של שירת־היחיד ושל שירָה נסיונית בספרות הערבית. נראים הדברים שמרכזה הגיאוגרפי נדד לעבר הלבנון. בארץ זו, שעקב תנאיה המיוחדים הצליחה עד כה לשמור לעצמה עתונות וספ־ רות חפשיות, שם עלו והופיעו בשנים האחרונות משוררים אחדים הראויים — הן בשל רמתם והן בשל החדש שבהם — להיפלל בסקירה זו.
 אם ההתעוררות הפיוטית שפקדה קודם־לכן את עיראק שאבה את השראתה בראש־ ובראשונה מן הספרות האנגלו־סקסית, הרי אפשר לומר, על דרך ההכללה, כי ה־ זרם הפיוטי החדש שבלבנון צמח מתוך מגע הדוק עם הספרות הצרפתית החד־ שה.¹⁶ בשנת 1957 החל להופיע בביירות הרבעון "שיער" (שירה), המוקדש כולו לשירה ולבקריתה. מלכתחילה הסתמנו בשירתם של אנשי "שיער" (שמעגלם הת־

¹⁵ בספרו "עבד אל־והאב אל־ביאתי והשירה העיראקית החדשה", בירות, 1955.

¹⁶ מאז ומתמיד הכירו רבים מסופרי סוריה־לבנון את הספרות הצרפתית אף הושפעו ממנה. ראוי להזכיר כאן את אליאס אבו־שכַּכַּה (ר' הערה 7). אולם שעה שהללו לא עברו את ספו של בודלר (ובמידה מסוימת — ורלן ורמבו), הרי קורצים משוררי לבנון החדשים לעבר שירתם של סן־ז'ון פרס, אליזאר, קלודל, ואלרי, פרוור, קוקטו.

רחב בינתיים והקיף משוררים מעיראק, מצרים ועוד) שתי מגמות יסוד: האחת — הינתקות ממיגבלותיה של הלוקאליות הערבית ואימוצם של אפקים ושל סמלים אוניברסאליים ככל האפשר; והשנית — דחיקת הצורה, כלומר המשקל, החרוז וכל הקשור בהם, לדרגת אבזר-משנה, והעלאת השאיפה למבע חפשי-אישי לראש-כל-תור. שירי "שיער" שוב אינם מקפידים על כל מצוותיה של "השירה החפשית", וגדול ביצירתם חלקה של שירה-שבפרוזה או של פרוזה פיוטית. אנשי "שיער" מביטים בזילזול ובלעג-מה על פולחן הצורה החדשה ועל כוהניה, כגון נאזק אל-מלאיכה.¹⁷ תורת המשקלים והחרוז שחידשתה, טוענים הם לעומתם, הקלה אמנם לא במעט את מלאכתו של המשורר, אך אין היא ערובה לכך שהשיר הכתוב בדרך זו יהיה עמוק יותר, הומניסטי יותר. "תוכן השירה אצלנו", כותב אדוניס,¹⁸ מעורכי "שיער", "הוא בעיות ועניינים כוללניים, רחבים; מכלול של נושאים והשקפות. אך אין השירה יודעת לחדור לנשמתם של נושאים אלה. חובה היא לפצ-עם, להסתנן לתוכם, לצלול עד תחתיותיהם למען יתלבנו מופנים".

משוררי "שיער" רחוקים מהנושאים האקטואליים, הפוליטיים. יודעים הם — אף מצהירים — כי תיתכן שירה פוליטית טובה ומעמיקה, אולם נסים הם מפני ההווה הפוליטי כנוס מפני המגפה, כמי שנקעה נפשו מעל שטף זה של שירה לאומית, שטוחה ונאומנית. "הו כמה חסרנו את צלילות המחשבה, כמה זקוקים אנחנו לאבק של פיכחון, למען לא יפול הסופר-הפרט בין הרגליים ולמען תחדל תקופה זו מלשאת את שם החירות לשווא..." אומר אחד מסופרי "שיער",¹⁹ ומוסיף: "סופר המעורר את ההמון קהה-החושים על-ידי יצירות שטחיות ונעוות-פנים הריהו דומה ליצאנית זו המתמכרת לכל המשלם".

שירי "שיער" מפתיעים בכך שמרחיקים הם נדוד ומחפשים להם סמלים דתיים ומיתולוגיים, ולא דווקא מן המסורת הערבית. ישוע הנוצרי, למשל, הוא דמות חביבה עליהם, ולא דווקא על נוצרים שבהם. מוטיבים של צליבה, של דם-ייסורים ושל מות-קדושים חוזרים ומצטלצלים בשיריהם. גם דמויות מן המיתולוגיה היוונית, כגון סיופיזוס, אודיסיאוס, אורפיאוס, מאכלסים שירים לא מעטים משלהם. אצל אחדים מהם אף מועברות דמויות מיתולוגיות אלו ונקשרות אל המציאות העכשווית, במעין נסיון לגשור גשר-מישרים בין שני עולמות אלה. חלונה הכפרי של ופיקה, בת דרום-עיראק, נשתל באורח-פלא בין גולגלתא-שלי-ישוע מכאן לכרתי-של-איכארוס מכאן, באחד משיריו של אל-סיאב:²⁰

חלונה של ופיקה בכפר / נהנתן נשקף אל הצר / כגליל זה המצפה להילוך / ולישוע,
אף משטט לחותיו. / איכארוס מנגב בשמש / נוצות הנשר, ומוסיף לעוף. / איכארוס —
האופק נטלו / והקרב הטילו אלי-מצולות.

¹⁷ ר' הערה 12.

¹⁸ "שיער", 18, ע"ע 160/1.

¹⁹ ריאד נגיב אל-ראיס (משכיל עיראקי צעיר היושב בלונדון). "שיער", עמ' 144/6.

²⁰ בדר שאכר אל-סיאב, "שיער", 18, עמ' 50.

ואילו המשורר הלבנוני אַדוֹנִיס²¹ נואק פאתטית:

בנשמתי להבת שחוטה / עוף־החול מסד נשמתי / בפנימי נתאחד / בשמו ידעתי יומי־
זה / בשמו אחיה את אש יומי־זה.

וכאן מגיעים אנו למיתולוגיה אחרת: כמה ממשוררי החוג הזה העגינו את שירתם אצל האגדה של המזרח הקדמון. מקובלות עליהם דמויותיהם של גילגמש שבמי־תולוגיה השומרית ושל בעל וענת שבאגדות הפיניקיות. שני משוררים לבנוניים — יוֹסֵף אֶל־ח' אֶל (מיסדו של "שיער") ואדוֹנִיס (הדמות הפעילה ביותר ב־חוג, כמין אידיאלוג שלו), אימצו להם תומם את האפיקה של כנען־אוגרית ופיתחו מעין מהלך "כנעני" בשירת הלבנון. ריחות הים, שמביאים עמם את זכרה של קרת־חדשת (קרתגו), וניחוחי הקטורת של היכלי בעל־בך העתיקים — הם ריח־תיה האפייניים.

משורר בולט בין אנשי "שיער" אף חביב עליהם במיוחד הוא אֹנְסִי אֶל־ח' אֶג', בן 25, ששירתו משוחררת אף מן החיפוש אחר מסורות וניחוחות של קדם. אל־ח' אֶג' מסתער על נושאים ב"נשימה ארוכה" ובדרך אישית, פרוצה כמעט, ובסגנון מיוחד ומוזר, לא־ערבי כמעט, ואף־על־פיר־כן עומדים משוררי "שיער" ומביטים על שיריו בקנאה מופגנת. אשריך אֹנְסִי, מריעים הם, הלא השתחררת כליל, בעוד אנו, הקטנים, רתוקים אל מורשות בלות ומיותרות.

דרכם של אנשי "שיער" אינה סוגה בשושנים. יצירתם ופעילותם אינן פוסקות מלעורר תגובות חריפות בין סופרי הזרם הלאומני, והירחון הספרותי "אל־אדאב", המופיע בבירות אף הוא, נטל עליו לקדש מלחמה על "שיער". האשמות כבדות מוטחות כלפיהם: התנכרות ללאומיות הערבית ולמסורותיה, סגידה לערכים אנטטי־לאומיים, בגידה כפשוטה. אנשי "שיער" עודם בעמדות של התגוננות ושל הצטד־קות, ואך לעתים רחוקות עוברים הם להתקפה־שכנגד. על טענותיהם של המתקי־פים משיב אדוֹנִיס:²²

"אומר אני: ערבים אנחנו, כלומר אנשים חושבים המהרהרים על קיומם, על עצ־מם, על החיים, על האלוהים, על האדם, על הציביליזציה, על הכל. אין אנו עדר או קהל של נוסחות שוות וזהות, ועל כן שונים אנו זה מזה אף באים לידי עמדות מנוגדות. מחפיר הוא לפרש את השוני הזה ואת הניגודים הללו כאהבה או כשנאה למורשת העבר, מורשת כולנו. פירוש כזה עולב הוא בערבים ובתבונה האנושית אף מסלף הוא את תולדותינו, תולדות הערבים, שכן היסטוריה זו הריהי, בראש־ראשונה, ניגודים והתנגשויות, כלומר היסטוריה מורכבת, עשירה, לא פשו־טנית ולא שטחית".

²¹ מתוך הפואמה "התחיה והאפר" (שאחד מפרקיה תורגם בגליון זה) שבקובץ־שיריו של אדוֹנִיס "עלים ברוח", מהדורה שניה, ביירות 1958, עמ' 76.

²² "שיער" 18, עמ' 87.

1

סיפר בשעתו המשורר ח'ליל מטראן, כי בבחוריו התרעם עליו מורו ורבו אל-יאזג'י על שהזכיר את השם נפוליאון באחד משיריו. הכיצד תעז להגניב שם זר אל שירך הערבי, התריס. זה היה לפני יובל שנים ומעלה. מאז ועד היום קמו לשירה הערבית מחדשים ומורדים לא־מעטים, ששינו את פניה כליל. צורות השי-רה הערבית התפתחו עד מאד, והריהן מוכנות ומזומנות עתה לקבל גם תכנים חדשים. האמנם ישכילו פייטני הלשון הערבית למצוא את הסינתיזה הנכונה בין אופי לאומי אותנטי לבין תוכן מודרני של ממש, בין צליל ערבי לבין תנופת־רוח כלל־אנושית?

מתתיהו פלד: הסוציאליזם הערבי - אידיאולוגיה של כת צנאית

כשאין רעיונות המעצבים את המאורעות מעצבים המאורעות את הרעיונות, על-פי דרכם הבלתי מתוכננת והגרוטסקית.
(St. Antony's Papers, No. 16) מלקולם קר

פרק א: הערות מבוא

הגדרת התיאוריה של המהפכה המצרית כרוכה בשני קשיים: האחד נובע מכך שכל תיאוריה מהפכנית באה לשרת אידיאל נכסף, וקשה לומר היום בוודאות מהו האידיאל הנכסף של שליטי מצרים. השני כרוך בעובדה שמחוללי המהפכה המצרית עצמם מודים שלמעשה אין בידם תיאוריה מוכנה והם טורחים לפתחה ולהגדירה.

תיאור כמו זה הניתן על-ידי ז'ן ויניו, האומר¹ כי האידיאולוגיה של עבד אל-נאצר "מיצגת בליל של פ'אשיזם, קומוניזם, גזענות וכמאליזם", אינו מסייענו הרבה. הנסיון למצוא דמיון עם הנאציזם או הפ'אשיזם חייב להישאר לקוי אף כי יש בו מידה של אמת. המשטר המצרי לא רק שהוא נאבק עם קשיים שלא היו ידור עים בגרמניה ובאיטליה, אלא שהוא מצהיר על אידיאלים וערכים שהנאציזם שולל מעיקרם, כמו הקמת כלים פרלמנטריים מתוקנים, חיים דמוקרטיים וכו', שקיבלו ביטוי מפורש בתחוקת 1956.

בחינת היסודות הסוציאליסטיים בתורה המצרית אף היא מעוררת קשיים. הקושי העיקרי נובע מכך שהסוציאליזם הוא רבגוני ביותר. נוכל לשלול מיד את הקשר לקומוניזם. דוברי המשטר המצרי הרבו להתבטא בקשר לכך, ודומה כי אפשר לקבל כלשונה את נוסחתו של עבד אל-נאצר, שאמר בקיצור רב: "כל המשותף בינינו לבין הקומוניזם בקשר לדרך השלטון או דרך החיים הוא שהקומוניזם דת... ולנו דת משלנו! ואין אנו נוטשים את דתנו למען הדת הקומוניסטית".² הייפול, התעמלן הפורה ביותר של המשטר המצרי, פירט במאמר מיוחד³ שבעה הבדלים בין הקומוניזם לבין הסוציאליזם הערבי — הביטוי האחרון של תורת המהפכה המצרית. נציין הבדלים אלה בקצרה, כי בהם מוצגים גם עיקרי "הסוציאליזם הערבי":

1. הסוציאליזם הערבי אינו מאמין בהקמת דיקטטורה פרולטרית ובחיסול הרכוש הפרטי. אדרבה: הוא שואף להמסת (תדיוב) המעמדות על-ידי הפיכת כל האזרחים לבעלי-רכוש.
2. הסוציאליזם הערבי מתנגד רק לקנין פרטי נצלני, אך אינו גורס בעלות המדינה.
3. הסוציאליזם הערבי מתנגד להפקת רכוש ללא תמורה, כפי שגורס הקומוניזם. על כל אמצעי-הייצור,

4. הקומוניזם מבטל את הפרט בפני המדינה; הסוציאליזם הערבי רואה בפרט יסוד לבנין החברה.
5. הקומוניזם — ביחוד הסטאליניזם — מקריב את ההווה למען העתיד; הסוציאליזם הערבי מכיר בזכות הדור לחיי רווחה ואושר, אף כי הוא מטיל עליו את החובה לפתח את המדינה ואת כלכלתה למען עתיד טוב יותר.
6. בקומוניזם נסתיים שלב הפיתוח הרעיוני בעוד שבסוציאליזם הערבי שערי המהפכה הרעיונית עודם פתוחים לרווחה.
7. הקומוניזם מכיר בזכותה של המפלגה הקומוניסטית בלבד לפעולה פוליטית, ואילו הסוציאליזם הערבי מטיף לרעיון האיחוד הלאומי.

אין ספק שמנהיגיה של מצרים כיום אינם רואים כל זהות בין תורתם המהפכנית לבין הקומוניזם. אין צורך לומר שהקומוניזם אינו רואה במשטר המצרי כל מגמות סוציאליסטיות.

אם נכחן את שאמר הייפל, נראה כי הרצון לפגוע בעקרונות הקפיטליזם אינו בולט ביותר, ויש כמה נקודות שהן אפילו בבחינת אזהרה מפני רצון כזה. באופן ברור ביותר התבטא צאלח דסוקי באָמרו: "חברתנו היא חברת מעמדות ולא חברה רה חד־מעמדית".⁴ עבד אל־נאצר אמר בפירוש: "אינני נגד ההון הפרטי. אני רק נגד ההון הפרטי הנצלני".⁵ עבד אל־מנעם אל־קייסוני אף הפליג וקבע את ההנחה התמוהה כי הסוציאליזם האמיתי נוסד עם הגבלת הרכוש הקרקעי ל־200 פ'דאן לנפש וכאשר ניתנה הזדמנות למספר אלפי עובדים חקלאיים לרכוש 5 פ'דאן לאיש.⁶ ז'ן וסימון לאקוטיר חישבו כי במשטר סוציאליסטי זה היתה ההכרח נסה בחקלאות בשנת 1956 ל־27 מיליארד לנפש, אך בעלי 200 פ'דאן הצליחו בכל־זאת להגיע אותה שנה להכנסה של 5.000—6.000 ל"מ.

דומה כי קביעות אלו אינן ממלאות את התנאים היסודיים ביותר הנדרשים מכל תיאוריה סוציאליסטית. אבל כנגד זאת אומרים דוברי המשטר במפורש כי הסוציאליזם שלהם לא הועתק משום מקום אלא הוא יצירה מקורית, ובאשר היא כנו אין לבחון אותה על־פי דפוסי המחשבה הסוציאליסטית הזרה.

רצון זה להציג אידיאולוגיה חברתית מקורית אינו מיוחד למשטר המצרי. כאשר הכריז מוצטפא כמאל בקול־קורא אל האומה מ־20 אפריל 1931 על עקרון האַיטא־טיזם, הקפידו דוברי המשטר בתורכיה להדגיש את קווי־האופי המיוחדים, הלא־מייים, של האיטאטיזם התורכי.⁷ כפי שצוין,⁷ זוהי תופעה פסיכולוגית של משטר הנקלע לתוך סתירה בין שיטת הלאמה, מונופולין ופעילות כלכלית ממלכתית, ביחוד בתחום המפעלים היוזמים החדשים, לבין הרצון לשמור על עקרונות הבעלות הפרטית והיזומה הפרטית. כפי שעוד נראה קיים הרקע הזה, בלי ספק, גם במצרים. אך דומה שההסבר לתופעה זו — של הדגשת המקוריות — חייב להיות רחב יותר.

הדוגמות לטיעון המייחד אידיאולוגיה חברתית לארץ אחת מצויות בתולדות המשטרים הפ'אשיסטי והנאצי באירופה, וכן הכמאליסטי והנאצרי במזרח. יש הרואה קשר בין הדלות האינטלקטואלית של שני הראשונים לבין הייחוד הלאומי שב־

תורתם החברתית.⁸ סימניה של דלות זו אפשר לראות במה שמתאר פראנץ ניומן⁹ כסיגולם של הטיעון והסמלים המארקסיסטיים לאידיאולוגיה הנאצית; סיגולם שלא בא אלא לקרב את המוני-העם, שהורגלו לראות בסוציאליזם המארקסיסטי את הלוחם להגדלת חלקם בהנאה מהעושר הלאומי, בעוד שלמעשה לא נתלוותה אליו כל כוונה לחיות ולהגשים תורה זו.

קל להיווכח כי גם במקרים של תורכיה הכמאלית¹⁰ ומצרים הנאצרית בא סיגולם של מונחים מארקסיסטיים מטעמי טכסיס ותמרון, ללא כל כוונה לקבל את התורה החברתית המארקסיסטית בלב שלם.

המשטרים החדשים בשתי הארצות הללו היו זקוקים לתמיכתה של ברית-המועצות הן ביחסיהם הבינלאומיים הן בשטח הכלכלי. דבר זה עצמו חייב אותם לסגל לעצמם טרמינולוגיה סוציאליסטית במידה מסוימת. אולם בכך עדיין לא מיצינו את הבעיה. משטרים אלה באמת היו מעוניינים, מבחינות רבות, בשידוד-מערכות פנימי, ואת האידיאולוגיה שלהם חיפשו במונחים שהיו רווחים אותה שעה באי-רופה. המסיבות ההיסטוריות הביאו לידי כך שהמלחמה על החירות המדינית והמלחמה על שידוד-מערכות הפנימי באו משולבות בזמן, עד כדי כך שאפשר היה לראות בהן מלחמה אחת. לפיכך שאילת מונחים סוציאליסטיים וקביעתם ב-מסכת הטיעון האידיאולוגי והדיפלומטי היתה עשויה לקבל צביון מיוחד-במינו — כביכול מעיד הדבר על הצטרפות למחנה הקומוניסטי. צביון זה מעולם לא היה לרצונם של המשטרים הללו, הן מבחינת היחסים הפנימיים בתוך ארצותיהם, הן מבחינת יחסי-החוץ. חרף מלחמתם לריפורמה רדיקלית בתוך ארצותיהם, לא רצו מנהיגי המהפכות הכמאלית והנאצרית במהפכה קומוניסטית, כמו שחרף מל-חמתם המידית במעצמות המערב קיוו ליום בו יוכלו להימנות על ידידיהן. משום כך הגיעו שני המשטרים להכרזות זהות כמעט בדבר הייחוד של תורותיהם החברתיות, שמכל-מקום אין לראות בהן שלוחות של האויב-בנפש — של הקומוניזם.

מוצטפא כמאל הגדיר את האיטאטיזם כשיטה שאינה מחקה רעיונות אלא היא מיוחדת לתורכיה, שיטה שנולדה מתוך צרכי הארץ, ופירט: "והרי הגדרתנו לאי-טאטיזם: לקיים כעקרון את הפעילות הפרטית של הפרט, להטיל את האחריות לכלכלת הארץ על המדינה, לנהל את חשבון כל צרכיה של אומה גדולה ושל ארץ רחבת-ידיים...". כפי שמציין ד"ר הרשלג, בולטת פה השאיפה למקוריות ול-ראיית חזות הכל במושג חדש. ברנרד לואיס הגדיר את האיטאטיזם הכמאלי כ"הופ-עת המדינה כחלוץ וכמכוון של הפעילות התעשייתית, מתוך אינטרסים של התפתחות לאומית והגנה לאומית, בארץ שבה היזמה הפרטית וההון הפרטי חלשים מכדי פעולה אפקטיבית כלשהי".

היסודות שבהגדרתו של מוצטפא כמאל חוזרים בדבריהם של דוברי המשטר במצ-רים. "מצרים אינה יכולה ללמוד מהמערב אף לא מהמזרח... מצרים חייבת ללכת בדרך משלה... קיומו של סקטור ציבורי במשק הלאומי נעשה היסוד העיקרי המיצג את החלוץ של הכוח הנע קדימה לקראת הפיתוח".¹¹ אך עם זאת "אנו

מכבדים את הרכוש הפרטי"¹² ו"הסקטור הפרטי עודנו פתוח לרווחה... תכנית הפיתוח עצמה מועידה לסקטור הפרטי תפקיד חשוב".¹³ אין ספק שהגדרתו של ברנרד לואיס לאיטאטיזם התורכי יפה גם לשיטה הכלכלית של המשטר המצרי. אך עם כל הדמיון שבין תורות המהפכות התורכית והמצרית, יש ביניהן הבדלים רבים. ראשית, המצרים מדברים בפירוש על אידיאולוגיה סוציאליסטית. מוצטפא כמאל לא נרתע מדבר במונחים קומוניסטיים ממש בשנים 1920/21, שעה שעמד בגבו אל הקיר. אך משהוקל הלחץ, ובייחוד לאחר חוזה-לואואן, לא יכול לדבר על אימוץ הסוציאליזם בלי לסכן את סיכויי ההתקרבות אל המערב. בעת ההיא עדיין לא נעשה המונח מקובל דִּי-הצורך. לעומת זאת, בשנות ה-50 של המאה, לא היה כל חשש לדבר על סוציאליזם; אפילו האמריקאים התרגלו למונח זה וחדלו לראות בו בן-ברית הכרחי לקומוניזם.

עבד אל-נאצר וחבריו הגיעו אל ה"סוציאליזם" מתוך אותה מגמה שהיתה למוצטפא פא כמאל וחבריו: לחפש מושג חדש שבו תשתקף "חזוֹת הכל". אך אין ספק שגם הרצון לזפות בסיועה של ברה"מ מילא תפקיד נכבד בבחירת השם לאידיאולוגיה החדשה. מבחינה זו, מבחינת הרושם שיעשה אימוץ ה"סוציאליזם" בזירה הבינ-לאומית, דומה הטכסיס של עבד אל-נאצר דמיון מפליא לזה של מוצטפא כמאל. אין להכחיש כי ההכרזה על ה"סוציאליזם" כשיטתה של הפת השלטת במצרים באה בשעה קריטית ביותר למצרים. עבד אל-נאצר עצמו הסביר פעמים מספר את הקשר בין מערכת-סואץ לבין ההכרזה על אימוץ הסוציאליזם. ב"אמנה" מה-21 מאי 1962 הוא אומר: "עומק ההכרזה המהפכנית של העם המצרי וצלילות החזון שלנגד עיניו... איפשרו לו, למחרת הנצחון הגדול במערכת-סואץ, להיטיב להעריך את מצבו. תוך כדי חגיגות הנצחון הגדול היה העם המצרי מסוגל להבין כי לא השיג את חירותו במערכת-סואץ אלא שבמערכה זו גילה את כוח-רצונו, אשר בו ייצור את החירות בדרך מהפכנית".¹⁴ כן חזר ואמר בנאומו בפני היחידות השבות מתימן, ב-20 מאי 1963: "אחר-כך התחוללה המלחמה הגדולה בפורט סעיד וסיני, נגד התוקפנות המשולשת בשנת 1956, שהיתה לאמיתו של דבר הקדמה לחירות החברתית, ואשר בה, ואחריה, השתלט העם על מקורות עשרו הלא-מייים והפיל את המונופול הזר... והיה בכך למעשה משום התחלה של המעשה הסוציאליסטי, אשר עמדותיו נתחזקו לאחר זאת עם קבלת ההחלטות הסוציאליסטיות של יולי 1961".¹⁵

העיתוי מובן-מאליו. לאחר מערכת-סואץ באה שורה של מעשי נקמנות נגד ההון הזר, רובורכולו מערבי. ברה"מ היתה לעזר רב למצרים במאבקה המדיני נגד בריטניה וצרפת, והיה זה שיקול נכון ביותר לבצע את מעשי הנקמנות נגד ההון הזר בחיפוי של סיסמת הסוציאליזם. אך עם כל זאת הוכנס הסוציאליזם למצרים בשיטה ובאופן שלא היה בהם כדי לסכן את עתיד יחסיה של מצרים עם המערב לעתיד-לבוא. המסיבות הבינלאומיות סייעו לשליטי מצרים בענין זה. כאמור, הסוציאליזם הפך בן-בית חוקי במערב, ודוברי המשטר שוקדים לדבר

על הסטאליניזם ועל הפ'ביאניזם כעל שתי צורות של סוציאליזם שאין מצרים מוצאתן מתאימות לה. עם זאת הרי כשהם מצביעים על מטרות המשטר מרבים הם להמחיש את כוונותיהם בדוגמות מתהליכים שחלו באנגליה ובארצות הסקנר דינביות.

אבל, כדי שלא להיחשד יתר על המידה בנטיית "מערביות", וכדי להסביר כי אכן אין הכרח להיגרר אחר הקומוניזם הרוסי, הסתייע המשטר המצרי בפילוג שבין יוגוסלביה והמחנה הקומוניסטי. מסיבה מיוחדת זו ניתנה למשטר המצרי אפשרות לדבר על מטרותיו במונחים שאינם שאולים רק מן המילון הסוציאליסטי המערבי, אף לא באלה של הקומוניזם הרוסי. אמנם אין שליטי מצרים מודים בגלוי שמונחיהם שאולים ממקורות זרים, והם עומדים על ייחודה של תורתם החברתית המהפכנית, אך תופעה זו אינה שונה במהותה מתופעת האפולוגטיקה, הממלאה בימינו תפקיד כה נכבד בעולם הרוחני המוסלמי ובעולמם הרוחני של האינטלקטואלים המצרים.

עוד הבדל חשוב בין המצרים לתורכים מתבטא בכך שהאידיאולוגיה המהפכנית המצרית קיבלה הכשרה באסלאם למעשה עוד בטרם יאמצוה שליטי מצרים לעצמם. כאמור, עד 1957 אין הסוציאליזם תופס כל חלק בפ'ראויולוגיה המצרית. בתפתחות הרעיונית המצרית הסוציאליזם הוא שלב מאוחר-ביחס. אולם הסוציאליזם כמושג, כאידיאה, כמונח שאפשר לראות בו "חזות הכל", אושר עוד על-ידי "האחים המוסלמים" ופרשנים שונים של האסלאם. אמנם הסוציאליזם הוגדר על-ידם במונחים של האסלאם, ובצורה בלתי-מפורטת עד מאד, עד כדי כך שיכול היה לשמש מטרות שונות. המוטיב של צדק חברתי, בהבדלי-גון שונים, הוא אחד המוטיבים החשובים שהפרשנים המודרניים של האסלאם חוזרים ומשננים אותם. כולם דוחים את המאטריאליזם ההיסטורי, כמובן, ובמידה שיש פירוט של הדוקטרינה הסוציאליסטית האירופית שאותה הם מוצאים באסלאם, הרי דרך-כלל מוצגים עיקרי דעותיהם של אבות הסוציאליזם המערבי, שאנגלס מתארם כציוני-דרך בהתפתחות הסוציאליזם מאוטופיה למדע.

לפיכך יכלו מנהיגיה של מצרים לנקוט לשון של סוציאליזם בלי לחשוש שיתקבל הדבר כנטע זר על-ידי מיליוני המוסלמים במצרים, ובלי להזדקק לעקרון החילוניות בהפצת השקפותיהם החברתיות והכלכליות. אין ספק ששיקול זה היה חשוב בעיניהם של שליטי מצרים, ואטיקיוטיס מציין במפורש שאף כי חיפשה המנהיגות הצבאית נוסחה חילונית למתן זהות לאומית למצרים, שתחליף את הנוסחה המסורתית המוסלמית, הרי הבינה כי האסלאם הוא אשר ישמש לה קשר אל המוני-העם.¹⁶ יתר על כן, דעתו היא שכאשר עבד אל-נאצר מדבר על הפ'רדת הפוליטיקה מן הדת הוא מתכוון לאדמיניסטרציה של המדינה ולתפקידיה ממשה; אין הוא מתכוון לכך שיש לקבל מושגים חילוניים-פוליטיים, כגון לאום, סמכות, אורחות, באופן המוציאם מתוך הרקע של התרבות והאמונה המוסלמיות. ההמון לא היה מסוגל להבין זאת. הוא הדין ביחס לתורה החברתית של המשטר

החדש, שיש להציגה כנובעת מתוך עולם־הערכים המוסלמי. אבל המנהיגות המצ'רית לא אל הקוראן פנתה לבקש תוכן לאותו מושג שקיבל את אישורם של פרשני האסלאם המוסמכים — אלא לכיוון אחר. מכאן ולהבא ננסה לנתח את התפקיד שממלאת האידיאולוגיה של "הסוציאליזם הערבי" במאבקי הכת הצבאית עם האופוזיציה שבקרב האינטליגנציה ועם האדרישות שמגלים ההמונים הרחבים לקריאותיה.

פרק ב: העילית הצבאית בשלטון

יש הסבורים כי התורה החברתית של המשטר הנוכחי במצרים יונקת ממקורות האסלאם, אך דומה שהצדק עם גיב כשהוא קובע באופן כללי כי התנועה האוטוריטארית בארצות האסלאם בתקופתנו מיבאת שיטות זרות שאין למצוא להן שרשים בפסיכולוגיה הלאומית.¹⁷ גיב גם תולה בכך את הודקקותו של המשטר הטוטאליטרי־הצבאי במדינות המוסלמיות של ימינו לתעמולה מתמדת ולשימוש בכוח, לצורך עיצוב חייה ומחשבותיה של האומה. הנחה זו של גיב קיבלה אישור חשוב במחקרו של לרנר, המסביר כי עבד אל־נאצר מנסה לעמוד ב"שתי המהפכות" באמצעות "מהפכת הקומוניקציה".¹⁸

המצרים עדיין לא סיכמו בכמה מהפכות נתונים הם בעת־רובעונה־אחת. עבד אל־נאצר עצמו מזכיר לעתים את "המהפכה התרבותית", אך מאז הפירסומים הראשונים של דוברי ההפיכה קוראים אנו על "שתי מהפכות" לפחות: על המהפכה הפוליטית, היא המלחמה לעצמאות מדינית, ועל המהפכה החברתית, החותרת לצדק חברתי. אולם העם לא נענה לסיסמות של שתי המהפכות.

אין זה ענייננו כאן להיכנס לפרטי ניתוחו של לרנר המנסה להסביר את טעמי אדישותם של המעמדות השונים לקריאת שתי המהפכות, אך נציין כי אין הוא מסכים עם גיב, שהסיבה נעוצה בכך שמכווני המודרניזציה אינם מגלים הבנה לצורות הארגון החברתי הטבעיות לחברה המוסלמית ומנסים להקים צורות אר־גון זרות לה. לרנר פשוט אינו מאמין כי אפשר לגייס את נאמנותם של המעמדות החדשים, המתהווים והולכים בחברה המצרית, לרעיונות שהם על־מעמדיים. לדע־תו, סמלי ה"לאום" נתקלים עתה באויב שהוא חזק הרבה יותר מהבריטים: בסמלי המעמד. אבל חרף ההבדל בנקודות־המוצא אפשר לקבוע כי גם על־פי גיב וגם על־פי לרנר הקושי של המשטר המצרי כיום הוא בהיעדר קשר אורגאני עם ההמונים, משום שמטרותיהם של מנהיגי ההפיכה אינן נובעות באופן טבעי מן המציאות של החברה המצרית.

אם כן, מה שאיפתם של מנהיגי ההפיכה? אם נקבל באופן כללי כי בחברה הר־מוסלמית הסתמנו, בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, שני זרמים עיקריים לפתרון בעיותיה, זרם ההתחדשות המוסלמית והזרם החילוני, יהיה עלינו למנות את הכת הצבאית השלטת במצרים על הזרם החילוני. זרם זה סבל משבר קשה במצרים משום שנסיונותיו הראשונים היו כרוכים בשילוב המודרניזציה עם שיטת השל־

טון הדמוקרטית בנוסח המערב, כלומר בנוסח הארצות האימפריאליסטיות. דבר זה יצר סתירה שהחברה המצרית לא יכלה לעמוד בה. מעצמות המערב, שאורח החיים הנהוג בהן היה האידיאל הפוליטי של הזרם החילוני, היו הלוחמות בהג' שמת אידיאל זה במצרים. נהגם של הבריטים במצרים משך שנות שלטונם הביא את טובי המאמינים בליברליזם ובתחוקה המערביים לידי אכזבה עמוקה. אחדד אמן כתב בספרו האחרון כי מעצמות המערב מתקראות דמוקרטיות, אך זהו שם מזויף.

משבר זה היה מלווה בהתחזקותו של הזרם השני, הקורא להתחדשות האסלאם. אולם גם בתוך זרם זה התחזק אותו יסוד שלא האמין באידיאלים הפוליטיים המערביים, שהיו מקובלים כל־כך על רבים מדברי הזרם הזה ואשר נדמו או שינו את טעמם עקב אכזבתם מן המערב. לפיכך קיבל זרם זה יותר ויותר ביטוי ריאקציוני, קיצוני, שדחה את צורות הממשל הליברליות, בלי לדחות את המושגים החדשים בדבר הסדר החברתי שהתפתח במערב, בעיקר בקרב התנועות הסוצי־יאליסטיות, ושנמצאו להם אסמכתות באסלאם בדרך המקובלת. המיצג המובהק של הזרם לחידוש האסלאם, בצורתו זו, היה ארגון "האחים המוסלמים", שהתחזק מאד והיה קרוב לתפיסת השלטון. הכוח היחיד בחברה המצרית שיכול היה למנוע מן הזרם הדתי את תפיסת השלטון היה הצבא. תפיסת השלטון בידי הצבא נתנה תנופה חדשה לזרם החילוני, השואף לחילון מהיר של החברה.

בתחילה לא היה ברור שפניסת הקצינים לזירה הפוליטית פירושה בהכרח דחיית אותם ערכים פוליטיים מערביים שנסתאבו עקב נהגן של מעצמות המערב במזרח. ההכרעה נגד שלטון דמוקרטי פרלמנטרי נפלה רק לאחר מאבק פנימי קשה. אולם הכרעה למען משטר אוטוקראטי עדיין אין פירושה שהשליטים החדשים התכוונו לתת גטריות לתהליך המודרניזציה, שבתכנון נשאר למעשה תהליך של התמערבות. נהפוך הוא: דווקא משום רצונם לזרז תהליך זה הגיעו הקצינים למסקנה שאין לבזבז זמן על גינוני פרלמנטריזם וויכוחי מפלגות. הצבא בארצות הערביות הוא אחד המוסדות הראשונים שנחשפו לרעיונות ולטכניקה המערביים. הקצין המצרי קרוב ברוחו ללאומיות החילונית שהתפתחה בקרב האינטליגנציה והמעמדות העובדים. מוצאו החברתי — בייחוד של הקצין הצעיר יותר — וכן גאורג תו על מקצועו ועל שיטות עבודתו היעילות והתכליתיות, גרמו שלא יהיה זקוק לנושאי הנאמנות המסורתיים כמו הדת, המשפחה, או המעמד, אלא יהיה מסוגל לגבש לו תודעה פוליטית משלו. אולם תודעה פוליטית זו לא היתה תלושה מן הרקע בו נוצרה. הרקע המוסלמי־המצרי של המשטר הפוליטי שיסודו הכוח הרצאי וצירו המרכזי — אישיותו של השליט. דחייתה של צורת השלטון הפרלמנטרי המערבי איפשרה אפוא לקצינים להגיע לשלמות מסוימת בהשקפת־עולמם: השלטון מסור בידי מי שבידו הכוח לתפסו, והצבא הוא הגוף המוכשר לכך ביותר; החברה המצרית זקוקה לכוח שיוציאנה משפל־מעמדה על־ידי מודרניזציה מזו־רות, והצבא הוא הגוף המוכשר ביותר לבצע תהליך זה; לפיכך תפיסת השלטון

בידי הצבא והחזקתו הן גם טבעיות מבחינה היסטורית וגם מוצדקות מבחינת צרכיה של מצרים בהווה.

אמנם ההתעלמות מעיקר חשוב בתפיסה הפוליטית המערבית, זה הקובע את איי הפוליטיות של הצבא, העיקה כנראה על מצפונם של שליטי מצרים, המבינים שערכים חשובים בתרבות המערב יכול שיאבדו אם לא יישמר עקרון זה, והם מנסים להצדיק את פעלם כדבר־מה יוצא־מן־הכלל. דסוקי אומר באחד ממאמריו¹⁹ כי בשום אופן אין זה מתפקידו של צבא לחולל מהפכות, כי בכך הוא סוטה מתפקידו ונעשה מכשיר פוליטי הנושא נשק — דבר שאינו צריך לקרות; אלא שמהפכת ה־23 ביולי היא מקרה מיוחד־במינו, שאינו בא ללמד על הכלל. הייפל, בסגנונו המיוחד, קובע כי מה שקרה בליל ה־23 ביולי לא היה מרד של הצבא;

זו היתה היענות החלוץ הצעיר של הצבא לקריאת ההמונים שמחוץ לשורותיו. אין בידינו לקבוע מה מקומו של הסבר זה באידיאולוגיה השלטת כיום במצרים. אפשר שהספקות בדבר תפקידו החברתי של הצבא במצרים, ובמדינות הערביות בכלל, נעלמים והולכים, ואת מקומם תופסת השקפה חדשה. סימן לכך אפשר אולי לראות בנאומו של עבד אל־נאצר אל חיילי היחידות החוזרות מתימן,²⁰ בו הודגש דווקא תפקידו המכריע של הצבא ה"ערבי" בקידומה המהפכני של החברה לקראת

התירות, הסוציאליזם והאחדות. ראשיתה של תופעה זו, לדעת הנואם, במרידתו של עראבי־פחה וגילויה האחרון בתפקידו המהפכני של הצבא בתימן. אך אם אמנם יש בכך משום עדות על שינוי בהשקפה, הרי יש בכך גם משום השלמה הגיונית לתפיסת־היסוד בדבר טבעיותה והכרחיותה של החזקת השלטון בידי הצבא.

לפיכך עלינו לברר מי הם הקצינים הללו, הרואים עצמם קרואים ליטול בידיהם את השלטון בכוח היחידות הסרות לפקודתם.

מקובל כי הקצינים שחוללו את ההפיכה הם בני המעמד הבינוני. אין ספק ב־עובדה זו. ואטיקויטיס מראה כי רוב המנהיגים של "הקצינים החפשים" הם בני המחזור הראשון של האקדמיה הצבאית שנתקבל בשנת 1936, שלא מבני האריסטוקרטיה התורכּו־מצרית, וכי הקצונה המצרית לא היה לה כל קשר מיוחד למעמד השליט. להיפך, ברוחו היה רובה של הקצונה המצרית לאחר מלחמת־העולם השניה קרוב יותר אל האינטליגנציה והמעמדות העובדים, משום שאלה כמו אלה שרויים היו מחוץ לחוג של בעלי השלטון ושאפו לחדור לתוכו. אך אין לראות בקצונה את דבריו של המעמד הבינוני, או אפילו את מיצגי האינטרסים שלו. דווקא המעמד הבינוני הוא המגלה הסתייגות מרובה ביותר מן הפת הצבאית, הסתייגות המתבטאת הן במעשה הן במחשבה.

הדבר לא נעלם מעיני הכת הצבאית. עוד בחוברת "הפילוסופיה של המהפכה" אמר עבד אל־נאצר את הדברים שהפכו קלאסיים כמעט: "החלוץ ביצע את משימתו, הוא פרץ את חומותיו של מעוז העריצות... וציפה לעלייתם של ההמונים על המטרה הסופית. הוא ציפה, אך לשווא". הרגשת בדידות זו אופפת את המנהיגות המצרית גם כיום. הייפל קובל על ההסתייגות שמגלה האינטליגנציה כלפי "הכוח

המניע המהפכני", כלומר: הכת הצבאית. כמאל רפעת אף הוא מציין שאף כי חלוץ המהפכה — כלומר: הכת הצבאית — שואף להתמוגג בהמון, הוא מוצא עצמו מבודד.²¹

הרגשת בדידות זו היא מן התופעות החשובות בהווי המצרי הנוכחי. אין היא נרבעת מכך שהכת הצבאית לא השתדלה לשייך עצמה למעמד הבינוני ולהיות לו לפה. ואטיקויטיס מציין כי העילית הצבאית ביקשה למצוא בתוך העם מעמד שיהיה שותף למשטר ושאפשר יהיה לראות בו את הגוף שלמענו המשטר קיים באופן מודע ואורגאני. מאמצי העילית הצבאית התרכזו דווקא בצירוף האינטלקטואלים אליה, במגמה להרחיב את בסיסה החברתי. אך נסיגות אלה לא הצליחו עד כה.

בסדרת מאמריו על משבר האינטליגנציה מנסה הייפל לתאר ולבאר אי-הצלחה זו. הוא מונה שלושה משברים בתולדות היחסים בין "הכוח המניע המהפכני" לבין האינטליגנציה.

נתעכב על המשבר הראשון. משבר זה חל מיד לאחר הפיכת ה-23 ביולי, כאשר נדרש הצבא לחזור לבסיסו לאחר שביצע את המעשה החיובי, לדעת האינטליגנציה. הרקע לדרישה זו, כפי שמנתחו הייפל, הוא מאלף ביותר. ההפיכה בוצעה על-ידי הצבא משום שהאינטליגנציה לא מילאה את תפקידה החברתי כמנהיגת העם אלא התרחקה ממנו ונספחה אל האימפריאליזם, המונארכיה ובעלי האחוזות הגדולות. אך לקביעה זו נתלוותה הסתייגות מסוימת.

ההסתייגות היא זו שאין דוברי המשטר מטילים דופי בסיטונות בכל האינטלקטואלים כולם. יש בהם המונים את טהה חוסיין, מוחמד חסיין הייפל, תופיק אל-חכים ועוד כממשיכי הזרם הפרוגרסיבי של המחשבה המצרית, שראשיתו בעומר מפרם אל-שרקאוי, שגאותו חלה בימי רפאע אל-טהטאוי, ושלזכותו נזקפת מה-פכת-1919. השקיעה הגדולה באה, לדעתם, בתקופה שלאחר 1919. כלומר: הטענה נגד האינטליגנציה אינה מופנית דווקא נגד המאורות הגדולים שזרחו בשמי התרבות המצרית בעת החדשה אלא בעיקר נגד המוני האינטלקטואלים, שכנראה אינם מוכנים לקבל את שלטון העילית הצבאית ואת רעיונותיה בהתלהבות וללא בקורת. הבקורת נגדם היא שהאינטליגנציה לא התעניינה בשרשי האחדות הערבית והטיפה לדמוקרטיה שנלמדה מספרים, בלי לברר אם דמוקרטיה זו מתאימה למציאות המצרית. האינטלקטואלים מואשמים בכפירה בעקרונות האחדות הערבית מצד אחד, ובהשתעבדות רוחנית למערב מצד שני.

אך מובן שיש בכך הפרזה רבה. אין לומר שהאינטלקטואלים המצרים כגוף הם אוהבי-המערב. אילו היה אפיה של האינטליגנציה המצרית ברור כל-כך לא היה מקום לכל אותן תהפוכות שהתרחשו במצרים בעשרות השנים האחרונות. אלא, כדבריו של לנגר, האינטליגנציה המצרית סובלת מיחס דרערפי לרוב הבעיות העיקריות שהיא עומדת בפניהן. עם שהיא לוחמת בשיעבוד המדיני למערב, היא מוסיפה להעריץ את תרבותו; עם שהיא לוחמת למודרניזציה חילונית, היא עצ-

מה נמצאת שסועה על-ידי הצורך הכפוי עליה להגדיר את דרכה של מצרים במונחים המקובלים של האסלאם. הסברת המודרניזם הפכה הטפה והגנת המסור־רת הפכה אפולוגטיקה. וכך, שעה שנדרשת האינטליגנציה ליטול את המנהיגות הפוליטית, לא היתה מסוגלת אלא להטפה שהיתה מלווה תכניות סתומות ונטולות ערך מעשי. שעה שהלאום הפך סמל־מפתח בהיערכות הפוליטית נמצא האינטלקט־טואל המצרי חסר בטחון ונטול כיוון ודרך. התוצאה היתה שהחברה המצרית חסרה אותה אינטליגנציה נועזת, הנוטלת לידיה את היוזמה הדרושה לגיבוש התודע־עה הלאומית ולזירוז המודרניזציה.

הסבר אחד למצב ירוד זה אפשר למצוא בכך שרגשי הזעם שהתעוררו בקרב ה־אינטליגנציה סיבתם האמיתית היא בכך שרוב האינטלקטואלים לא הצליחו למצוא מקום לעצמם בקרב העילית השלטת במצרים. גם כאשר לחמו במשטר הישן בהפגנות ומהומות לא היו פניהם למהפכה אלא לפינוי מקום בשבילם בקרב אלה הנהנים מטוב הארץ במשטר הקיים. משמע: לא מלחמת־מעמדות אלא מלחמת־עיליתות, אשר בה מי שנמצא מחוץ לעילית שזכתה משתדל לפלס דרך לתוכה, וכל עילית שהגיעה למידה של שלטון לוחמת בעיליתות אחרות ומנסה להטות

לצדה את נאמנות העם כולו, בלי להבחין במעמדות ובאינטרסים קבוצתיים אחרים. כפי שהוזכר, לא רק האינטלקטואלים היו "מחוץ" לשלטון — גם הצבא היה במצב זה. והנה, חרף הדמיון במוצאן החברתי של שתי הקבוצות, לא היו אלו כי אם שתי קבוצות־עילית השואפות לתפוס את השלטון למען עצמן, לטובתן־הן. נצחון הקצונה לא יכול היה בשום פנים להתקבל על-ידי האינטליגנציה כנצחונה־היא. ואמנם מציין ואטיקויטיס כי מועצת־ההפיכה הפכה חישי־מהר להיות עלית שלטת שלא שיתפה עמה שום גורם ציבורי אחר, ומשום כך גם היתה משוללת כל תמיכה ציבורית. ההשבעות המוניות לראש המהפכה, הקמת "ארגון השיח־רור", "האיחוד הלאומי", ולבסוף "האיחוד הסוציאליסטי", לא היו אלא נסיונות לזפות באמונו של העם באמצעות "מהפכת הקומוניקציה". מטרתה של כל עילית היא בראש־וראשונה ליצור סמלי־הזדהות לכל המבנה החברתי כולו, כי — כדבר ריו של איינושטדט — "כל עוד אין אליטה מצליחה לגבש את החברה מסביבה, הרי לרוב תחסר מבנה פנימי יציב ומגובש".²²

דומה כי ניתוח זה מסביר את רששי "המשבר הראשון" שבין ה"כוח המניע המהפכני" לבין האינטליגנציה, שהיפך מעמידו במכוון על בסיס אחר: תחת שיודה במלחמת העיליתות על השלטון הוא מאשים את האינטליגנציה, שבגלל אולת־ידה חייב היה הצבא ליטול את היוזמה. אולם הצגה זו של המצב מעמידה את הייכל בפני סתירה חמורה: החברה שהאינטליגנציה היתה חייבת להנהיג לקראת קידמה ושיגשוג ודאי לא שאפה לקבל עליה עול של דיקטטורה צבאית; ואם הצבא עשה רק מה שהיתה האינטליגנציה חייבת לעשות, איך אפשר להשלים עם דיקטטורה צבאית? הייכל מנסה לתפוס את הבעיה בקרניה ואומר: לאחר ה־23 ביולי עמד הצבא בפני שתי סכנות — האחת, שייאלץ להיענות לדורשים כי ישוב

לבסיסיו, והשניה, שיחזיק בשלטון בידיו ויקים משטר פ'אשיסטי. "הפתרון הגאור" ניו" ניתן על-ידי עבד אל-נאצר: החלוץ המהפכני יצא מהצבא והתמזג באוכלוסיה האזרחית, ואילו הצבא אורגן מחדש כדי למלא את תפקידו כמגן העם. שני המשברים הנוספים שאותם מונה הייכל אינם אלא בבואתו של המשבר הרא- שון, היסודי, שתכנו הוא, כפי שהוסבר, המאבק של עילית מאוכזבת בעילית שהצליחה לתפוס את השלטון. המשבר השני הוא זה שנוצר עקב הדרישה לחדש את החיים הפרלמנטריים, משבר שקשה להפרידו, מבחינה מהותית וכרונולוגית, מזה שנוצר עקב הדרישה שיחזור הצבא לבסיסיו. המשבר השלישי הוא זה שנו- צר עקב מינוי אנשים למשרות ממשלתיות לפי מהימנותם ולא לפי מומחיותם. העובדה שהייכל מעלה בעיה זו לדרגה של אחד משלושת המשברים בתולדות היחסים בין הכת השלטת לאינטליגנציה רק מעידה על חומרת המאבק בין העי- ליתות. הצבא אינו מסוגל למצוא בקרב בעלי-המקצועות אנשים מהימנים רבים שיסיעו לו בגיבוש תכניות פיתוח ובהגשמתן. לבעיה זו יש גם אספקט נוסף, המוצג על-ידי מורו ברגר;²³ לא נוכל להתעכב עליו פה במפורט, אולם יש מקום לציין כי ביחסים שבין העילית הצבאית והפקידות הממשלתית נמצא ביטוי מעניין ביותר למאבק העיליתות.

הפקידות הממשלתית היא עילית הנמנית על האינטליגנציה, בלי ספק, אולם היא גם תא מאורגן בפני עצמו בתוך אותה עילית. דבר זה טבעי הוא משום שהפקי- דות היא אותו חלק מן האינטליגנציה שהצליח לתפוס "מקום בצמרת". האפייני לה שהיא מגובשת בכל הנוגע לשמירת האינטרסים שלה, אולם אין היא מיצגת גוף הרואה לעצמו שליחות פוליטית או חברתית. דרך-כלל הפקידות הממשלתית מעונ- יינת בשמירת ה"סטאטוס קוו", המבטיח את מה שהושג; שינויים מתקבלים ב- חשד, כי לעולם אין אדם יודע אחריתם של שינויים.

לפני ההפיכה, ובשנים הראשונות אחריה, שמרה הפקידות הממשלתית על אפיה הפרה-בירוקרטי, כלומר — היא היתה מעין ציבור משרתים לשליט. דבר זה יכול היה אולי לפעול לטובת העילית הצבאית, אלא שזו דבקה בערכים שבתחום הביר- וקרטיה חייבו את השלטת עקרון ה"ליגאליזם" ופעולה לפי נהלים ועקרונות מוג- דרים — דבר השולל את ה"סמכות המסורתית" על הערכים הפרה-בירוקראטיים שבה. מינוי אנשים "מהימנים" במקום אנשי-מקצוע לתפקידי-מפתח במינהל מבטא יפה את ההתנגשות שנוצרה בין העילית הצבאית והפקידות הממשלתית. ואמנם בנאומו מה-25 נובמבר 1961 סיפר עבד אל-נאצר על מהנדס שנעצר על מיקח שוחד, על מרצה-לשעבר באוניברסיטה שנתפתה ולקח שוחד. עבד אל-נאצר מסכם את התופעה כך: בעבר היו בעלי-ההון מרכיבים את הממשלות; עתה ששוב אין דבר זה אפשרי, הם משתפים פעולה עם אנשי המנג- נון הממשלתי.

אולם כאן עומדת העילית הצבאית בפני קושי שאין בידה להתגבר עליו, לפי- שעה. אין היא יכולה לפטר את הפקידות הממשלתית כולה. אמנם המשטר אוזח

באמצעים להפחתת יוקרתה של הפקידות, אך מצד שני, על-ידי פעולות המגביר רות את "הסקטור הציבורי", בהכרח עולה ערכה של פקידות זו וגוברת תלותו של המשטר בשירותיה. כמו כן אין המשטר יכול לפטר את כל המרצים באוניברסיטאות, אותם מרצים שעבד אל-נאצר מצא כי הם "דיברו ודיברו ארוכות" אך "אף אחד מהם לא העלה רעיון שיש בו משום חידוש".²⁴ זה כוחה של האינטליגנציה, העילית המתחרה על השלטון. בצדק מעיר ואטיקיוטוס כי אין לדבר על השכבה השלטת עכשיו בלבד שעה שבאים להעריך את הכוחות הפועלים במצרים של היום. קיימות קבוצות אחרות, שליטות-בכוח. הן מתפתחות על-ידי המשטר הנור כחי, עקב פעולותיו החיוביות. הפקידות הממשלתית גדלה ומתחזקת עקב אפיו הריכוזי של השלטון, המרבה לפעול בתחום הכלכלי; מעמד הפועלים ומעמד המנהלים גדלים עם ריבוי המוסדות והמפעלים; השירות הצבאי, המנוהל כיום על-פי החקיקה החדשה, מכניס לצבא יסודות המסוגלים להתמודד עם העילית הצבאית מבחינה אינטלקטואלית והנכונים פחות מאשר בעבר לקבל פקודה בנאמנות עיוורת. אין ספק שהחזק בכל הכוחות הללו הוא המעמד הבינוני, והיסודות החשויים ביותר במעמד זה (הפקידות, בעלי המקצועות החפשיים, בעלי ההון) אינם מזדהים דווקא עם השליטים הנוכחיים, והפרסונליזציה של המנהיגות, שיש לה ערך מיוחד ביחסי הכת השלטת וההמונים הרחבים בכלל, עלולה לגרום דווקא חוסר-יציבות בעתיד.

במצב זה של מאבק-ללא-סיכוי, נגד הכוחות שהמשטר עצמו מעודד בלי שיזכה לנאמנותם, ניסו עבד אל-נאצר וחבריו למצוא פתרון בדרך מקורית ביותר — מקורית לא-פחות מזו שנמצאה לפי הייכל כפתרון ל"משבר הראשון": הפנייה אל הסוציאליזם.

הפנייה אל הסוציאליזם החלה להסתמן, כאמור, בשלהי 1956, אך היא הגיעה לביטוי ברור רק ב-1957. לפני כן האמינו מנהיגי ההפיכה כי הם נמנים על המעמד הבינוני ומיצגים אותו. אמנם אפשר שצודק ברגר באמרן כי המעמד הבינוני אותו מבקש המשטר הצבאי ליצג איננו המעמד הבינוני שהיה קיים בראשית שנות ה-50. "מעמד בינוני העומד על הסוג הישן של הפקידות הממשלתית, המקצועות החפשיים והמסחר הזעיר", אלא הוא מצפה למעמד בינוני חדש, בעל פונקציות טכנולוגיות, מינהליות ויזומיות. מעמד שעכשיו הוא שרוי בשלבי התהוותו בלבד, וכי "בעצם מבקש המשטר הצבאי ליצור מעמד שאותו יוכל ליצג". על-כל-פנים, עובדה היא שמיד עם תפיסת השלטון לא ראו "הקצינים החפשיים" דרך טבעית יותר לעצמם מאשר להיפגש עם פואד סראג' אל-דין ולדון אתו בדבר שיתוף הוופד בשלטון.

אמנם כיום יכולים אנו לראות בכך רק את אחד הסימנים לחוסר בגרותה הפוליטית של הקצונה, אך בכל-זאת יש משמעות לנסיון ההתקשרות אל הוופד. עוד בשנת 1956, לאחר פירסום התחוקה, כתב מוחמד עבד אל-קאדר חאתם כי תחור-קת 1956 נתנה תקומה למעמד הבינוני, שהיה מדוכא תקופה ארוכה ללא זכויות

כלשהן.²⁵ מוחמד מוצטפא עטא, בבואו לפרש את הביטוי "נהג אל-שעב אל-מצרי" המופיע בתחוקה, אומר כי החוקה פורסמה על-ידי "אחים מקרב העם וכן המעמד הבינוני המתעורר".²⁶ אשר להשקפות החברתיות והכלכליות של התחוקה, אומר מוחמד יחיא עויס, במאמרו על הצד הכלכלי של התחוקה, כי אף שהתחוקה לא נקטה שיטה כלכלית סוציאליסטית במובנה המדויק, בכל-זאת הצליחה לאפשר לאזרחים סדרים וחוקים המגשימים את מעלותיו של המשטר הסוציאליסטי.²⁷ אכן, רב המרחק בין דברים אלה לבין דבריו של צאלח דסוקי, שנכתבו ב-1961, כי החברה הסוציאליסטית זקוקה לסוציאליסטים שיבנו אותה, וכי עיקר בעייתו של המשטר כיום הוא המעמד "שאנו נוהגים לכנותו המעמד הבינוני" — הלא הם מנהלי החברות, הפקידים הבכירים בממשלה, האיגודים של בעלי המקצועות החפשיים. הוא מטיח כנגדם שבהתנהגותם האנוכית והרכושנית הם מפריעים לבניית החברה הסוציאליסטית, הוא מתריע כנגד הנטיות המושחתות המתגלות בקרב המעמד הבינוני והמעכבות את הגל המהפכני, "על אף שהוא (המעמד הבינוני) מכריז תמיד שהוא עוסק למעשה בהגשמת הסוציאליזם בשביל המעמדות העניים". מעניינת במיוחד אזהרתו של דסוקי,²⁸ מושלה של קאהיר: "אנחנו יודעים מי הם אנשים אלה, כי בתוכם מצויים קרובינו, חברינו-לעבודה, ושכנינו". אין זה איש המעמד הפרולטרי המדבר על המעמד הבינוני הבוגד אלא אחד מתוך מעמד זה עצמו, הבוחן את בני מעמדו לאור מטרותיה של העילית הצבאית השלטת. על מה רוגז דסוקי? הוא מאשים את אנשי המעמד הבינוני בכך שאינם מוכנים לוותר על "דבריימותרות טיפשיים" וכי הם סבורים "בטיפשותם" כי "יוכלו ליהנות מכל המותרות הללו ועם זאת לקיים את הסוציאליזם". כמו כן הוא מאשים בכך שניצלו הלוואות ממשלתיות ונעשו בעלי רכוש קרקעי, בנו בתים והשכירם בשכר גבוה. אלה מהם שקיבלו משרות ממשלתיות בחברות מסחריות ש"מוצרו" מבקשים להרבות משרות ומשפרות. אך לא רק הרווחים הלא-מרוסנים מרגיזים את דוברי המשטר. בדבריה-הסבר לחוקים החדשים מיולי 1961 אומר עבד אל-קאדר חאתם כי החוק המטיל מס פרוגרסיבי על שכר-דירה פורסם משום שחלקים גדולים של החסכוניות הלאומיים הושקעו בבניית בתים על-ידי אנשים שהעדיפו לקבל שכר-דירה גבוה תחת להשקיע את כספם בתעשייה. זוהי מן הטענות החשובות ביותר של המשטר נגד המעמד הבינוני בתחום הכלכלי. ההון המקומי לא התייצב לשירות המדינה שעה שנדרש לעשות זאת עם פירוסם תכניות-הפיתוח השונות. בכך מוסבר ועמו של עבד אל-נאצר שעה שהטיח נגד "ההון הפחדני, הנרתע ומוגה-הלב".

בשנים 1960—1952 נכשלו תכניות-פיתוח רבות עקב אי-השתתפותו של ההון הפרטי במפעלי הפיתוח. הממשלה נוכחה לראות שכדי להגיע למטרה של הכפלת ההכנסה הלאומית תוך 10 שנים על הממשלה ליטול את חלק-הארי במסע הכלכלי להבראת משק הארץ. זאת עשתה בשלש דרכים: על-ידי הלאמה מלאה, על-ידי נטילת 50% מן המניות, ועל-ידי הגבלת מירב הרכוש של כל משפחה במפעל

כלשהו ל-10,000 לי"מ. מענין שהייפל רואה את ראשית ההתקרבות בין הכת הצבאית לאינטליגנציה — לאחר שלושת המשברים שחלו ביניהם — בנכונותם של האינטלקטואלים ללמוד את תכנית-עשר-השנים. הייפל רואה בתכנית זו את השיא אליו שואפת המהפכה, והוא מספר כי כאשר קרא ההמון באלקסנדריה ב-26 ביולי 1961 את עבד אל-נאצר להלאמות נוספות השיב הנשיא בחיך: "מה עוד?"²⁹ אל-קייסוני הכריז כי "אין ספק שנגשים את המטרות הסוציאליסטיות שלנו ביום שתכנית-הפיתוח שלנו תבוצע בהתאם ללוח-הזמנים". רואים אנו אפוא זהות מל-אה בין תכנית-הפיתוח לבין המטרות הסוציאליסטיות. הייפל הכריז ברוב התלהבות: "השינוי המהפכני האחרון... היה לו מיפגש עם שני גורמים: תקוה מהפכנית ופעולה מהפכנית"; הצווים של יולי 1961 פורסמו שעה "שהגיע זמנו של הצדק הגדול".

מהו, אם כן, חזונו של המשטר, ואיך עלינו להבין את "הסוציאליזם הערבי" מבחינה דוקטרינרית?

פרק ג: תורת הסוציאליזם הערבי

המשטר הנוכחי עדיין לא פיתח ספרות פרוגרמטית או דוקטרינרית כמקובל בתנועות סוציאליסטיות באירופה. משום כך אין לתאר תיאור מקיף את תורת הסוציאליזם הערבי. אולם מתוך מה שפורסם על-ידי דוברי המשטר אפשר לציין את עיקרי המחשבה, ואלה נותנים מושג ברור למדי על מהותה של תורת המהפכה המצרית. גולת-ההכותרת של פירסומים אלה היא "האמנה" מחודש מאי 1962, אולם אמנה זו אינה אלא סיכום לרעיונות ותכניות שהתגבשו לפני כן, בעיקר בשנות 1—1960, ולפיכך ננסה לעמוד על המחשבה האידיאולוגית כפי שהתגבשה בתקופה זו.

בשלב זה כדאי לערוך השוואה בין שני מאמרים שצירופם מעניין ביותר. האחד של עסאוי,³⁰ שהתפרסם ב-1956, והשני של כמאל רפעת,³¹ שהתפרסם ב-1961. שני המאמרים דנים ביסודות הכלכליים והחברתיים של הדמוקרטיה במזרח. עסאוי מסביר את החסר לקיומה של הדמוקרטיה במזרח בצורתה המערבית, ואילו רפעת הולך בעקבותיו בדיוק ומציג כל חסרון שמונה עסאוי כנשוא המטרה של המשטר המצרי. כלומר: לפי רפעת רואה המשטר במצרים את ייעודו ביצירת התנאים החברתיים והכלכליים להקמת הדמוקרטיה, בנוסחה המערבית, בעולם הערבי. עסאוי מונה חמשה אספקטים לבסיס הכלכלי והחברתי של הדמוקרטיה המערבית:

1. היחס בין הטריטוריה וצפיפות האוכלוסיה. במזרח האוכלוסיה הדלילה מפוזרת על-פני טריטוריה רחבת-ידיים, אמצעי-הקשר לקויים, ומכאן הנטיות הפרטיקולריסטיות והבדלניות החזקות בחברה מזרח-התיכונית. רפעת מסיק מכאן שיצירת אחדות ערבית היא תנאי הכרחי להתפתחות הדמוקרטיה.
2. המבנה הכלכלי משפיע על המשטר הפוליטי בכמה דרכים. א) קיימת קורר-לציה קרובה מאד בין רמת ההכנסה הלאומית לגולגולת לבין הצלחת המשטר הדמוקרטי. ב) חלוקת העושר הלאומי בצורה בלתי-מאוזנת היא מכשול בדרכה של הדמו-

קרטיה. לפיכך הנושא האידיאלי של הדמוקרטיה הוא המעמד הבינוני, שעצם קיומו מעיד על איוון כלשהו בחלוקת העושר. ג) בחברה חקלאית אין הדמוקרטיה מכה שורש; היא זקוקה למסחר ולתעשייה מפותחים, הכרוכים הן בהגדלת ההכנסה הלאומית לגולת-גולת, הן בגידול כוחם של הפועלים ובני המעמד הבינוני, המצמצמים בהכרח את כוחה של האריסטוקרטיה הקרקעית. רפעת, המקבל ניתוח זה בשלמותו, מסביר בכך את הצורך לעודד בארצות הערביות את מעמדות הביניים והפועלים ולהגביל את כוחם של בעלי-קרקעות.

3. ההומוגניות הלאומית, שהיא הבסיס לסולידריות לאומית, עודה לקויה בר מזרח. רפעת מסיק מכך את הצורך בפיתוח הרוח הלאומית ועידודה, ובדיכוי כל גורם של פיצול ופירוד.

4. חינוך ורמת השכלה גבוהים-ביחס הם תנאי להתפתחותה של דמוקרטיה. עסאוי סבור כי התפשטותן של זכות-הבחירה ושל ההשכלה היסודית באו שלובות. מסקנתו של רפעת היא כי יש צורך דחוף בהפצת השכלה להמונים ובהעלאת רמתו של החינוך.

5. התפתחותם של ארגונים קורפורטיביים וקואופרטיביים היא תנאי לקיומה של דמוקרטיה. עסאוי מדגיש את אולטימו של הציבור במזרח התיכון בכל הקשור במפעלים ציבוריים, ולו גם הקטנים ביותר, ואת תלותו ביזמה ממשלתית. מסקנתו של רפעת היא כי יש לעודד את עקרון הקואופרציה, והוא מסביר בכך את מדיניות העידוד הניתן לתנועת הקואופרציה במצרים.

בסיכום מאמרו אומר עסאוי כמה דברים המבהירים מדוע יכול היה רפעת לראות במאמר זה את המצע העיוני לביסוס מטרותיו של המשטר. עסאוי מציין כי הקצונה במזרח מקורה במעמד הבינוני ולכן היא ראש-החץ של השינויים החברתיים והכלכליים. הוא סבור כי ממשלה מרכזית חזקה היא תנאי היסטורי מוקדם לבי-סוסה של דמוקרטיה, דוגמת הטיודורים באנגליה, רישלייה ולואי הי"ד בצרפת. לפיכך הוא מקווה כי הקצונה השלטת תדע לכונן במזרח את התנאים החסרים להתפתחות הדמוקרטיה.

עסאוי מוסיף עוד הערה חשובה: "בפוליטיקה כמו בדת צריך הרנסנס לבוא לפני הריפורמציה". דומה כי המשטר המצרי מבחין בכך, והנחה זו היא שמדרבנת בתוך השאר את דוברי המשטר בקריאתם העקשנית אל העם — כלומר: האינ-טליגנציה שבעם — לפתח את התיאוריה של המהפכה ולשאת באחריות להבהרתה. אמנם לפי-שעה החלה הריפורמציה לפעול בטרם יבוא רנסנס. כפי שאומר ואטיק-יוטיס, היסול המונארכיה והקמת הרפובליקה לא אמרו להמון דבר. לגביו סולק שליט אחד ואחר בא תחתיו. המהפכה נישאת על כתפיה של עילית הפועלת כשי היא מבודדת הן מבחינה אינטלקטואלית הן מבחינה חברתית. אך, כאמור, נועד "הסוציאליזם הערבי" לשמש לכת השלטת אמצעי ליצירת קשר אל המוני-העם, מעבר לראשם של האינטליגנציה ואתם חלקים של המעמד הבינוני שאינם משי-לימים עם תפיסת השלטון בידיה.

כפי שנרמז כבר, הסוציאליזם שאותו מגיש המשטר להמונים מנוסח במונחים של הסוציאליזם היוגוסלבי. מובן שאין המשטר מודה בכך, ממש כשם שאין הוא מו-

דה שהאידיאל שלו הוא הקמת חברה מערבית; אולם ניתוח היסודות המופיעים ב"סוציאליזם הערבי" מעיד על מקורו.

שלושת היסודות המאפיינים את הסוציאליזם היוגוסלבי הם: (א) אין המדינה חייבת לבוא על מקומו של בעל הרכוש הפרטי ביחסיה הייצור. את מקומו יתפסו אי-גודים אוטונומיים של פועלים. (ב) הפרט אינו חייב להיעלם או להתבטל בפני כוחה העצום של המדינה, ואין מקום לאיטאטיזם מכל סוג שהוא. (ג) סופה של המדינה, ושל כל איגוד מדינה, להיעלם לאחר שיונהג השוויון הכלכלי. עד אז על המדינה להתקיים ולכוון את ההתפתחות הכלכלית באופן שיביא לידי הרחבת הייצור ולידי ביטול הדרגתי של ההבדלים הכלכליים בין הפרטים והקיבוצים הרשונים במדינה. ביטול זה של הבדלים אינו צריך להיות מידי, כי בכך ייגרם עוול לחירות הפרט. כל נסיון להנהיג שוויון מידי אף הוא כרוך באי-שוויון זמני, כפי שמלמד הנסיון ברוסיה, ולכן מוטב אי-שוויון שיש עמו חירות לפרט מאי-שוויון שיש עמו שיעבוד.

תפיסה זו של הסוציאליזם ודרך הגשמתו התפתחה ביוגוסלביה לאחר 1950, והיא דבר קשור בהרכבה הפנימי של המדינה היוגוסלבית וביחסים בין הרפובליקות הכלולות בה. בקצרה: הבעיה היא בכך שהרפובליקות אינן שוות בעשרן, ומשום כך חייב להיות הבדל ברמה הכלכלית שבין אוכלוסי הרפובליקות השונות. נסיון לכפות שוויון כלכלי מיד יחייב מלחמה שתשא אופי לאומי ותפצל את המדינה. תחת זאת פיתח אדוארד קארדל את התיאוריה בדבר המסתתרת אי-השוויון הכלכלי, היעלמות הדרגתית של המדינה והמסגרות הלאומיות, פיתוח נמרץ של מקורות העושר, וחיסול הגורמים הכלכליים שהם בסיס לקיומן של המסגרות הלאומיות והמדיניות הנפרדות.

הצגה הפוזת זו של מספר יסודות בסוציאליזם היוגוסלבי מאפשרת לזהות את היסודות של סיסמות "הסוציאליזם הערבי". אין לחפש כי אם מקור לסיסמות, לא יותר. אין "הסוציאליזם הערבי" יכול לקבל את הסוציאליזם היוגוסלבי בשלמותו. היוגוסלבים מתנגדים לכל תנועות של "פן" — בין פן-סלאביזם, בין פן-סרביזם ובין פן-קרוזאטיזם. מובן ש"פן-ערביות" אינה יכולה למצוא לה סימוכים בסוציאליזם היוגוסלבי. היוגוסלבים מכירים בזכותן של רפובליקות אוטונומיות במסגרת המדינה הסוציאליסטית, רעיון שהמשטר המצרי דחה אותו במפורש. כן גם אין להעלות על הדעת שהעילית השלטת תקבל את הרעיון בדבר התבטלותה ההכרחית של המדינה שעה שהיא לוחמת בכל כוחה להפוך את המדינה לנושא של הזדהות להמונים, שרבים מהם עודם אדישים אליו. למותר לציין שיסודו של הסוציאליזם היוגוסלבי עודו המארקסיזם והמאטריאליזם ההיסטורי, תורות שהמצרים דוחים אותן בשתי ידיים.

עם זאת מתאים מאד למשטר המצרי הרעיון של המסתתרת הדרגתית של הבדלי המעמדות, והוא מקבל ברצון את ההשקפה כי המעבר מחברה פיאודלית לחברה סוציאליסטית חייב להיות הדרגתי. מסביר קייסוני: "אנו משתדלים להקטין את

ההפרש בין המעמדות, אך אין כוונתנו ליצור שוויון-בעוני. לא השוויון דווקא מעניין אותנו אלא העלאת הרמה שבה יוכל השוויון להתגשם. כמו כן מתאים לשליטי מצרים הרעיון בדבר החופש האישי במסגרת הסוציאליזם. דסוקי מצטט את עבד אל-נאצר, שאמר: "אנחנו נותנים את בית-החרושת והמכונה בידי הפרט, ולא להיפך". עבד אל-קאדר חאתם הדגיש כי התכנית הכללית מתכוונת להבטיח צדק ולתת לכל אזרח את הזכות להיות בעליו של חלק מסוים של עושר האומה וליהנות מהרווחים.

מאליו מובן כי הרעיון בדבר תפקידה של המדינה בכיוון ההתפתחות הכלכלית, באופן שיבטיח את הגדלת הייצור והקטנת ההפרש בין המעמדות, נוח מאד לעילית השלטת במצרים. הייפל מסביר כי בניגוד לדיקטטורה של הפרולטריון — "הדוקטרינה הקומוניסטית ההורסת מעמדות אחרים" — מגשים הסוציאליזם הערבי, על בחינותיו הלאומיות וההומאניטריות, את ביטול המעמדות על-ידי מתן הזדמנויות שוות לכל האזרחים בשטחי הבריאות, החינוך, העבודה והביטוח הסוציאלי. אין הסוציאליזם הערבי מקבל את פרשנותו של לנין למארקסיזם, שמלחמת המעמדות חייבת להיות מלחמת-דמים. "אנו מאמינים שניגודי-מעמדות ניתנים לחיסול במסגרת של האיחוד הלאומי". זוהי בת-קול לתורתו של קארדל, הקור בעת כי האיחוד הלאומי המלא כרוך בהיעלמם של ניגודים אתניים ומעמדיים עקב יצירת השפע הכלכלי.

כאמור, המצרים מציגים את תורתם כתורה מקורית. עם זאת, היוגוסלבים רואים בה את פרי השפעתם. הרוסים מצדם מגנים את האשליות בדבר "המסת" הבדלי המעמדות שהתקבלו במצרים, כשם שהם מגנים את ה"כוונות הדוגמטיות" של ממ"שלות שונות בארצות נחשלות לפתח נימות לאומיות משלהם בסוציאליזם. לדעתם עבד אל-נאצר, הדוחה את רעיון הדיקטטורה של הפרולטריון, מציע על מקומו את "מושגיו העמומים על הדמוקרטיה".³²

אולם, כפי שאומר בצדק שראבי,³³ אין כל חשיבות לשאלה אם "הסוציאליזם הערבי" הוא סוציאליזם אמיתי מבהינה דוקטרינרית. קל להראות כי המחשבה ה"סוציאליסטית" המצרית היא אטומיסטית במובן זה שאין היא מחפשת את השלמות ואת הרציפות המחשבתית אלא מסתפקת במספר נקודות תלושות. העומדות בחלל ללא קשר ביניהן. החשוב הוא שהמהפכה במצרים מנסה כבר לשנות את המבנה הכלכלי והחברתי של החברה המצרית ועניינו של האדם הפשוט נעשה מושא למחשבה ולתשומת-לב.

אלא ששליטי מצרים אינם מסתפקים בהישגיהם המעשיים ומעוניינים בתיאוריה כוללת, שלמה ומקיפה, שתניח את הדעת ותדמה לאלו המקובלות באירופה. בצר לו קורא עבד אל-נאצר:³⁴ "רבים אומרים שאין לנו תיאוריה, תן לנו תיאוריה!... מהי התיאוריה? מה גבולותיה? הרי לא יכולתי להופיע ב-23 ביולי כשבידי תיאוריה מוכנה על הנייר ולומר: הנה לכם תיאוריה. הרי לא ייתכן בעת-רבעונה אחת להופיע ב-23 ביולי עם ספר תיאוריה וגם ליצור את יום ה-23 ביולי. הרי

אלו הן שתי פעולות נפרדות". אלא שהוא מוסיף כי גם לאחר 10 שנים לא נחקרו אצלנו הבעיות, והפתרונות לבעיות אלו לא נקבעו... אינני מסוגל להגדיר את התיאוריה. העם הוא שישגדירנה. לגבי צריך להפסיק את ניצול האדם בידי זולתו".

גם אם לא יהיה בלבנו ספק ביחס לעובדה שבראשית דרכם לא ידעו מנהיגי המשטר בדיוק מה רצו. דומה כי כיום הם יוצרים בכוונה מסוימת "מסך עשן" ביחס לתורת המהפכה שלהם. אולי יהיה דו־הערכי שלהם אל המערב יש לו חלק בדבר. דומה שמאמרו של רפעת מציג עמדה מגובשת למדי, המלמדת כי מטרת המשטר היא לבנות חברה מערבית. המינוח הסוציאליסטי מוסבר הן בצרכי מדיניות־החוץ של מצרים הן בצרכי המאבק הפנימי, אולם הוא נבחר באופן שאינו מסכן את המטרה ואינו מעיב עליה. תפקידו ליצור אווירה של מהפכנות רעיונית מרחיקת־לכת בעוד שלמעשה אין טבעו של המשטר נקבע כל־כך לפי תורה פוליטית כלשהי אלא לפי תפיסה של מדינת־סעד, שהתפתחה לאחר מלחמת־העולם השנייה במערב דווקא, שהדגישה את חשיבותן של רפורמות כלכליות וחברתיות.

מבחינה נפשית נתונים מנהיגי מצרים במצב שבו אין הם מסוגלים להשלים עם כך שתכניות פיתוח מסוימות ורפורמות חברתיות מכוונות הן כל תוכן מהפכתם. התנועות הסוציאליסטיות באירופה שלפני מלחמת־העולם הראשונה, ובמידה מסוימת גם לאחריה, אף הן נטו להאמין כי שליחותן איננה "פרוגרמה" בלבד וכי הן מנהלות מלחמה לנצחון האמת והאחנה ודיכוי השקר וכוחות הרשע. "השקפת־העולם" וה"אני מאמין" היה להם ערך רגשי רב יותר מלכל תכנית כלכלית וחברתית מוגדרת. אך עד־מהרה התברר שלא היתה כל חשיבות לפילוסופיה של התנועה הסוציאליסטית במערב־אירופה וזו הפכה חברת־לחץ הנוטה לפשרות, בייחוד שעה שהתברר כי הרווחה הכלכלית מאפשרת פשרות נוחות. הלניניזם התפתח במידה רבה כתנועה של התנגדות לעמדה זו של חברת־לחץ פועלית.³⁵

דחיית הלניניזם על־ידי שליטי מצרים יכלה לשמש עדות לנכונותם היסודית להתפשר, נכונות שזמן־מה אולי לא היתה מודעת אך בסופו של דבר תבוא לידי ביטוי מגובש יותר, עם התקדמות ביצוען של התכניות השונות.

ואמנם דומה כי באחרונה ניתן להבחין בקווי־מחשבה המתרחקים יותר ויותר אף מן הסוציאליזם הבנוי על מונחים יוגוסלביים, גם אם בשלב זה עדיין לא בא הדבר על ביטויו בפירסומים רשמיים. ב"אל־א־הראם" נתפרסמה רשימה אוהדת על ספר חדש של ד"ר לואיס ענץ,³⁶ המבטא את ההשקפה כי "המחשבה הבורר גנית לא היתה פרוגרסיבית רק בימי מלחמתה בערכים הפיאודליים במאה ה־18 בלבד אלא היא שומרת ברציפות על הפרוגרסיביות שלה אפילו בעמדה נוכח הערכים הסוציאליסטיים החדשים אשר הביאה עמה הציביליזציה של המעמדות העמלים. ואין מי שיוכל לטעון כי הארולד לסקי או ברטרנד ראסל או ז'פ. סארטר פרוגרסיביים הם פחות במאה ה־20 מהיו דידרו, וולטר ורוסו במאה ה־18... יסוד הרעננות של המחשבה הבורגנית השמאלית הוא בהתעניינותה המתמדת בבעיית האדם באשר הוא אדם ולא באשר הוא יצור מעמדי, וזה אשר איפשר לה לתפוס

את הסתירות החדשות בהתפתחות הציביליזציה החדשה ולהעריך כראוי. כך תופס המחבר, כנראה, את מהותו של הסוציאליזם שמחוץ למסגרת הסוציאליזם המארקסיסטי. אל נתפלא אם אמנם יתברר כי יש כאן משום ראשית מפנה בהתפתחות האידיאולוגיה של הסוציאליזם הערבי. מפנה זה יהיה בו, בלי ספק, צעד נוסף של התרחקות מעולם המחשבה הסוציאליסטי-המארקסיסטי ושל התקרבות לעולם-המושגים של "מדינת-הסעד" המערבית. ככל השלבים הקודמים בהתפתחות האידיאולוגיה במצרים ודאי גם שלב זה יש לו הסבר בתחום החיצוני ובתחום הפנימי. בתחום החיצוני יש בכך משום יצירת רקע מתאים יותר להידוק היחסים עם מעצמות הגוש המערבי. בתחום הפנימי אולי מסמן הדבר מחווה של התפייסות עם האינטליגנציה והמעמד הבינוני.

הערות

1. The ME in Transition, ed. Laqueur, London 1958, p. 138.
2. בהקדמה לחוברת "חקיקת אל שויעיה", הוצ' "אח'תרנא לכ", ע' 8.
3. "אל-אהראם", 4 אוגוסט 1961.
4. ר' The Class Dilemma, the Arab World Affairs, July 20, 1961, p. 10.
5. ר' נאומו מ'25.11.61 בפני הוועידה המכינה של קונגרס הכוחות העממיים.
6. Arab Socialism, AWA July 20, 1961, p. 17.
7. ד"ר הרשלג, "המורח התיכון", כרך ר', ע' 17.
8. G. Sabin, History of Political Theory, London, 1951, pp. 709 ff.
9. במלכות השטן, הוצ' הקיבוץ הארצי, 1943, עמ' 8-136.
10. ר' The Soviet Union and the Moslem World, Mimeographed, USA, 1958, p. 51 ff. אנקרה במגעייה עם ברה"מ.
11. מוחמד חסנין הייכל במאמרו The Crisis of the Intelligent, AWA, July 13, 1961, pp. 28-9.
12. הייכל. Revolution of Farmers and Workers, AWA, July 17, 1961, p. 11.
13. הייכל. Six Questions and Answers, AWA, August 24, 1961, p. 25.
14. אלמית'אק, הוצ' "אל-מאססה אל-ערביה אלחדית'ה", קאהיר.
15. "אל-אהראם", 21 מאי 1963, ע' 53.
16. ר' The Egyptian Army in Politics, 1961, pp.190-196.
17. ר' The ME in Transition, ed. Laqueur, 1958, p. 10.
18. ר' The Passing of Traditional Society, 1958, p. 216.
19. ר' The Intelligentsia — No Crisis, AWA, July 20, 1961.
20. "אל-אהראם", 21.5.63.
21. ר' The Democratic Principle of the Revolution, AWA, September 7, 1961, p. 2-4.
22. "המורח התיכון", כרך א', ע' 278.
23. ר' Bureaucracy and Society in Modern Egypt, Princeton, 1957.

24. הפילוסופיה של המהפכה. הוצ' מטכ"ל, 1961, ע' 17.
25. רוח אל-דסתור, הוצ' "אה'תרנא לכ", עמ' 8.
26. ש.ם, ע' 63.
27. ש.ם, ע' 181.
28. ר' AWA, July 20, 1961, p. 181
29. ר' AWA, August 24, 1961, p. 18
30. ר' C. Issawi, Economic and Social Foundations of Democracy in the ME, International Affairs V. 32 (1956)
31. ר' K. Rifaat, Arab Democracy; Its Social and Economic Bases, AWA, May 25, 1961, pp. 2-10
32. ר' Mirsky, The UAR Reforms, New Times, January 24, 1962
33. ר' The Egyptian Revolution, Current History, April 1962, p. 241
34. נאזמו של נאצר מה-25.11.61.
35. ראה בענין זה ניתוחו של אדולף שטורמטאל, "הטרגדיה של תנועת-הפועלים באירופה", הוצ' עם עובד תש"ה, מע' 17 והלאה.
36. ראה סקירת ספרו של ד"ר לואיס ענץ', "דרסאת אלנט'ם ואלמד'אהב", ב"אל-אהראם", 23.4.63.

שירי אהבה כורדיים

הה, כפר שלושת הבתים

ראיתי את אהובתי על ראש הקר,
שלש רצועות השליכה לרונם.
בא בעבי-הליל עלה אל זבול חזי ואל שדי
שטרם עברם הקלב.
אהובי אהובי: הה כפר שלשת הבתים!

יבדתי לנהרות, קפואים היו:
גבהים משפנות אביה, שלג ונשם יורדים גם:
שבע שנים יצאו
מיום שהלך אהובי
לנכר, אל ארץ גלות.
אין איש מלטף ואהב
את חזי המפאר, את שדי היסים.
אהובי אהובי, הה כפר של גון!

עיני משוחות במי המרפא, והיום
זה לי שלשת ימים שעיני עיפות
מראות אל הדרך...
הה אלו ידעתי כמה ימים נותרו
עד שאראה את חביב-המתנים!
אהובי אהובי, הה כפר מארר!

צמות זהב, צמות זהב
את שפחת שדיך העגלים
שדיך אדמי פטמות
כרי פטמותיך זהב
כשג הרובץ בגיא
המוצל בצל איגנות.

באי עלי מחולל
באי אלי, אספקר,
ושובי למעגל, למחול!
שלוש צמות זהב לי
אחת לי, ולרעי שמים.

הה, ארץ לא עטת גרק
מה אעשה לאשה שאוהב לה?
האוהבת אמת בתולה היא
אכולת צמא פאש
אכולת צמא פשושנה.

אהובי

אהובי, אהובי
הלילה הליל, הלילה הלילי.
הרם שמיקתך ואבא:
מחר, תדע, תגזר לשבי או למות
או להיות אסוני.
הזמן אינו עוצר, בא אל ביתי.
הירא וחושש להעז, ידיו ריקות.
קזי יהיה לך סוללת מתכת,
הלילה ליל סתיו,
שבי — זהב, אין פמוהם,
קחם לבלות את לילהך.

צמות זהב

הה צמות זהב, צמות זהב,
צמות זהב ועגלות מתנים.
הקוה למשקב
וטורע לבר.
זהבת השער מחוללת
לבנת העזר מחוללת!

(תירגם, ע"פ נוסח צרפתי: איתמר אבן־זהר)

נסים רזואן : מרד הכורדים

במהומה בה אנו חיים, האהבה היא בלתי אפשרית והצדק אינו מספיק.
אלבר קאמי

החמרתה המתמדת של הבעיה הכורדית בשנים האחרונות, שהתחדשותן של התנגשויות מזוינות בצפון עיראק ביוני שעבר היא רק חלק ממנה, דומה שהיא מצביעה על העליה התלולה, בהיקף ובעצמה כאחד, של תנועה לאומית חדשה במזרח התיכון שהכרח יהיה להביאה בחשבון ולעקוב אחריה. העובדה ששלושה משטרים עיראקיים הנבדלים כל־כך באופי, בהשקפה, באוריינטציה ובמגמה כגון אלה של ההאשמית, של קאסם ושל הבעת'ים נמצאו כולם, משך כמה עשרות שנים, נתונים בסיכסוך מזוין עם המיעוט הכורדי שלהם — עובדה זו היא ראיה חותכת לכך שכאן לפנינו התנגשות בין לאומיות מפותחת למדי, היא הלאומיות הערבית של העיראקים, ובין התודעה הלאומית הגוברת של הכורדים.

הבעיה הכורדית של עיראק איננה, כמובן, תופעה חדשה. לאמיתו של דבר נתקיימה לפני קומה של מדינת עיראק, קודם ארבעים שנה ומעלה. אז ניסו הערבים ובעלי־הברית לשכנע את עצמם ואת זולתם שהכורדים של עיראק, כ־20 למאה מכלל האוכלוסים, הם מיעוט עדתי, או אתני, או תרבותי, או גזעי, שנוח לו להיפלל בתחומה של "אומה עיראקית". אבל עם צמיחתה המתמדת של התודעה הערבית בעיראק, ועם הדיבורים שאינם פוסקים על איחוד פן־ערבי שיכלול את עיראק, נטתה הלאומיות הכורדית להתפתח בכיוון מקביל.

מכאן אפוא שרק על הרקע ההיסטורי הרחב שלה אפשר לראות את השאלה הכורדית בפרספקטיבה נאותה. משך למעלה מ־400 שנים משלו בחלקו העיקרי של האיזור הידוע עתה בשם המזרח התיכון שולטנים עותומאניים, שעד לריפורמות של המאה הי"ט היו בראש־וראשונה שליטים דתיים הרודים בעדה של מאמינים (מוסלמיים) בתוקף מרותו של החוק המקודש. במשטר מעין זה לא היה מקום ללאומיות במובנה האירופי המודרני, ואותו מכלול של גזעים, תרבויות ואמונות החיים בצל השלטון העותומאני נהנה ממידה הגונה של אוטונומיה עדתית. אבל חדירתן של אירופה והדעות האירופיות, שראשיתה במאה הי"ח, הביאה לדי התפוררותו של משטר חברתי מורכב זה. לאחר המהפכה של 1908, כאשר תפסו המתקנים העותומאניים בשלטון בלי־מצרים בקיסרות, ניצח רעיון עליונותו של העם התורכי, שאליו נלוו רעיון ה"תורפיזציה" של כל העמים המוסלמיים שבקיסרות, אם יהיה צורך — "בכוח הזרוע".

הפרשה של תגובת־השרשרת, שהחלה עם הפיכת נחלתם הדתית של העותומאנים למדינה תורכית מודרנית, ידועה היטב ואין צורך לחזור עליה. התנועה הלאומית

הערבית, שנתמזגה עם התנועה הכללית לריפורמות עותומאניות, עתה החלה להתבדל ולעשות תעמולה לאוטונומיה — אם לא לעצמאות שלמה. הכורדים גם החלו להתארגן כקבוצה לאומית נפרדת. אך טבעי הוא שתגובות אלו מצדן עוררו את הלאומיות התורכית לנקוט עמדה קיצונית עוד יותר; הרעיון של קיסרות רב־לאומית נדחק עתה סופית לקרן־זווית, ותחתיו באה הרעיון של מדינה תורכית טהורה.

למבט ראשון אולי דומה יהיה כי מלחמת־העולם הראשונה, ופירוק הקיסרות העותומאנית שבא בעקבותיה, המציאו פתרון לבעיית החטיבות הלאומיות. אולם, כפי שניסה זאת משקיף אוהד ומבחינן, גורמי־המתיחות שניפצו את הקיסרות העותומאנית לא נעלמו עם התפוררותה הסופית והגמורה של זו. המאבק של השפעה, שניטש לשעבר בין קבוצות שונות בתוך קיסרות אחת, היה עתה למאבק על שטחים ושלטון בין קבוצות החולשות על מדינות עצמאיות שונות. הטעם לדבר היה פשוט למדי: קבוצות אלו כה מעורבות היו בתוך תחומי הקיסרות עד שאי־אפשר היה לומר היכן מסתיימת הטריטוריה הלאומית של כל אחת מהן.¹

אין פירוש הדבר שעד לאחר מלחמת־העולם הראשונה השלימו הכורדים עם החיים תחת שלטון ריכוזי זר. בתחילת המאה ה־20, כאשר החליטו השולטנים העותומאניים "לכבוש" את קיסרותם שלהם, להפוך אותה קבוצה של חטיבות גזעיות ודתיות מקומיות הקשורות קשר רופף ביניהן למדינה צבאית וריכוזית ביותר, נעשה נסיון לשים קץ לאוטונומיות המקומיות העתיקות. תוך כדי כך נופץ המשטר הפיאודלי והשבטי של הכורדים; אבל דבר זה הושג רק לאחר שכמה וכמה פעמים דוכאו הכורדים שהתמרדו כדי להגן על האוטונומיה שלהם. האחרונה במרידות האלו היתה של בדר־ח'אן ביי בשנות ה־40 למאה שעברה.

*

אבל ניצניה של תנועה לאומית כורדית לאמיתה באו הרבה אחר־כך, כאשר בשני העשורים הראשונים למאה הנוכחית הוקם בקושטא ועד לאומי כורדי ולו מצע מפורט לאוטונומיה או לעצמאות של הגלילות הכורדיים. אולם הוועד היה מורכב בעיקר אנשי אינטליגנציה ובורגנים: רוב־רובם של בני־השבטים הכורדיים עדיין לא החלו לחשוב במושגים לאומיים.

בימות מלחמת־העולם הראשונה ולאחריה השתעשעו הכורדים באמת־ובתמים בתקוות להשגת אוטונומיה. ואכן הובטחה להן זו על־פי חוזה־סוור, שעליו חתמו מעצמות הברית ב־10 בחודש אוגוסט 1920 ואשר נתכוון לפיצולה הסיטוני של הקיסרות העותומאנית. אבל ההבטחה לא קוימה מעולם, בעיקר משום שבתורכיה קם המשטר הלאומי המובהק של מוצטפא כאמל. ואולם אף כי החוזה היה נפל מת, נשאר חלום זה על כורדיסתן עצמאית רשום לזכרון במסמך בינלאומי והכורדים מעולם לא שכחוהו.

¹ על כך ביתר הרחבה אצל אלברט חוראני, "גזע, דת ומדינת־הלאום", ב"חזון של היסטוריה" (אנגלית), בירות, 1961, ע'ע 106—71.

מכל־מקום, הפועל־היוצא מן ההסדרים הממושכים שלאחר מלחמת־העולם הראשונה היה זה שהאוכלוסיה הכורדית נשארה מחולקת בין תורכיה, עיראק, איראן וסוריה — מלבד אותם כורדים החיים בברה"מ. אומדנות שבידינו למספר הכולל של הכורדים היושבים בארצות האלו נעים בין שלושה ורבע לארבעה מיליונים (1.5—1.8 מיליון בתורכיה; 1.2—0.9 בעיראק; 0.75—0.60 באיראן; 0.25 בסוריה; וקצת יותר מ־20 אלף בארמניה הסובייטית). מטרת התנועה הלאומית הכורדית היא לאחד, בסופו של דבר, את כל הקבוצות האלו במסגרתה של כורדיסתן עצמאית.² אם יתברר כי דבר זה הוא מן הנמנע, הרי המטרה היא להבטיח להם אוטונומיה תרבותית ומינהלית בגבולות ארצות־מושבם. ואולם אף כי בעשרות השנים האחרונות גברה הלאומית הכורדית במידה ניכרת, עדיין מגביל אותה קיומה המתמיד של שבטיות, שעד לא־מפבר היה כוחה גדול מזה של הלאומיות.

הרבה גילויים לגל העולה של הרגש הלאומי הכורדי ניכרים היו בכל אחת משלש המדינות שבהן מצויים מיעוטים כורדיים חשובים — בתורכיה, בעיראק ובאיראן. ואולם בעיראק היתה תביעתם לאוטונומיה נמרצת ביותר, ותכופות נסתייעה במרידות מזוינות. בתורכיה התמרדו הכורדים ב־1925, ושוב ב־1930 ו־1937; אבל מרידות אלו דוכאו בחומרה בלתי־ירגילה על־ידי המשטר הפמאלי, הלאומני ביותר, אף כי ספק אם אמנם נעקר שם הרגש הכורדי הלאומי כליל. באיראן היה המצב הריף קצת פחות, אף כי בתקופות האוטונומיה של אזרבייג'אן שבחסות הסובייטים, ב־1945—1946, הוקמה רפובליקה כורדית עצמאית במהאבאד. אבל תנועה זו קצרת־ימים היתה מפדי שתשאיר רישומה על מעמד הכורדים של איראן.

*

האוכלוסיה הכורדית בעיראק נאמדת כיום ביותר מ־1,200,000 והיא מרוכזת בגלילות הצפון של המדינה, בשטח שבימי העותומאנים היה הווילאית של מוצול, הכולל כיום את ה"ליוואות" של מוצול, כרפוך, ארביל, סולימאניה ודיאלה. הכורדים של עיראק נחלקים בין ה"ליוואות" האלו לערך כך:

מוצול	280.000	מתוך אוכלוסיה כוללת של	800.000
כרפוך	200.000	" "	280.000
ארביל	296.000	" "	320.000
סולימאניה	300.000	" "	300.000
דיאלה	96.000	" "	146.000
שונות	28.000	—	—
	1,200,000		1,946,000

² מבחינה גיאוגרפית כורדיסתן מחולקת בין תורכיה, עיראק ואיראן, עם שלוחות קטנות בברה"מ ובסוריה; הנה כך אין גבולותיה חופפים שום גבולות בינלאומיים או חלוקות מינרליות פנימיות. אך אף כי תושבי כורדיסתן אינם כורדים בלבד, הרי השטח המוגדר בגבולות אלה הוא גוש רצוף של ארץ והר.

בעיראק הכורדים הם אפוא ישוב מלוכד למדי, והם רזב מקומי ברור בצפון הארץ ובצפון-מזרחה. הואיל והם גרים בחבלים הרריים בחלקם המכריע, הרי אחוז גדול מן הכורדים של עיראק הם בני שבטים גודדים או גודדים-למחצה, ועובדה זו מתרצת במידה ידועה את מרדנותם תחת מימשל אורחי כלשהו. אף כי הארגון השבטי מתרופף והולך בתמידות, עדיין קשר-הנאמנות השבטי חזק יותר מכל זולתו. אכן, בימי הדור האחרון היה גידולה של אוכלוסיה כורדית עירונית גורם חדש באחדות, בצד חיזוקו הניכר של הרגש הלאומי. הופעתה של אינטלי-גנציה לאומית, המושפעת בחלקה מן הערבים ובחלקה מן המערב, אף היא היתה גורם מאחד נוסף. כורדים אלה שנעשו עירוניים, אף כי נטמעו טמיעה חלקית בתרבותו של הרוב הערבי, היו נושאת האמיתיים של הלאומיות במובנה המודרני להמוני אחיהם. הם גם שהיו ראשי הפעילים ביצירת העתונות והספרות הכורדיות החדשות.

תרעומותיהם של הכורדים בעיראק נגד שליטיהם הנוכחיים ראשיתן עוד בימי הקמתה של המדינה העיראקית. אלו הן תרעומות ממשיות וארוכות-ימים. הכורדים מעולם לא השלימו בלב שלם עם הכללתם במדינה החדשה, וב-1922 התמרדו הכורדים של סולימאניה בהנהגתו של השייך מחמוד; רק ב-1924 הצליחה בגדאד לבסס את מרותה במחוז ההוא. ב-1925 המליצה ועדת-גבולות, שנתמנתה על-ידי חבר-הלאומים כדי להחליט על חלוקת מחוז מוצול בין עיראק לתורכיה, כי גם אם ראוי להקצות את המחוז לעיראק יש להכיר בכורדית כלשון הרשמית וראוי שכלל האפשר יהיו הפקידים בשטחים הכורדיים כורדים.

ואולם אף כי המלצות אלו נתאשרו על-ידי המועצה של חבר-הלאומים, שדרשה ערובות מספיקות לכך מאת ממשלת-המנדט הבריטית, ואף כי ההמלצות הוגשמו בכללותן, לא באו הכורדים על סיפוקם. הם נתנו פירוש אחר כלשהו למסקנותיה של הוועדה, לאמור: שמשמע מהן סוג מסוים של אוטונומיה מחוזית. מורת-רוחם על ביטויה במרד נוסף ב-1927, גם הוא בראשותו של השייך מחמוד מסולימאניה, ואף הוגברה עם שנחתם ב-1930 החוזה האנגלו-עיראקי, שהעניק עצמאות לעיראק אך לא המציא שום ערובות למיעוטים. בשנות 1930, 1931 ו-1932 התקוממו הכורדים, תחילה בראשותו של השייך מחמוד ואחרי-כך בראשותו של השייך אחמד איש-ברזאן, אחיו של מולא מוצטפא. אבל בין 1932 ו-1943 לא הוסיפו הכורדים להתמרד, אף שעדיין היו דרוכי-מנוחה ומיאנו לקבל את עולה של בגדאד. שני טעמים היו לתסיסה זו.³ הראשון היה התחזקות הרוח הלאומית הכורדית, שקצתה נבעה מהופעתו של מעמד כורדים משכילים וקצתה מתגובה טבעית נגד הופעתה וצמיחתה של הפן-ערביות. הטעם השני, והעמוק יותר, היה זה שהממשלה העיראקית כמעט לא ניסתה לקיים אפילו אותן הבטחות לכורדים שנתגלמו בחוקיה השונים של הארץ.

³ ר' חוראני, "המיעוטים בעולם הערבי" (אנגלית), לונדון 1947, ע' 9-95.

רגש הקיפוח של הכורדים בעיראק נתחזק לנוכח הדוגמה של הכורדים באיראן. שעם כיבוש בעלי-הברית בשנת 1941 הסירו מעליהם את עול מרותה של טהראן. ב-1943 הרים מולא מוצטפא אל-ברזאני את נס המרד. כל נסיונות הממשלה לדכאו העלו חרס, והוא פסק רק לאחר שהתחייבו השלטונות העיראקים לעיין בטענותיהם של הכורדים. ואולם התחייבויות אלו כמעט ולא מולאו כלל, והמרד הכורדי נתחדש. מכל-מקום, ב-1945 דופא המרד של ברזאני והוא ואחדים מתומי-כיו תרו להם מקלט, בראשונה ברפובליקה הכורדית של מהאבאד ולבסוף בברית-המועצות גופה.

*

משך שתיים-עשרה שנים שחלפו מבריחתו של ברזאני לברה"מ ועד להפיכה העיראקית של ה-14 ביולי 1958 גילו ממשלות עיראק בזו אחר זו יתרידידות לגבי שאיפות כורדיות מצומצמות, כגון השאיפה לאוטונומיה תרבותית, כשם שגם ניסו לתת לכורדים חלק הוגן יותר במפעלים השונים של שיקום ופיתוח לטווח ארוך. אבל העמדה הרשמית נשארה מוצקה כסלע ככל שהיו הדברים אמורים בדרישותיהם של הכורדים לאוטונומיה מינהלית.

לאחר ההפיכה של 1958 נתנה הממשלה הכרה מפורשת יותר לזכויות האוכלוסיה הכורדית; אחד משלושת החברים של "מועצת הריבונות" העיראקית היה כורדי, וכן, דבר שנחשב רבי-משמעות עוד יותר, התחוקה הזמנית של הרפובליקה החדש-שה קבעה שהערבים והכורדים הם "שותפים שווים" במדינה העיראקית וערבה לזכויות הלאומיות של כל אחד משני ה"שותפים".

לאחר-מכן ניתנה רשות למולא מוצטפא לחזור לעיראק יחד עם אנשיו ומשפח-ותיהם. הוא נתקבל בכבוד-מלכים בבגדאד, מקום שם שיפנו אותו בארמונו של נורי סעיד, ראש-הממשלה לשעבר, והוא חזר ותפס את מקומו כמנהיג לאומי. כשהחליט משטרו של קאסם, בראשית 1960, להעניק למספר מפלגות מדיניות נבחרות את הזכות להתארגן, היתה אחת מהן המפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן מיסודו של מולא מוצטפא.

ואולם לא ארכו הימים ובא הריב עם קאסם. בתחילת 1961 הגיעו ברזאני ותומכיו לכלל מסקנה שקאסם אינו טוב מכל קודמיו כשהדברים אמורים במילוי הבטחות שניתנו לכורדים. הנה כי כן נעלמו מבגדאד ובספטמבר אותה שנה התלקח סיכסוך מזוין בצפון, לאחר קרוב לחמש-עשרה שנה של שקט. קאסם נקט נגד הכורדים אותם אמצעי דיכוי והשמד שנקטו קודמיו ויורשיו כאחד, ובמהלך כשמונה-עשרה חדשי לחימה — שבהם הוכרו פעמים רבות כי ה"ליסטים" הכורדי-דים נמחצו סופית וחוסלו — נהרסו כ-1,500 כפרים.

אבל המורדים הכורדים התבצרו בחבלי-ההר שלהם שאין אליהם גישה וריתקו בהצלחה כ-30,000 איש-צבא — למעלה ממצחית הצבא העיראקי כולו — במערכת-כשל, ללא הכרעה וללא תקוה, שעתידה היתה לתרום תרומה נכבדה לנפילתו של קאסם.

כוחם של הכורדים, שבתחילה מנה רק 600 לוחמים — אותם שליוו את ברזאני לברית-המועצות ב־6—1945 — נערך עתה ב־10,000 עד 15,000 נושאי־נשק. ממשלת בגדאד החדשה הכירה בתפקיד שמילא המרד הכורדי במיגורו של קאסם. הכורדים טוענים — והשלטונות העיראקיים אינם מכחישים זאת — שלפני בצעם את ה"פוטש" מן ה־8 בפברואר ש.ז. ביקשו הקושרים את עזרתם של המור־דים. יריביו של קאסם, שבאו או למפקדתו של ברזאני במשלחת שבראשה עמד הרמטכ"ל הנוכחי, נתנו כנגד תמיכה זו הבטחה חגיגית למורדים למלא את דרישתם העיקרית — כלומר, מימשל אוטונומי בתוך הרפובליקה העיראקית. התמיכה המבוקשת הובטחה אף גם ניתנה. אבל בהגיע שעתו של הבעת' לקיים את הבטחותיו שלו, מיד החל לפסוח על הסעיפים.

השיחות בין המורדים הכורדים ובין המשטר הבעת' החדש החלו כמעט מיד לאחר שתפס הבעת' את השלטון. השיחות האלו, שנסבו סביב שאלת האוטונומיה, סבלו מלכתחילה מהיעדר הגדרה ברורה ומוסכמת של מושג זה. בתשובה על דרישות כורדיות עקשניות נזקקו שלטונות בגדאד בראשונה לטענות סימאנטיות והיסטוריות, אחרי־כן חדלו מהסתיר את איבתם, ולבסוף, בתחילת יוני, נאחזו בבוגדנות, לשון־ערומים וכוח גס.

בשלב מוקדם בדיונים אמרו ש"מוכנים" ומוזמנים אנו לתת לכורדים מה שהם חפצים; אך אל נקרא לכך 'אוטונומיה' אלא 'ביזור' — ותהיה שיטה זו של ביזור חלה מעתה והלאה על כל המחוזות, כורדיים וערביים כאחד". בהתאם לכך נתפרסמה, לאחר ציפיה ממושכת, הודעה רשמית המרבה דברים שהם חסרי־משמעות בעיקרם ומקנחת בהכרה ב"זכויות לאומיות" של הכורדים ובהצעה להנהיג משטר של ביזור. לאחר ימים אחדים של דיונים בדרג גבוה בינם לבין עצמם, הכריזו המנהיגים הכורדיים שהם מקבלים את ה"ביזור" ועתה מצפים הם לצעדים שיתנו תוקף להכרתה של בגדאד בזכויותיהם הלאומיות.

*

ציפייתם היתה לשוא. לבסוף, בשלהי אפריל, פירסמה משלחת המורדים הכורדים בבגדאד גילוי־דעת מפורט בו העלו את פירושם־הם לדרישתם לאוטונומיה. לגילוי־הדעת נתלווה מעין אולטימטום: אם לא תגלה בגדאד "נאמנות" הרי המשלחת "תחזור לצפון" בתוך עשרה ימים. "נאמנות" במובן זה פירושה היה שלמעשה תותר בגדאד על חלק הגון ממרותה על המחוזות הכורדיים, כפי שנתחַ וור מתוך הדרישות הספציפיות שהוכללו בגילוי־הדעת ואשר הבהירו סוף־סוף מה כוונתם של הכורדים ב"אוטונומיה". אלו היו דרישות נועזות ומרחיקת־לכת למדי:

★ כורדיסתן כוללת את הליוואות של סוליכאניה, פרכוך וארביל, כמו גם אותם חלקים של ליוואות מוצול ודיאלה המיושבים כורדים.

★ בכורדיסתן האוטונומית צריכות למשול שתי מועצות כורדיות, אחת מוציאה־לפועל ואחת מחוקקת. אף שתהיה מועצה מחוקקת עליזנה לעיראק בכללה, חייב להיכלל ב־תחוקה העיראקית סעיף המסמין את הכורדים להוציא חוקים משלהם.

★ עיראק צריכה להיות "מדינה מאוחדת הכוללת שני לאומים שווי-זכויות". כורדיסטן צריכה להיות מיוצגת בגוף החשאי הקרוי מועצת הפיקוד-המהפכני בהתאם למספרם של הכורדים במדינה. במסים ובמכסים על הנפט יהיו הערבים והכורדים שותפים על אותו בסיס יחסי, והוא הדין בהכנסות מנמלים, שדות-תעופה, חינוך ותחבורה.

★ מרותה של הממשלה המרכזית בכורדיסטן תצטמצם במרות הנשיא. בענייני חוץ, הגנה, מטבע, מכס, נמלים, תקציב, דואר וטלגרף, ראדיו וטלויזיה, ואנרגיה אטומית. ואולם הממשלה המרכזית תוכל לשלוח צבא לכורדיסטן רק במקרה של התקפה מבי-חוץ. בכל מקרה אחר יש לבקש ולהשיג הסכמה גם מן המועצה המוציאה-לפועל של כורדיסטן גם מן המחוקקת בטרם יוכל צבא כלשהו להיכנס לשטח הכורדי.

★ במקרה שיונהגו איזו שינויים במעמד הלאומי של תושבי המדינה העיראקית — כגון שינוי מעמד זה מ"עיראקי" ל"ערבי", כפי שהותנה בהסכם הפדרציה עם מצרים וסוריה — הרי צריך יהיה להכניס את הכינוי "כורדיסטני" לדרכונם, תעודות-זהות וכל שאר המסמכים השייכים לתושבי הגלילות הכורדיים האוטונומיים.

★ סמכויותיה של כורדיסטן תכלולנה את שטחי המשפט, הפנים, החינוך, הבריאות, החקלאות, הטבק, העיריות, העבודה וענייני החברה, הפיתוח והתיירות — ואת כל ה-סמכויות שאינן מתייחדות במפורש לממשלה המרכזית.

השלטונות העיראקיים, שממילא אינם הוגים רצון טוב יותר מדי למיעוט הכורדי, השתכנעו למשמע הדרישות האלו כי בשום פנים לא יוכלו לפתור את הבעיה בצורה שתניח את דעתם שלהם. עם זאת נתמשכו השיחות כל חודש מאי, אך לא נמצא שום בסיס לפשרה. בעת השיחות האלו, בעוד שני הצדדים מנסים עתה להיאחזו בסמכותו של עבד אל-נאצר נשיא מצרים, העלו שלטונות בגדאד טענה אחרת. הממשלה טענה עתה כי לא מפלגת הבעת' היא שנתנה לכורדים הבטחות למימשל-עצמי אלא אחדים מאנשי-דברה הלא-מוסמכים בהפיכה נגד קאסם. אולם בינתיים כבר היו רוב אנשי-דברה אלה במאסר או בגולה, רובם הגדול בשל נטיותיהם הנאצריות.

בעצם הוויכוחים, הטענות והטענות-שכנגד היתה עמדתה של קאהיר, כחתומה הבכירה על מגילת הפדרציה שעתה-זה נחתמה בין מצרים, סוריה ועיראק, דומשמצית עד כדי כך שעוררה תקוות בקרב הכורדים. שליחים כורדיים ביקרו בקאהיר והעלו עצומותיהם לפני נאצר. הם הכחישו שמבקשים הם פרישה ועצמאות והסבירו את עמדתם בשאלת המימשל-העצמי. אכן, בשבוע הראשון לחודש יוני היה ביכולתו של השליח הכורדי להביע את שביעות-רצונו ולהודיע כי מצא שעמדתה של קאהיר היא "נאורה ומתקדמת" לאחר-מכן, בראיון עם כתב "לה-מונד" הפריזאי, אישר זאת נאצר בהצהירו על אהדתו לדרישות הכורדיות כפי שהורצו לפניו על-ידי שלוחם. אף כי הקפיד להדגיש את התנגדותו לכל כוונה של פרישה מצד הכורדים.

*

לעת הזאת הוכשרה הקרקע לחידושן של פעולות-האיבה. דומה כי לא הכורדים גם לא שלטונות בגדאד לא השתעשעו באשליות זה לגבי כוונותיו של זה. משך

ארבעת החדשים שעברו מן הפוטש נגד קאסם ועד לחידוש הקרבות לא חדלו כוחותיו של ברזאני מהכנותיהם ומאימוניהם, ואילו העיראקים אף הם מצדם התכוננו למלחמה, בתיאום מלא עם חבריהם אנשי הבעת' הסוריים. לבסוף, ב־6–5 ביוני, החל הצבא העיראקי לנוע וחייליו קרבו לעמדות המורדים בלב האיזור הכורדי. היה הדבר חמישה ימים תמימים בטרם יוציאו השלטונות העיראקיים את האולטימטום־כביכול למורדים הכורדיים שימסרו את נשקם, ואם אין — "יעמדו בפני מלחמה כללית". ב־8–7 ביוני כבר התלקחו התנגשויות במקומות רבים, אף כי בגדאד עדיין העמידה פנים כאילו היא חותרת להסדר עם המשלחת הכורדית בפירה. רק ב־10 ביוני, לאחר שפתחבולות־ערמה משכה כ־700 כורדים — ובהם אחדים מחברי המשלחת — למאסר בכלא, רק אז הוציאה הממשלה סוף־סוף את ה"אולטימטום" שלה. היתה זו פרשת הונאה ובוגדנות טיפוסית ביותר.

ואולם לא זה המקום לנסות ולעמוד על הנקודות החזקות והחלשות בטיעונם של שני הצדדים או להפליג בהטפות־מוסר יתירות. תרעומותיהם של הכורדים נגד בגדאד הן, כאמור, ממשיות וישנות עד מאד. אבל דרישותיהם, כפי שהועלו בתזכיר שאת תמציתו הבאנו למעלה, בלי שים לב לשאלה אם צודקות הן מעיקרן ואם לא, בעיני העיראקים אין הן נראות תמימות באותה מידה שהלאומנים הכורדים מבקשים להציגן. אכן, נוכח האפשרות (שאו היתה ודאית כמעט) שפתאום יימצאו אזרחים בפדרציה ערבית גדולה, רשאים היו הכורדים בהחלט לבקש בטחונות; בנסותם לכונן קיום אוטונומי, שיהיה שלם־לעצמו במידה שתספיק לעשותו בסיס אפשרי לעצמאות לעתיד־לבוא, לא היו הכורדים אלא מקדימים תרופה להתפתחות האפשרית בתחום הפן־ערבי.

מצד שני טענו העיראקים, בצורה שאינה משכנעת ביותר, כי ממשלתם הנוכחית עשתה רבות למילוי שאיפתם של הכורדים לאוטונומיה תרבותית ומינהלית ואף הציעה תכנית לביזור. בהתאם להצעה שהועלתה בגילוי־דעת (נוסחו נתפרסם, מכל־מקום, רק לאחר שכבר היו פעולות־האיבה נגד הכורדים בעיצומן!) היתה תכניתה של בגדאד מכוונת למשטר של ביזור, שבמסגרתו יהיו השטחים דוברי־הכורדית מאוחדים בגליל אחד, שינוהל על־ידי מועצת הנבחרת "במישרים על־ידי העם". המועצה הגלילית הזאת תטפל בחינוך, בסעד בעיר ובכפר, בדיוור, תור־בלה, תחבורה, מסחר, בריאות, ענייני חברה, חקלאות והשקאה.

זאת ועוד, תכניתה של בגדאד כיונה לכך שהלשון הכורדית, שתהיה הלשון הרשמית בשטחים דוברי־הכורדית, תהיה גם לשון ההוראה בחינוך היסודי ובשלש השנים הראשונות לחינוך התיכון. טיעונם של העיראקים הוגש כיאות על־ידי הנציג הקבוע של בגדאד באו"ם, עדנאן פצ'הצ'י. במכתב ל"ניו־יורק טיימס" מיום 10 ביולי טען פצ'הצ'י כי דרישותיו של ברזאני כמוהן כתביעה לעצמאות הכורדים, וכי הדרישות האלו "שום ממשלה לא תוכל לקבלן בלי להקריב את העצמאות והשלמות הלאומית של ארצה". ברזאני, המשך פצ'הצ'י, דרש

להקים צבא נפרד המורכב אך ורק כורדים, שיחנה בקביעות בשטחים הכורדיים. אף כי להלכה יהיה צבא זה נתון לפקודתה של הממשלה המרכזית, הרי יהיה בלתי־לתייחס לכל דבר הואיל ובלי אישור השלטונות הכורדיים המקומיים לא יורשה ניהול שום מיבצעים בשטחים הכורדיים ושום חיילים שאינם כורדים לא יורשו להיכנס אליהם. שום מדינה לא תהיה מוכנה לתרום לחורבנה שלה על־ידי מתן רשות לקיומם של צב־אות נפרדים בטריטוריה הלאומית שלה...

*

ברור אפוא שזוהי התנגשות בין שני לאומים שאחרייתה תיקבע לא על־פי שיקולים מוסריים גם לא על־ידי פניות לרצון טוב, למשחק הוגן או למצפון. עיקר הטענה נגד השלטונות העיראקיים איננה שלא מילאו את הדרישות הכורדיות האלו אלא שלא הוסיפו לנסות לשאת־ולתת בדבר הסדר שיוכל להתקבל על דעת שני הצדדים, אף כי במסיבות הנתונות אולי קשה לצייר בדמיון הסדר שכזה. בגדאד חטאה גם בכך שפתחה במלחמה הזאת נגד הכורדים מטעמים הנבדלים הבדל רב מאלה שאותם העלתה. שפן גלוי־ברור כי מטרתה הדחופה של הממשלה היתה לחזק את יוקרתה ואת יוקרת המפלגה הפן־ערבית שאליה משתייכים חבריה, נוכח מורת־הרוח הכללית הגוברת, ולא דווקא לשים סכר לאיזו סכנה, מידית או מסתברת, של פרישה כורדית.

במובן ידוע הרי גם טכסיסיה הנוכחיים של בגדאד כשלונם בצדם. את תוצאור תינו האפשרויות של סיכסוך ממושך בצפונה של עיראק — ואפילו דוברים רשמיים תופסים עתה שמסע־המלחמה שלהם עלול להימשך "שנים" — אפשר לחלק לשני סוגים. קודם־כֵּל, מתוך שהיא עקובת־דמים וחסרת־אבחנה עוד יותר מקודמותיה, ומתוך שהיא מנסה לשסות שבט כורדי אחד במשנהו, הולכת ממשלתה הנוכחית של בגדאד בדרך שפוודאי תביא לידי הגברת הרגש הלאומי הכורדי והעמקת הקרע, ולהרחבת התהום בין שני הצדדים. יתר על כן, דומה כי מבחינה צבאית טהורה עמדתם של העיראקים היא רופסת, אם לא חשוכת־תקוה: ככל שיעמיקו החיילים העיראקיים לחדור לתוך שטחי ההרים ברדפם אחר המורדים, יותר יהיו הללו שרויים בתוך שלהם ויותר יוכלו לשלוט במצב. זאת ועוד: לאחר שהמשטר הבעתי הנוכחי הצליח לקומם כנגדו את הכל, מבית ומחוץ כאחד, צפויה עתה הסכנה שהמרד הכורדי ייעשה נקודת־מוקד לכל יריביו של הבעת, בין כורדים בין שאינם כורדים. בגדאד עצמה טענה כי הרבה קומוניסטים ויריבים אחרים של המשטר ברחו לשטחים כורדיים ונספחו אל המורדים.

התוצאה השניה המתקבלת על־הדעת היא הרתי־סכנה עוד יותר מבחינתה של בגדאד — והכוונה היא לבינאומה של הבעיה הכורדית, על כל הכרוך בזה מצד ההתערבות הזרה ושילובו של סיכסוך זה במערכות המלחמה הקרה. בלשון מפורשת למדי כבר רמזה מוסקבה שהיא רואה במלחמה הכורדית "סכנה ברורה לקיום השלום במזרח הקרוב והתיכון", והסיוע הסובייטי לעיראק הופסק למעשה. החלטתה של בריטניה לספק לבגדאד את המטוסים הנחוצים לה עד מאד ועוד כמה סוגי ציוד היפים במיוחד למלחמה מן הסוג שהיא מנהלת נגד הכורדים, גם היא

הגבירה את האפשרות שאם יילחצו המורדים אל הקיר יותר מדי יתחילו לחבל במעיינות הנפט העשירים המרוכזים באיזור שלהם. דובריהם רמזו כבר על אפשרות זו, וידיעות מחודש יוני אכן מסרו על נזקים שנגרמו לשתי בארות כאלו. ב־7 ביולי מסר כתב של "אסושייטד פרס" שנמצא עם המורדים הכורדיים בשמו של איבראהים אחמד, מזכיר־כללי למפלגה הדמוקרטית של כורדיסטן, אזהרה שאם ימשיך הצבא העיראקי בהתקפותיו נגד אזרחים כורדים שוחר־שלום, "הרי נהיה נאלצים לפעול נגד מיתקני הנפט כדי לשלול מן הממשלה את מקור־ההכנסה החשוב ביותר שלה, המאפשר לה להחזיק צבא ולקיים את אספקתו".

*

כל זמן שלא יחול שינוי במשטר בבגדאד אין סופן של פעולות־האיבה הנוכחיות נראה לעין. עד כאן לא זכו פניותיהם של הכורדים אל דעת־הקהל העולמית לשום תגובה. פרט לפניות הסובייטים אל עיראק וארצות ברית־המרכז (סנט'19), ופרט להחלטתה של מונגוליה החיצונית להביא את הדבר לפני המושב הבא של עצרת האו"ם, לא קיבלו הכורדים אפילו אותה עזרה מוסרית אשר ציפו לה מצד העולם. כפי הנראה לא נשענו המחאות מן הגוש הסובייטי על שום תמיכה חמרית. דבר זה אין בו כדי להפתיע. כפי שלימד נסיונם של הארמנים אצל התורכים ונסיונם של האשורים והיהודים אצל העיראקים, הרי משעה שמאבקים אלה מועברים מן המישור הדתי, האתני, התרבותי או העדתי המצומצם למישור של סיכסוכים לאומיים־מדיניים מובהקים הרי עד־מהרה הם לובשים ממדים של מאבק־לחיים־ולמוות, שבו אין הצד החלש יכול לצפות למידת הרחמים אף לא לעזרה מבחוץ. ארבעים שנה של היאבקות מזוינת בלתי־פוסקת כמעט עם המדינה העיראקית ודאי העמידו כבר את המיעוט הכורדי של עיראק על האמת הזאת. ואכן, הן מעשיהם של הכורדים והן הכרזותיהם מרמזים שמבינים הם עתה אל־נכון כי מאבקם הוא מאבק גלמוד במהותו, שבו אין הם יכולים לסמוך אלא על עצמם בלבד.⁵

אם תגיע הנהגתה המדינית של ישראל לכלל הכרה שפל הצלחה במאבקם של הכורדים בעיראק מחזקת, בשלב זה, את הגורמים החיוביים בשדה־הכוחות שישאל נתונה בתוכו — דבר זה הוא בלי ספק אחד הנעלמים החשובים באפקיה ובחיי־שוביה של כורדיסטן הלוחמת.

⁵ ידיעות מן הצד הכורדי של קריהחזית מלמדות כי המורדים מתייחסים במידה לא מעטה של חשדנות לתמיכה הסובייטית המילולית במלחמתם. מפי אחד ממפקיהם נמסרו הדברים הבאים: "(הרוסים) תומכים בנו עתה מפני שמלחמתנו נוחה למטרות האנוכיות שלהם". כאן גם ראוי להטעים כי משך כל עת המערכה של קאסם נגד הכורדים נמנעו הקומוניסטים מלתת לכורדים תמיכה כלשהי, ואף רמזו כי הללו פועלים בעצה אחת עם ה"אימפריאליזם" האמריקאי. במערכה הנוכחית אין כל סימן שהוא לתמיכה חמרית רוסית במורדים.

בן-אחיו של מוסא-בי

ממוחתאן

שיר עם כורדי

א

מוסא בי ממוחתאן לְבֵן-אָחִיו קָרָא.
וַיֹּאמֶר: בְּנֵי הַשֵּׁלֵג כָּבֵר בְּאָרְץ
קַח עֲשֶׂרֶת גְּבָרִים, רַר לְעַמֶּק
וּשְׁבֵר לְנוּ שִׁבְרָה.
כֵּן אֲעֲשֶׂה, עֲנֵה בֶן-הָאֵת, וּבְלִי הַחֹר מִכֶּט
יָרֵד מִן הַהָרִים,
יָכֹוֹב עַל פְּרֵד מִצָּה, עִם גְּבָרִים עֲשֶׂרֶה.

ב

עֲשֶׂרֶת פְּרָדִים נִטְעֵנוּ מִהָרָה:
שְׁעוּרָה וְחֹטָה, כְּבָשִׁים טְבוּחִים וְצִדָּה.
אֵךְ הַשֵּׁלֵג בּוֹגֵד:
כְּתָרוֹ גְּדוּדֵי תְרָכִים אֶת הַהָרִים
וַיִּגְלוּ אֶת עֲקֵבוֹתָם,
וּבְמִבּוֹא מְעָרָה בֶן-אָחִי מוּסָא בִּי
נֶאֱמַר לְהַשִּׁיב מִלְחָמָה.

ג

תִּשְׁעָה מִעֲשָׂרָה נָפְלוּ
וַיִּתֵּר עַל הָאֶחָד.
וַיַּעַן עַבְדּוֹ וַיֹּאמֶר:
"מֵה-טַעַם נִלְחַם, אֲדוֹן, נִתּוֹר אֶת הַמְּעָרָה
אֲרָפֶ: וְאִסְלָה הִיא, אֵךְ בְּסוֹסָה נִמְצָא בְּרִכָּה."
כֵּן הִלְכוּ וְהִלְכוּ, וּפְתַע — הָאוֹר.

בָּא בֶן-הָאָח עַד פֶּתַח הַמַּעְרָה וַיִּצְא.
 הַשֶּׁלֶג הָיָה פָּרוּשׁ לָבֵן
 וְהַשָּׁמֶשׁ זָרְחָה,
 הַבְּרִכָּה קָרְאָה לָהֶם.
 אָז יֹאמֶר בֶּן הָאָח: "אֵיךְ אֵלֶּךְ? אֵיךְ
 אֵכֵר לְדוּדִי: הַגִּנִּי
 וְאֲנָשִׁי מֵתִים?"
 וּלְעַבְדּוֹ אָמַר: "בָּא, בְּחֹזֵר אֶל מִתִּינוּ
 וְנָשִׁיב מִלְחָמָה שְׁעָרָה".
 וְהֵם חֹזְרוּ.

ד

הַקָּרֵב נִמְשָׁף: בֶּן-הָאָח נִהְרַג.
 הֵם כָּרְתוּ אֶת רֵאשׁוֹ, נִשְׁאוּהוּ הַכְּפָרָה בְּשֵׁי.
 נִאֲסְפוּ חֵילֵם בְּחֹצֵר קֶסֶרְקֵט,
 אָז קָרְאוּ לְהַבִּיא אֶת אִמּוֹ שֶׁל הַנַּעַר.
 וַתָּבֵא הָאִשָּׁה, גְּדוּלָה וַיִּפְּהָ,
 צָוָה הַקָּצִין לְהַרִיק אֶת שָׁקוֹ,
 צָנַח הָרֵאשׁ עַל הַשֶּׁלֶג, שָׁעַל הַקָּצִין אֶת הָאֵם:
 "הַתְּדַעִי אֶת הָרֵאשׁ לְמִי הוּא?"
 הַבִּיטָה הָאֵם רְחוּק אֶל הַהָרִים וַתַּעַן:
 "אֵךְ רֵאשׁוֹ שֶׁל טָלָה הוּא,
 יִגֹּנֵן אֵלָּהָה עַל הָאֲזֵלִים בְּהָרִים הַהוֹלְכִים בְּרֵאשׁ הַמַּחְנֶה".

(תירגם, ע"פ נוסח צרפתי: איתמר אבן-זהר)

משה אפרת: ידע ומדע במצרים של נאצר

בשוך מסע התעמולה של קאהיר על הישגיה המדעיים של מצרים — מסע שהחל ביולי 1962, עם שיגור הטילים המצריים, והודגש שוב בחגיגות יום-השנה ה־11 להפיכה המצרית, ביולי השנה — חשוב לבחון את טיבה של ההתקדמות המדעית במצרים. במיוחד ראוי לעמוד על רמתם המקצועית של מדעניה ולקבוע את ממדיה של העתודה המדעית המצרית וכשרה. על הרקע החברתי-המדיני של המדיניות המדעית של משטרה-הפיכה בארץ-הנילוס.

באחת-עשרה השנים האחרונות חולל משטרו של עבד אל-נאצר תמורות יסודיות במשק ובחברה. מדיניותה של הכת הצבאית הצליחה עד כה להגשים, הלכה-למעשה, שתיים ממטרותיה החשובות: שיחרורה המדיני של מצרים מעול השלטון הבריטי, ודחיקת רגלי הזרים ובני המיעוטים מעמדות-המפתח החיוניות שהיו להם בעבר הלא-רחוק במשק המצרי, לא כל שפן באוניברסיטאות ובמחקר המדעי. עתה נמצאת מצרים בשלב הגשתו של "הסוציאליזם הערבי", משטרתו להביא לתמורות חברתיות-מעמדיות במבנה המסורתי של החברה המצרית.

במקביל לאמור ריכוז עבד אל-נאצר מאמצים רבים כדי לזרז את הפיתוח הכלכלי של המדינה אגב שימת דגש בהקמתה של תעשייה מודרנית בסיסית — המחייבת השקעות עתירות-הון ודורשת כוח-אדם רב בעל רמה טכנית גבוהה להפעלתה. מדיניות זו לא נבעה מתהליך של התפתחות אטית ואבולוציונית — חברתית, כלכלית ותעשייתית — אלא דורבנה בעיקר על-ידי יומרנותו של משטר כת הקצינים, שחתר להגביר את התעצמותה של המדינה מבלי לקחת תמיד בחשבון את היקף והרכב הכוחות המדעיים והטכניים המצריים, שלא להזכיר את רמתם — גורמים בעלי משקל רב בארץ נחשלת כמצרים.

דחיקת רגלי הזרים מזה, והגברת הפיתוח הכלכלי בכלל והתעשייתי בפרט, מזה, חיוקו עוד יותר את הגורם האנושי המוסלמי-המצרי בשטח המינהלי, הטכני וה-מדעי, שהוא חיוני להפעלת משק מודרני.

יסודות לתמורות

הכת הצבאית הבינה בעוד-מועד כי הגשמת תכניותיה המדיניות, החברתיות והצבאיות מחייבת בעיקר השקעת מאמצים ניכרים ורצופים להספקת כוח-האדם הרב הדרוש למשק לטווח קצר, תוך כדי הנחת היסודות לתמורות מופלגות ומהפכניות ברמה התרבותית של ההמונים המצריים, שלא להזכיר את רמתם של בוגרי בתי-הספר בחינוך טרום-האוניברסיטאי ובחינוך הגבוה.

לפיכך הוקדשו במרוצת אחת-עשרה השנים הראשונות להפיכה המצרית אמצעים גדלים והולכים לחיזוק החינוך לשלבי השונים. בעוד שבתקציב 1951/52 (שעובד על-ידי המשטר המלוכני) הוקצו 27 מיליון ל"מ לחינוך, הרי בשנות הכספים 1962/63 הוקצו למטרה זו כ-89 מיליון ל"מ, פי-שלושה ויותר!

במיוחד הושם דגש בחינוך הגבוה, שלדעת ראשי הכת הצבאית הוא המקור העיקרי לעתודה המדעית המצרית, העשויה לתרום יותר מכל שכבה חברתית אחרת (מחוץ לצבא) לקידומה של מצרים, לחיזוק הפוטנציאל הנתון בידי המשטר, וכל שכן להעלאת קרנו כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד. על רקע זה יש לראות את הקמתו של מיניסטריון מיוחד לחינוך גבוה, באוגוסט 1961, בראשותו של השר עבד אל-עזיז אל סייד, לשעבר הרקטור של אוניברסיטת אלכסנדריה, הכוונה היתה בעיקר להפריד בין החינוך היסודי של שש שנות לימוד, שבסמכותו של משרד-החינוך, לבין יתר שלבי החינוך — מראשית הלימודים התיכוניים ועד לחינוך הגבוה, הכולל את האוניברסיטאות ואת המכוניס הגבוהים.

במצרים פועלות כיום ארבע אוניברסיטאות: שתיים בקאהיר, אחת באלכסנדריה והאחרונה באסוט שבמצרים עילית. יש להוסיף את המוסד הדתי הנודע ללימודי האסלאם, "אל-אזהר", הנמצא בבירה המצרית, אשר בשנת-הלימודים שחלפה הכליל בפעם הראשונה לימודי-חול בתכניתו.

ארבע האוניברסיטאות האמורות קלטו בשנת-הלימודים 1962/63 יותר מ-98,000 סטודנטים ב-37 פ'קולטות לעומת 35,000 סטודנטים שלמדו ב-21 פ'קולטות ב-1951/52. יחסית אין מספר הסטודנטים במצרים נופל מזה של עמיתיהם בארצות מפותחות יותר כגון פולין, יוגוסלביה, אנגליה וקנדה. למותר לציין כי מוסדות החינוך האוניברסיטאי והטכניון בישראל קולטים כ-14,000 איש בלבד. עם זאת אין להתעלם מהעובדה כי הנשירה במצרים היא רצינית ביותר בהשוואה למצב בארצות האמורות.

בשנת-הכספים הנוכחית, 1963/64, הוקצו לאוניברסיטאות 14 מיליון ל"מ לעומת כ-2.5 מיליונים ב-1951/52. בעוד שלאוניברסיטאות הופנו רק 9% מפלל תקציבי החינוך ב-1951/52, הרי השנה הוקדשו למטרה זו יותר מ-16%. יש בעובדה זו כדי לשקף ולבטא — חלקית, לפחות — את המאמץ הרציני שעושה עבד אל-נאצר להרחבת החינוך האוניברסיטאי, על אף הבורות בה שרויים עדיין 75% מהאוכלוסיה ובטרם יקיף החינוך היסודי את כל גילאי השנים 6-12. בקשר לזה ראוי להטעים כי בדוחק זוכים מצצית הילדים להיכנס לבית-ספר יסודי, שלא להזכיר את הנשירה הגדולה לאחר שנת-הלימודים הראשונה. התעמולה המצרית מדגישה אמנם כי משימת "חינוך יסודי לכל" תושג בשנת 1970, אך ההישגים שצוינו עד כה, והקשיים הרבים הנערמים בדרך להגשמתה המלאה של מטרה זו, מלמדים כי במסגרת החינוך היסודי ייכללו לכל היותר 75% מהילדים עד לאותה שנה. מכל-מקום גם הישג זה, אם אמנם יושג, יהיה בלי ספק מפעל רב-משמעות בארץ כמצרים.

כוח־האדם

מדיניות כוח־האדם של הכת הצבאית בקאהיר חותרת, מצד אחד, לספק את הצרכים הגדלים לניהול ולהפעלת המשק בכללו, ובייחוד בסקטור המולאם הציבורי־הממלכתי, ומצד שני — למלא את המשרות הפנויות של המומחים, הסגל הטכני, המינהלי והמדעי שהיו תפוסים על־ידי הזרים ובני המיעוטים שעזבו את מצרים בשנים שלאחר מיבצע־סואץ (1956).

נוכח הצרכים האמורים, ריכזו משטרו של נאצר את מאמציו בשני מישורי־פעולה עיקריים, במגמה:

1. להתאים את החינוך האוניברסיטאי לצרכי המשק ולמטרות המשטר (כושר צבאי, ראנה וכד').

2. להרחיב את מסגרת המשלחות לחו"ל, הן כדי למלא את החסר מבחינת קיבולת המוסדות המצריים והן כדי לאפשר השתלמות במקצועות שאינם נלמדים עדיין בין כתלי האוניברסיטאות המצריות.

שני מכשולים עיקריים ניצבו בדרך התאמתו של החינוך האוניברסיטאי לצרכי המשטר:

1. ההתרכזות היתירה של הסטודנטים המצריים במקצועות הומאניים, לעומת משקלם הקטן־ביחס של הלומדים בפקולטות למדעים הריאליים (מדעי־הטבע, הנדסה, רפואה וחקלאות).

2. הצורך בהכנסת מקצועות חדשים לכתלי בתי־האולפן הגבוהים, על מכלול הבעיות והקשיים הכרוכים בכך בכל הנוגע לציוד, מבנים, מעבדות, סגל־הוראה וכד'.

בשנת־הלימודים 1961/62 סיימו 8,700 סטודנטים את לימודיהם (תואר ראשון), בארבע האוניברסיטאות המצריות, לעומת 4,300 בוגרים ב־1951/52, משמע: הוכפל מחזור הבוגרים תוך עשר שנים. אבל מתוך ניתוח כרונולוגי של מספר בוגרי המחזורים בשנות ה־50 אנו למדים כי היקפו של מחזור בוגרי האוניברסיטאות ב־1956/57 הגיע כבר אז לממדים האמורים. לפיכך מסתבר כי הסיבה נעוצה בשני גורמים עיקריים שביטלו זה את זה וגרמו את הקיפאון היחסי:

1. הזעזועים שפקדו את המדינה בעקבות דחיקת רגלי הזרים ובני המיעוטים לאחר מיבצע־סואץ לא פסחו על האוניברסיטאות, בהן השתייך חלק לא מבוטל מסגל־ההוראה לקבוצות אתניות אלו.

2. המאמצים הרבים שהשקיעו השלטונות בהעלאת כוחות מצריים־מוסלמיים לסגל־ההוראה, למילוי החלל שנפער עם "ציאת" הזרים.

עם כל זאת, הרי בחינה מדוקדקת יותר של הרכב מחזור־הבוגרים מלמדת כי משקלם היחסי של בוגרי הפקולטות "המעשיות" (כלומר — רפואה, חקלאות, הנדסה ומדעים) היה 39% מכלל המחזור ב־1959/60 — השנה האחרונה שעליה נמסרו פרטים מלאים עד כה. (למותר לציין כי המחזור של בוגרי החינוך האוניברסיטאי, כולל הטכניון, מקיף בישראל כ־1,200 איש בשנה, מהם 60%—55% בוגרי הפקולטות "המעשיות"). מסתבר כי מחזור בוגרי הפקולטות "המעשיות" גדל מ־1,680 איש ב־1951/52 ל־2,870 איש ב־1959/60, כלומר ב־70% בלבד, על אף העובדה כי הוכפל מספרם של כלל בוגרי האוניברסיטאות. מן הפירוט

שלהבא יש להסיק כי בפ'קולטות לרפואה ולחקלאות הדביק הגידול את התרחבותו של מחזור בוגרי האוניברסיטאות בעוד שבפ'קולטות להנדסה ולמדעים (בייחוד) ההתפתחות רחוקה מלהשיע רצון. מספר בוגרי הפ'קולטות-להנדסה עלה בשיעור של 60%. וזה של הפ'קולטה למדעים ב-2% בלבד!

מחזור הבוגרים של הפ'קולטות ה"מעשיות" באוניברסיטאות של מצרים

	1951/52 — 1959/60		הפ'קולטה
שיעור הגידול	1959/60	1951/52	
119%	985	450	חקלאות
93%	755	390	רפואה
60%	740	460	הנדסה
2%	390	380	מדעים
70%	2.870	1.680	סה"כ

לפיכך מתקבל על הדעת שקיימים קשיים אוביקטיביים — שאין להתגבר עליהם לטווח קצר — והם המונעים את הגידול המהיר של מחזור בוגרי הפ'קולטה למדעים בהשוואה להישגים החשובים בפ'קולטות לחקלאות, רפואה והנדסה. אכן, אין עובדות אלו צריכות להשכיח את ההתקדמות הרצינית בחינוך האוניברסיטאי במצרים לנוכח הקשיים המרובים והבעיות המיוחדות שפקדו את המוסדות האלה בגלל צעדיו המדיניים והחברתיים השונים של המשטר. דומה כי בשלש השנים האחרונות החלו האוניברסיטאות להתאושש ולשפר את המצב בכלל והודות לכך רשאים אנו להניח כי מספרם של בוגרי הפ'קולטות ה"מעשיות" גדל והלך.

כבר כיום אין מוסדות החינוך הגבוה (הכוללים את האוניברסיטאות ואת המכונים הגבוהים) יכולים לקלוט את כל המתדפקים על שעריהם. הואיל והלימודים באוניברסיטאות הם חינם, יכולים השלטונות למיין את המועמדים בקפדנות אגב העדפת המגמות והמקצועות הנדרשים למדינה בהתאם לתיכנון הממלכתי הכלכלי והמדעי כאחד. לכן לא בנקל יוכלו בניהם של בעלי-הון לבחור כבעבר במקצועות הנראים להם, כמעט ללא קשר לרמת הישגיהם בלימודים טרום-האוניברסיטאיים. דומה כי מיון זה עתיד לשנות, בסופו של דבר, גם את ההרכב החברתי-המעמדי של שכבת האקדמאים במצרים. עם הגשמת תחזית זו — ולו רק בחלקה — יוכל לקום דור צעיר שיהיה נאמן יותר מקודמו למשטר של עבד אל-נאצר.

הרחבת מסגרות

בעשר השנים הראשונות למשטרו של נאצר שופרה אף הורחבה מסגרת הלימודים בחינוך האוניברסיטאי במצרים. די לציין כי נוספו 16 פ'קולטות שרובן בתחום מדעי-הטבע והמדעים המדויקים. נוסף לכך נפתחו אשתקד:

(א) פ'קולטה לפיזיקה-שלהאטמוספירה באוניברסיטת קאהיר, הראשונה במצרים;

- (ב) 2 פ'קולטות באוניברסיטת אלקסנדריה: למתימטיקה שימושית, למתימטיקה טהורה, ולבקטריוולוגיה;
 (ג) פ'קולטה לרפואה וטרינארית באוניברסיטה אסיוט;
 (ד) חוג לאלקטרוניקה בפ'קולטה להנדסה באוניברסיטת אלקסנדריה;
 (ה) מחלקה ללימודים גבוהים לתואר מוסמך-למדעים בפ'יזיקה שימושית באוניברסיטת עין-שמס שבקאהיר.

כמו כן תוקמנה השנה שתי אוניברסיטאות נוספות: האחת אזרחית שתכלול שלש פ'קולטות — לתעשייה מיכנית, לתעשייה כימית, ולכספים ומינהל; והשניה צבאית, שתכלול מספר מכונים צבאיים ופ'קולטות, לרבות פ'קולטה לימאות, הנדסה, תעופה, מכונאות ועוד.

מאמציו הרבים של המשטר להרחבת החינוך האוניברסיטאי במצרים ולהעמקתו לא מנעוהו מראות את המצב לאשורו ומהפנות חלק בלתי-מבוטל מן הסטודנטים המצרים להשתלמות בחו"ל — הן כדי למלא את החסר מבחינת כושר-הקליטה של המוסדות המקומיים והן כדי להבטיח השתלמות במקצועות ריאליים מיוחדים שאינם נלמדים במצרים לפי הסטנדרד הבינלאומי.

בשנת-הלימודים 1961/62 למדו בחו"ל על-חשבון השלטונות המצריים, או בסיועם, 5,670 סטודנטים, פי-שלושה מאשר בתקופת המשטר המלוכני! שיגור סטודנטים לחו"ל יש לו משמעות מיוחדת נוכח העובדה כי 4,238 איש (כ-75%) למדו בפ'קולטות "מעשיות" — ראייה המחזקת את הנחתנו שהשלטונות מנהלים מדיניות שקולה וריאליסטית על רקע המצב האמיתי השורר בתחומים אלה באוניברסיטאות.

מלבד אלה יש עוד מאות סטודנטים הלומדים על חשבונם-הם באירופה ובאמריקה. כלל מספר הסטודנטים ברמה האוניברסיטאית הלומדים בחו"ל נאמד ב-7,500—7, שלא להזכיר את יתר המשתלמים הרבים הנמנים על בוגרי בתי-הספר המקצועיים והמכונים הגבוהים המיוחדים.

כדאי להטעים כאן כי המצרים יודעים לנצל יפה את האפשרויות הרבות הגלומות ב-56 הסכמי-התרבות והסכמי חילופי-הסטודנטים שנחתמו בין מצרים למדינות רבות בשנים האחרונות. הסכמים אלה לבדם מאפשרים קליטת 1,200—1,500 סטודנטים לשנה באוניברסיטאות חו"ל בלי שיצטרך האוצר המצרי לתרום לכך פרוטה בתקופת-הלימודים הממושכת. במיוחד חשוב להדגיש כי בשנים האחרונות גדל והלך מספר הסטודנטים בארצות דוברות-גרמנית (אוסטריה וגרמניה המערבית), שבהן משתלמים כמחצית מכלל הסטודנטים המצריים, ובייחוד במקצועות ההנדסה והמדעים המדויקים.

במקביל למאמצים שהושקעו בטיפוח החינוך האוניברסיטאי ובקידומו, הקדיש המשטר הנאצרי אמצעים ותשומת-לב בלתי-רגילים — בהשוואה לאפשרויותיה של ארץ נחשלת כמצרים — לעידוד המדע ופיתוחו. ברור כי לא רק שיקולים "אזרחיים" הדריכו את מאמצי המשטר אלא שבמרכז עניינם של נאצר וחבריו עמדו (ועומדים עדיין) שיקולים אסטרטגיים וצבאיים.

המועצה המדעית

עוד בראשית 1956, לפני מערכת־סיני, הוקמה במצרים "המועצה המדעית" שעליה הוטל:

- (א) לפקח, לכוון ולתאם את המחקר המדעי במדינה;
 (ב) להכין תכנית־אב להתווית מדיניותו המדעית של המשטר;
 (ג) לשמש גוף מדעי יועץ לנשיא מצרים בענייני מדע.

ברור כי תפקידים אלה באו להכשיר את הקרקע לריפוח הפעילות המדעית בכללותה — בבוא העת — תחת פיקוחה של רשות אחת עיקרית. בשלב הראשון לפעילותה התרכזה "המועצה המדעית" בלימוד הבעיות השוטפות של המחקר המדעי והמצרי ובעריכת סקר מקיף ומהימן על הפעילות המדעית בארץ־היאור. המועצה נתקלה כמובן בקשיים רבים מפני ששדה־הפעולה זה היה מוזנח לגמרי, ועד להקמתה לא טרחה שום גוף ממשלתי או אחר להתעניין בנושא האמור בכללותו.

בשלב השני הקימה "המועצה המדעית" מתוך חבריה ועדות של מדענים שעסקו בליבון נושאים חיוניים לפיתוח המדע במצרים — במטרה להניח את היסודות שעליהם תקום לאחר־מכן תכנית־החומש המדעית של המדינה. מתוך הסקרים השונים, שהקיפו ביסודיות את הכוחות המדעיים המצריים — שנגעו רק לבעלי התואר האוניברסיטאי השני ("מוסמך"), סגל המרצים באוניברסיטאות, והמדענים והמומחים בעלי ותק של יותר מ־10 שנים — התברר כי מצויים במצרים 2,912 מדענים מצריים העוסקים במחקר מדעי, מהם 1,657 ב־4 האוניברסיטאות, 1,011 במסגרת המיניסטריונים השונים, ו־244 במוסדות וחברות. מאלפת יותר היתה החלוקה המקצועית של מדענים אלה: במדעים מדויקים נפקדו 1,019; בהנדסה 584; במדעי הרפואה 1,380; במדעי החקלאות 554; שונות — 63 בלבד. (בסיכום — 3,600, מאחר שכמה מדענים נרשמו ביותר מענף־מדע אחד).

סקרים אלה העמידו את קברניטי המדיניות המדעית על המציאות של מחסור חריף באנשי־מדע ב־700 נושאי מחקר ועל הצורך במציאת פתרון למחסור זה. לפיכך עובדה תכנית־חומש למדע לשנים 1964/65—1960/61 (במקביל לתכנית הפיתוח הכלכלי) והוקצבו לה 20 מיליון ל"מ.

במסגרתה של תכנית־חומש זו יוכשרו במצרים ובחוץ־לארץ כאלפיים מדענים בשטחי המחקר הסובלים ממחסור במדענים מצריים. המדענים בשטחי הפיזיקה והמתמטיקה יוכשרו רק בחו"ל, כי הרמה המדעית של המצרים בשטחים אלה עדיין איננה שווה בדרך־כלל לרמה הבינלאומית. מה־גם ששטחים אלה קשורים קשר אמיץ למחקר הטילים והאטום.

תכנית החומש המדעית 1960/61—1964/65

השתלמות מדענים במצרים ובחול			
מקצועות ההשתלמות	במצרים	בחול	סה"כ
פיזיקה ומתימטיקה	—	278	278
כימיה וכימיה תעשייתית	60	183	243
מכרות וגיאולוגיה	16	52	68
הנדסה	88	404	492
חקלאות וביולוגיה	33	555	588
מדעי הרפואה	27	266	293
שונות	—	21	21
סה"כ	224	1.759	1.983

ביצוע תכנית החומש המדעית נתקל בקשיים בלתי-צפויים. ניצולם של המשתלמים החוזרים התעכב בגלל הגורמים העיקריים הבאים:

(א) היעדר הסמכות המינהלית והמדעית הדרושה ל"מועצה המדעית", כדי "לכפות" את מדיניותה על המוסדות והמכונים הרבים למחקר המדעי המצויים במדינה;
 (ב) חוסר האפשרות לרכז את כל המדענים המצריים בארץ אחת, לשם אימונם בדרכי-מחשבה אחידות — יתרון המאפשר את מירב התיאום בעבודה היומיומית בין המדענים;

(ג) הסתגלות המדען המצרי לציוד המצוי ולשיטות המחקר הנהוגות בחול, שמגנה את קליטתו המהירה במצרים. על כן הוקם לפני שנתיים מיניסטריון מיוחד ל"מחקר מדעי", בראשות יועצו של נאצר לענייני מדע, ד"ר צלאח הודאית. המחקר המדעי במצרים, במקצועות ובענפים השונים, נערך ברשת מסועפת של מוסדות ומכונים הנמצאים, החל מראשית 1963, תחת חסותו הישרה והייחודית של משרד המחקר המדעי. בהם יש לציין את הבאים:

1. המכון לחקר המדבר ואזרותיו;
2. המכון לחקר הפיזיקה, הכימיה והביולוגיה;
3. מוסדות מחקר בשטחי הגיאולוגיה והאסטרונומיה;
4. מכונים לחקר מדעי הרפואה;
5. מכונים לחקר מדעי החקלאות;
6. מכונים לחקר בעיות התעשייה;
7. מכון לחקר האנרגיה (דלק וחשמל).

על אף חשיבותם של מכוני-מחקר אלה, דומה כי משטרו של נאצר העמיד במרכז התעניינותו של המשרד הממשלתי החדש שני מוסדות מדעיים העשויים לסייע בטווח ארוך לשינויים רציניים במחקר המדעי ובהתקדמות המדעית במצרים, ואלה הם:

(א) "המרכז הלאומי למחקר" — כעין מוסד-אב לבעיות המחקר המדעי;
 (ב) "המוסד לאנרגיה אטומית", שהקים המשטר הנאצרי כדי לשרת בראש-ראשונה את האינטרסים הצבאיים ואת השיקולים האסטראטגיים של מצרים. הפיתוח האטומי

מאפשר אמנם גם שימוש למטרות־שלום, אך מטרות אלו הן משניות בעיני כת הקצינים, הרף ההצהרות התעמולתיות של מנהיגיה בנדון.

המרכז הלאומי למחקר

"המרכז הלאומי למחקר" נוסד ב־1937 ועד לשנות ה־50 התרכז במחקר מדעי לשם מלחמה בבילהרציה, בחיסון מפני עקרבים, בהתגברות על מחלת הדבר, שהיתה פוקדת לפרקים את עדרי המקנה והבהמות, ובעריכת סקרי־מים בשטחים המדבריים של מצרים.

אולם החל משנת 1953 הוכנסו שינויים ניכרים במבנהו של "המרכז" ובישיות עבודתו. הוא נעשה כפוף ל"מועצה הקבועה לפיתוח הייצור הלאומי" במטרה להעלות את רמת המחקר המדעי, לזרז את הקמתן של מעבדות מודרניות ולהרחיב את הפירוטמים המדעיים — הן אלה המופיעים במצרים והן אלה המתורגמים מספרות מדעית זרה. כן הוקמו במסגרת "המרכז" יחידות חדשות למחקר מדעי בנושאים הבאים: כימיה תעשייתית, מדעי־הטבע, ביולוגיה וחקלאות, אוצרות־הטבע, רפואה וטכנולוגיה. תנופה נוספת קיבל "המרכז הלאומי למחקר" מאז 1955, עת הופקדה בידיו הסמכות לשגר משלחות־השתלמות מדעיות לחו"ל.

"המרכז" מעסיק למעלה מ־400 מדענים מצריים בתחומי המחקר השונים, מהם כ־10% נשים, שלא להזכיר עובדי מחקר ועוזרים. נוסף לכך מכשיר "המרכז" קדי שנה כ־200—100 סטודנטים מבוגרי האוניברסיטאות בעלי תואר ראשון. בייחוד נודעת משמעות רבה לעובדה כי במוסד זה עובדים בקביעות למעלה ממאה מדענים זרים, ממזרח וממערב כאחד, שלא להזכיר "ביקורים" של לפחות עוד מאה מדענים זרים בעלי־שם, מומחים בינלאומיים במקצועותיהם, ששהותם נמשכת בין 9 חדשים לשנתיים. ברור כי לא נכללו כאן עשרות אנשי־המדע שאין העתונות המצרית מזכירתם מפאת הסודיות הרבה האופפת את ביקוריהם.

"המרכז" מקיים גם רשת ענפה של קשרים עם מוסדות־מחקר רבים בחו"ל, דבר המאפשר לו לקבל אינפורמציה על המתרחש בעולם־המדע ותורם בעקיפים להעלאת רמתו של המחקר המדעי המצרי, או לפחות מסייע לו שלא לקפוא על שמריו.

מחקר ומיגבלות

ההתקדמות שהושגה בשטחי המחקר המדעי בכללותו במצרים באחת־עשרה השנים האחרונות קשורה כאמור קשר הדוק במדיניותו הדינמית של המשטר הנאצרי, השואף לזרז את תהליך פיתוחה החברתי, הכלכלי והצבאי של המדינה תוך הדגשת השיקולים האסטרטגיים והבטחוניים בכל השטחים. ואולם הרף המאמצים הרבים והאמצעים הכספיים העצומים, שהושקעו כדי להביא לשינויים ראדיקליים במבנהו ובכשרו של הכוח המדעי המצרי, עדיין סובל המחקר המדעי במצרים מחמש מיגבלות עיקריות, המכבידות עליו ומאיטות את קצב התקדמותו, והן:

(א) האוניברסיטאות המצריות אינן מצליחות עדיין להוציא סטודנטים למחקר במידה מספקת. מתוך כשלושת אלפים בוגרי האוניברסיטאות לשנה בפקולטות ה"מעשיות", רק כ־100 סטודנטים מצטיינים מתאימים להיות תלמידי-מחקר. יש להניח כי המחסור במרצים בעלי רמה נאותה באוניברסיטאות הוא כאן גורם חשוב.

(ב) מחסור המור בעוזרים טכניים, המסוגלים להכין את המעבדות והציוד הדרושים למדענים בניסוייהם. בוגרי בתי-הספר התיכוניים אינם מקבלים הכשרה והדרכה מתאימה לתפקידים אלה, ותחת שיהיו לתועלת הרי, לדברי המדענים עצמם, ברוב המקרים הם למעמסה.

הקמת מחלקה מיוחדת להכשרת עוזרים טכניים לטווח קצר במסגרת המכון הטכנולוגי, במאטאריה ליד קאהיר, לא הצליחה לתת פתרון נאות לבעיה, אף כי הקורס המרוכז, הניתן לבוגרי התיכון, נמשך שנה תמימה ועם סיומו עובר החניך הכשרה מעשית של חצי שנה. לפיכך הוקם באוקטובר 1961 מרכז להכשרת "עובדי המחקר המדעי" (העוזרים הטכניים) כדי לפתור את הבעיה האמורה לטווח ארוך. למרכז זה באים בוגרי 9 כיתות (שש שנות לימוד יסודי ושלש שנות לימוד קדם-תיכוני) להכשרה ראשונית בת 3 שנים, ולאחר-מכן עוברים החניכים הכשרה מקצועית תיאורטית נוספת של שנתיים ועוד שנה אחת של עבודה מעשית במעבדות. אין ספק כי תכנית זו עשויה אמנם לשפר את רמתם של העוזרים הטכניים במכוני המחקר המדעי, אך עם זאת היא זורעת אור על הרמה הנמוכה הנוהגת עדיין בבתי-הספר המצרים, יסודיים ותיכוניים כאחד.

(א) ההשתלמויות בחו"ל לא תמיד הן מכוונות לצרכיה האמיתיים של המדינה בתחום המחקר המדעי, וזאת מאין תיאום מספיק בין הגורמים והרשויות המטפלים בנושא זה. "הרעב" לכוחות מדעיים גורם מעין "שוק שחור" במדענים, וקיימת תחרות קשה בין מוסדות המחקר הממשלתיים והאוניברסיטאיים בהשגת מדענים. כתוצאה מכך מחליפים המדענים לעתים קרובות את מקום עבודתם, כאשר המוסד המעוניין בהם מציע להם מראש כפתרון "השתלמות" בחו"ל לתקופה ממושכת;

(ב) היעדר ניצול יעיל של הציוד המדעי החדיש שנרכש בשנים האחרונות, והיעדר כוח-אדם מקצועי ברמה מתאימה לתיקונו ותחזוקתו. העתונות המצרית לא פסקה מלהתריע לאחרונה על ציוד מדעי יקר המונח במחסנים כאבן שאין לה הופכים;

(ג) המחקר המדעי המצרי אינו מסייע באופן מעשי לקידום התעשייה, כי על-הרוב המחקר הוא אקדמאי-צרוף והחוקר אינו שואף אלא להשיג את התואר או לפרסם מחקרים שיוציאו לו שם. על רקע זה ניתן להבין את חוסר שיתוף-הפעולה בקרב החוקרים המדעיים, תופעה הגורמת לעתים ביזבוז מאמצים ומונעת השגת תוצאות בעלות ערך מדעי מעשי.

"המדע — נשק המהפכה"

"המדע הוא הנשק האמיתי של המהפכה. אפשרותנו לשלוט בשטחי המדע השונים היא הדרך היחידה שלפנינו לחיסול הפיגור של העבר. אנו לא נוכל עוד להתמהמה

אף רגע ועלינו להיכנס כבר עתה לתקופת האטום. בעבר פיגרנו אחר תקופת הקיטור ותקופת החשמל. עתה, כשתקופת האטום בשער, חייבים אנו לצעוד עם השיירה — במלים ספורות אלו נתן נאצר ביטוי קולע לעיקרי מדיניותו היומנית בפיתוח האטומי בארצו.

עוד ב־1955 הוקם במצרים "המוסד לאנרגיה אטומית". פעילותו של מוסד זה התרכזה בשלושה השטחים העיקריים הבאים:

1. הכשרת מומחים מצריים;
2. הקמת מרכז לרדיו־איזוטופים;
3. הקמת כורים גרעיניים.

לאחר פעילות ענפה במצרים להכשרתם והשתלמותם של מדענים מצריים באספקטים העיוניים, הן במחקר "הטהור" בשטח האטום הן באספקטים ה"שימושיים" של המחקר האטומי, נשלחו משלחות רבות לחו"ל, בייחוד לארה"ב, ברה"מ, גרמניה המערבית וצרפת. לדברי מקורות מצריים מהימנים הוכשרו עד כה למעלה מ־150 מדענים בשטח זה. בתוך כך הוזמנו למצרים מדענים זרים נודעים לשם ייעוץ בהפעלתם או בהקמתם של מוסדות־מחקר, וכן בפיתוח שיטות לימוד ועבודה. דומה כי עיקר הבעיה מתרכז בפיתוח המחקר והלימוד בשטח הפיזיקה שכן שטח זה עודו "בחיוליו" במצרים. מסיבות מובנות אין השלטונות המצרים מפר־סמים כל תומר הקשור בהערכה אובייקטיבית של רמת הלימודים בפיזיקה, כשרם של המדענים הפיזיקאים וכיוצא בזה.

לפי עדותו של מומחה אמריקאי, פרופ' סמואל אליסון, שהוא מרצה לפיזיקה באוניברסיטת שיקאגו, שפורסמה בסוף 1960 ב־ Bulletin of Atomic Scientists בתום ביקורו במצרים בקיץ של אותה שנה, הקשיים העיקריים הם:

1. מספר רב של סטודנטים לעומת סגל מצומצם של מרצים. (וכאן יש להעיר כי בממוצע יש במצרים מרצה אחד לכל 50 סטודנטים בחינוך האוניברסיטאי לכל שלוחותיו, לעומת מרצה אחד ל־10 סטודנטים באוניברסיטאות בינוניות בארה"ב ובאנגליה. מכל־מקום, המצב בשטח הפיזיקה והמתמטיקה חמור ביותר אף בהשוואה לממוצע האמרי);
2. חוסר ציוד מתאים למחקר במדעי האטום;
3. טישטוש התחומים במצרים בין פיזיקה לטכנולוגיה;
4. קשיים בהשגת ספרות מדעית, ומגע רופף עם העולם הפיזיקאי.

לדעת המומחה האמריקאי הנכבד יימשך המחסור במרצים לפחות עד סוף 1965, וזאת בגלל הגורמים הבאים: מחסור תחילי בפיזיקאים מצריים שסיימו את הכשרתם על רמה ראויה־לשמה; הצורך בשיגור מספר רב של בוגרי־אוניברסיטאות לחו"ל ללימודים גבוהים כדי להכשיר בדרך זו מרצים נוספים לסטודנטים הצעירים (הנחה המוצאת אישור נוסף ממקורות מצריים, כפי שצויין למעלה); הצורך בהפניית הפיזיקאים הטובים שבנמצא להפעלת הפור שנבנה בעזרת הסובייטים ולהפעלת ציוד־המחקר הנמצא ברשות "המוסד לאנרגיה אטומית".

קושי נוסף טמון בכך שהסטודנטים המצריים הלומדים בחו"ל (בייחוד במערב) אינם מוכנים לשוב לארצם בהקדם, מפאת התנאים הטובים המוצעים להם וה"התאקלמות" בארץ-לימודם. קושי אחר נובע מהמחסור החריף בטכנאי אלקטרוניקה מצריים המסוגלים לתקן, לתחזק ולתכנן מעגלים אלקטרוניים. אמנם רצוי היה להקים מעבדות-תיקון בכל אוניברסיטה או מוסד מחקרי, אך ספק רב אם בתנאי השכר הקיימים, ובהיעדר כוחות טכניים מתאימים, יש תועלת בביצוע תכנית מעין זו. הקמתה של מעבדה מרכזית משוכללת לא תהיה מועילה דיו הצורך גם אם תופעל על-ידי מספר מומחים זרים, שכן עם צאתם תתעורר הבעיה מחדש.

מסביב לגרעין

בעוד שחלק מהמדענים במצרים מבין שהפיזיקה היא בעיקרה מדע המנסה להבין את הסביבה שלנו באופן כללי ומופשט ושההתפתחויות הטכניות הן תוצאות שאין לפיזיקאי עניין בהן, הרי אחרים רואים בהתפתחות מדע הפיזיקה אמצעי להתגבר על הנחשלות הטכנולוגית של מצרים. טישטוש התחומים במושגים של פיזיקה וטכנולוגיה מודגש ביותר עקב המצב הירוד בפיזיקה עיונית בארץ-הניי-לוס. לדברי פרופ' אליסון יש במצרים לכל היותר 3 (שלושה!) מדענים מצריים שאפשר לכנותם פיזיקאים תיאורטיים.

חשוב להטעים כי קשה להעביר את הידע בפיזיקה תיאורטית מארץ לארץ, וזאת לא דווקא בגלל בעיות כספיות. פיתוח הידע בפיזיקה התיאורטית מחייב פגישות תכופות בין קבוצות מדענים להחלפת דעות ודיונים העשויים להוליד רעיונות חדשים. לכן חיוני הוא למצרים לפתח בנושא של מדעי-האטום את הלימודים הבאים: פיזיקה גרעינית תיאורטית, תיאוריית המצב המוצק, אופטיקה פיזיקלית מתקדמת, ותורת-הקול. עד כה לא נמסר עדיין על הקמת חוגי-לימוד בנושאים אלה באוניברסיטאות של מצרים.

בראשית 1957 הקים "המוסד לאנרגיה אטומית" את המרכז לראדיו-איזוטופים, שצויד במכשירים מדעיים חדישים ביותר. ב"מרכז" זה קיימות מעבדות לפיזיקה, כימיה, רוקחות, רפואה וביולוגיה. במרכז לראדיו-איזוטופים הוכשרו עד כה למעלה ממאה מומחים לשנה, ועתה קיימות תכניות להכפלת כושר קליטתם של משתלמים. ראוי לציין כי עד כה הוקמו 18 יחידות לשימוש בראדיו-איזוטופים: 6 לאבחנה וטיפול רפואי (מדי שנה נבדקו 2,500 איש), 4 למחקר חקלאי, 4 לשימוש תעשייתי, 2 למחקר זרמי המים, ו-2 למחקר מדעי. הודות להרחבת השימוש בראדיו-איזוטופים התקדמו המצרים במידה נכבדה בכמה משטחי המחקר השימושי:

1. בחקלאות: הצליחו לזרז גבישה של מספר גידולים חקלאיים, נבחנה מידת התועלת שכל גידול מפיק מסוגי הדשנים השונים, ונקבעה כמות הדשנים הדרושה לזריעת זנים של גידולים שונים;

2. במחצבים: נתגלו חמרי-גלם העשויים לשמש דלק גרעיני;
3. בתעשייה: השתמשו בראדיו-איזוטופים לבדיקת מכוונות, קביעת מידת התישנות וגילוי מקומות-התורפה שבהן.

השימוש בראדיו-איזוטופים מאפשר כאמור לפתור בעיות אשר בעבר לא היתה כל אפשרות להתגבר עליהן, ודבר זה יש בו כדי לתרום הרבה לקידום המחקר המדעי במצרים, במידה שיוכשרו מומחים מצריים בקצב הדרוש.

באוקטובר 1961 הופעל ב"עיר האטום" שליד אנשאץ (בקירבת קאהיר) הכור ה-1 אטומי המצרי הראשון, שהוקם בסיוע ברה"מ. זהו כור אטומי בעל עצמה של 2 מגאוואט (לכור הישראלי בבני-רובין עצמה של 1 מגאוואט, אך אפשר להגדיל את עצמתו עד 5 מגאוואט). מקורות רשמיים מצריים מסרו לא מכבר כי בכור זה הוחל בביצוע מחקרים בפזיקה ובכימיה גרעינית, בקרינה ביולוגית ובשמירה מפני קרינה ראדיו-אקטיבית.

המצרים ניהלו חיפושים ממושכים בחצי-האי סיני כדי לגלות חמרי-גלם גרעיניים. אמנם גילו חומר המכיל 17 אלפיות של אורניום, אך חומר זה אינו כדאי לשימוש מאחר שעד כה נהגו המדינות לנצל חומר גלמי המכיל לפחות 100 אלפיות של אורניום. העתון המצרי החשוב "אח'באר אל-יום" מסר כי ליד העיירה נח'ל בסיני נמצאו פוספ'אטים עשירים בתוריום, המשמש גם חומר-דלק לכורים אטומיים. כן יש להוסיף כי מדען יוגוסלבי העובד בשירות המצרים הציע לנצל כדלק אטומי חומר-גלם בשם "מונוזיט", המצוי בשפע באדמת-הטיין בשפך הדלתה של הנילוס.

החל מראשית 1960 החלו המצרים להתעניין בגרמניה המערבית בקשר לבניית תחנת-כוח אטומית במצרים, אבל בסופו של דבר החליטה מצרים לרכוש את תחנת-הכוח הראשונה להפקת חשמל באנגליה. לפני כן, באפריל 1963, נחתם חוזה ייעוץ להקמת התחנה האטומית עם החברה הבריטית הידועה, קנדידונקן. העתונות ה-מצרית מוסרת כי המדובר הוא בהקמת תחנה בעלת כושר-תפוקה של 250-200 מגא-וואט, בדומה לתחנת-הכוח הקיימת בהודו. אמנם בתקציב האחרון לשנת 1963/64 הוקצו 12 מיליון ל"מ למטרה זו, אך נראה כי הקמת התחנה תעלה הרבה יותר. עם זאת נודע כי הגרמנים הביעו נכונותם להקים מפעל להפקת מים כבדים באסן-אן, תוך ניצול המימן המופק מן המפעל המצרי לדשנים כימיים הנמצא שם. הקמת המפעל האמור תימשך שנה תמימה ותדרוש השקעות של 3 מיליוני ל"מ. המטרה היא למכור בינתיים לגרמניה את המים הכבדים המופקים במצרים.

דומה כי על-ידי הקמת תחנת-כוח אטומית רוצה מצרים להבטיח לעצמה את ה"בכורה" בהקמת מפעל מעין זה במזרח, הן כדי להגביר במחי אחד את העצמה הצבאית-האסטרטגית של מצרים הן כדי להעלות את קרנו של המשטר הנאצרי בקרב עמי המזרח, אסיה ואפריקה. למותר הוא לציין במיוחד לקורא העברי כי עד כה לא הוכחה עדיין בארצות המערב, למשל (כל שכן בארצות הקומוניסטיות) מידת הפדאיות המשקית בהקמת תחנת-כוח אטומית.

מתברר אפוא כי המחקר המדעי במצרים עדיין לא הגיע לרמה שתאפשר לארץ עתה לפתח באופן עצמאי את המחקר בנושאים הדורשים רמה גבוהה בידע ובטכנולוגיה, מחסור שיתמלא ודאי עם יבוא מומחים ומדענים מחו"ל. עם זאת יש להטעים כי — חרף הליקויים והמיגבלות הקיימים עדיין והמעפבים את זירונו הממשי של המחקר המדעי בארץ-היאור — מזדקרת העובדה כי המשטר הנאצרי עשה רבות למיצוי האפשרויות האובייקטיביות שהיו קיימות מתחת לפני-השטח ואשר ניצולן הוזנח כליל על-ידי המשטר המלוכני הקודם. על אף הכל דומה כי משטר זה רשם לזכותו את הנחתם של יסודות איתנים-ביחס לשינוי מהפכני בפיתוח המחקר המדעי במצרים.

אוגוסט 1963

אלי כדורי : סעד זגלול והבריטים

כאשר הלך סעד זגלול ב־13 בנובמבר 1918 אל סיר רגינלד וינגייט, הנציב העליון במצרים, לדרוש את עצמאותה השלמה של מצרים, כבר היה איש זקן שמ־אחריו עבר פוליטי עשיר־מאורעות. הוא נולד, מן־הסתם ב־1857, באיביאנה, בן למשפחה מקומית אמידה בעלת אי־אלה קשרים רשמיים במחוז; הוא נשלח לקאהיר ללמוד באל־אזהר, ושם נעשה מתלמידיו של מוחמד עבדו, שמינהו עורך ספרותי של ה"אגיפסין גאזט", וכמה שנים נשאר שם עורכו של העתון, בין עלייתו של תופיק־פחה לכס הנציב עד לכשלון המרד של עראבי־פחה. בעודו עורך ספרותי פירסם זגלול ב"גאזט" מאמר על המימשל התחוקתי, ומאמר זה נוסך אור מעניין על ההשקפות שהחזיק בהן אז, ואשר גב המצרים גם הבריטים הוסיפו לזהותו עמהן משך עוד הרבה שנים.

"העריץ", כתב זגלול, "נוהגים להגדירו כמי שעושה את הטוב בעיניו בלי שום אחריות, המושל כיד היצרים אשר עליו, בין שהדבר הולם את ה'שרע' ובין שהוא מנוגד לו, בין שהוא הולם את הסונא ובין שהוא חלוק עליה... לשמע ביטוי זה הבריות נתקפים מורת־רוח מפני שלא הביא עליהם אלא פגעים ושלטונו גרם להם רק פורענויות. ובאמת ראו שהעריצות קוטלת נפשות שלא בדין, שהיא אוכלת בכל פה את קנייניהם של בני־אדם, שופכת דמים בלי עילה של ממש, ומביאה לארץ חורבן גמור. לכן אין לגנות את הבריות אם אינם נוטים לשבח, אף אם יש אולי המפרשים אותו שלא כפירושו הרגיל. "מתוך האמרה למעלה ברור שהחוק האלוהי אינו מתיר זאת, וכי הוא מצווה על הגבלת השררה על־ידי המסורת והחוק. אבל גלוי־וברור שכללי החוק האלוהי כשלעצמם אינם יכולים לשים סייג לשלטון, מפני שאין הם אלא מושגים הקיימים במוחם של חכמים ומשפילים, או שהם משתמעים מתוך סמלים שנכתבו בספרים... כדי שתהיה הגבלת ה־שררה יעילה, הכרח שיהיו אנשים המתנהגים בפועל־ממש על־פי עיקרי החוק האלוהי, הנוהגים על־פי הכללים האלה, אנשים המוכנים להחזיר את השליט למוטב אם יסטה מדרך־הישר, להמריצו החזיק בה וללכת בה... תפקיד זה אין להטילו על מורשים אלא הוא חובה המחייבת את הכלל, כמו שאמרו החכמים: כלל המוסלמים נצטווה על כך ש־'אומה' (פירושו טאיפ־ה, קבוצה) תקום מתוכם, ותפקידה יהיה לקרוא למעשים טובים, להתוות את מה שנוהגים לחשבו טוב ולאסור את הרע, למען יובטח החוק האלוהי, וכדי שהמתפתים להפך אותו לא יעברו את גבולותיו, ואותם שיצריהם מופלגים לא יתנשאו להתעלם ממנו.¹

מאמר זה, על כל המגבלות אשר בו מצד הסגנון והטיעון, בהתחשב במקום ובזמן יש בו משום נסיון מופלא להקיש את הצורך במימשל תחוקתי מתוך מצוות האסלאם. בין אם הנסיון משכנע ובין אם לא, העובדה בעינה עומדת שהוסיפו לקשר את זגלול להשקפות מעין אלו לאחר המרד של עראבי־פחה, כשנעשה עורך־דין, ולאחר־מכן שופט בבתי־הדין האזרחיים. בתוקף השקפות אלו, בתוקף זיקתו אל תלמידי מוחמד עבדו ובתוקף השם שיצא לו כאיש הגון וישר, בחר בו

קרומר ב־1906 להיות לו שר־החינוך. קרומר כיבד מאד את מוחמד עבדו, וסבור היה כי תלמידו, שהיה קורא להם "הז'ירונדאים של התנועה הלאומית המצרית",² הם הקבוצה היחידה הנושאת עמה איוו תקוה להתקדמות תחוקתית במצרים. קרומר דומו של זגלול היה אפוא צעד מחושב לעודד את המגמה הזאת בפוליטיקה המצרית, והיה זה גם צעד שנתכוון לתת "מט" לכדיב עפאס־הלמי ולצמצם את מרותו על המיניסטרים המצריים. ידוע היה בזמנו שהכדיב שונא את מוחמד עבדו, שמת ב־1905; מוסרים, למשל, שפאשר שמע כי אחדים מפקידי־החצר שלו השתתפו בהלווייתו של מוחמד עבדו נתכעס מאד ואמר: "ידוע לכם שהוא אויב האלוהים, אויב הנביא, אויב הדת, אויב המושל, אויב ה'עולמא', אויב המוסלמים, אויב עמו, אויב אפילו לעצמו, ומדוע אפוא יש לחלוק לו כבוד כל־כך?"³ מינויו של זגלול היה לצנינים בעיניו של הכדיב, ולאחר־מכן הסתכסך אתו בשאלת הקמתה של מדרשה נפרדת לחוק הדתי, שלא תהיה תחת פיקוחו של אל־אזהר, תכנית אשר זגלול המליץ עליה והכדיב התנגד לה. איבתו גברה עוד יותר כאשר חשד כי זגלול, יחד עם אחיו פ־תחי, סייע לארגן את "ח'זב אל־אומה", מפלגת־העם, מפלגה שדגלה בתחוקתיות והתנגדה לנטיות האוטוקראטיות של הכדיב.⁴ שנים אחדות הוסיף זגלול לשמש מיניסטר, וב־1912 פרש מן השררה. הן בשררה הן מחוצה לה מגלה היה בפומבי אותה מידה של מתינות שבעיני קרומר היתה סיכ־היפר לתל־מידידו של מוחמד עבדו. הנה כך היה, ב־1909, אחד מאלה שלימדו זכות, כנגד צו־חות הלאומנים, על הארכת תקופת־הזיכיון של תעלת־סואץ;⁵ וכאשר העמיד עצמו לבחירה לאסיפה המחוקקת ב־1913 הצטמצם נאומו אל בוחרי מחוז קאהיר, מקום ששם היה מועמד, בארבע נקודות; הוא הבטיח שאם ייבחר ייאבק למען ריפורמה משפטית, למען ריפורמה חינוכית, למען ריפורמה מוניציפלית בקאהיר, וכן יש־תדל לדאוג לכך שיושם לב יותר לצרכיה של החקלאות.⁶

זה היה פירסומו של האיש שבנובמבר 1918 הלך עם עבד אל־עזיז פ־המי ועלי שערואי — שקשורים היו שניהם במפלגת־העם מלפני המלחמה — לראות את סיר רג'ינלד וינגייט ולתבוע ממנו עצמאות למצרים. אמת כי לעת הזאת כבר זיהו אותו בפירוש כמנהיגה של האופוזיציה. באסיפה המחוקקת, שאליה נבחר ב־1913, בחרו בו הצירים לשמש בכהונת סגן־נשיא האסיפה. בתקופה הקצרה שעד לפיזור האסיפה עקב פרוץ המלחמה יצא לו שם כטריבון עממי וכאדם המותח בקורת חמורה על השלטון האנגלו־מצרי, אך תמיד בגבולות של מתינות ויישוב־הדעת. דומה כי בזכות עמדתו זו השלים עמו הכדיב והם התיידדו; כאשר מת עליו חותנו, מוצטפא פ־המי פחה, שיגר אליו הכדיב, שהיה אז בקושטא, מברק־תנחומים שדומה כי היה למורת־רוחו של הנציב; חסיין רושדי פחה, ראש מועצת־המיניסטרים, מסר לכדיב כי מר מילן צייטהם סח לו כי המברק עשה רושם רע, שכן לא די שהיה בו משום עידוד להתנגד לשלטון אלא אף ניתן לפרשו ממש כהסתה להתנגדות.⁷ בימות המלחמה לא עשה זגלול שום צעד פומבי, אבל ב־1917 ביקש השולטן פ־אד, שעתה־זוהי עלה לכס הכדיב, שהוא

ועבד אל־עזיז פ'המי יתמנו מיניסטרים. הממשלה הבריטית סירבה, ולאחר־מכן העמידו זגלול ועבד אל־עזיז פ'המי, יחד עם עוד אחדים, את זו שפונתה "הלשכה הלילית" של המלך.⁸ מובן שעובדות אלו לא נודעו ברבים, ושמו של זגלול הוסיף ללכת לפניו כפוליטיקאי בלתי־תלוי נוטה לאופוזיציה.

וינגייט ידע היטב כי אם בא זגלול לבקר אצלו הרי ודאי פועל הוא בעצה אחת עם השולטן ושריו. עלייתו של פ'ואד לכס השלטון היתה בלתי־צפויה. לולא הודח עבאס־חלמי, לולא מת חסיין כמאל יורשו בלא־עת, ולולא היה בנו של חסיין כמאל בלתי־מקובל על הממשלה הבריטית, לא היה פ'ואד נעשה שולטן. לפיכך היה עליו לבטח וליצב את מעמדו, לקיים ולהגביר את מרותו, וזאת נוכח תביעתו הנמשכת של עבאס־חלמי לפתור, נוכח יתרון נסיונם של שריו בניהול העניינים, ונוכח הפיקוח הבריטי אשר מאז פרוץ המלחמה נעשה מעיק וקפדני יותר ויותר. כאשר נבחר להיות שולטן סבורים היו השלטונות שהוא "לפתוח לא אנגלופוב",⁹ אבל אפילו השולטן האנגלופילי ביותר אילו הושב על מקומו של פ'ואד הרי במקדם או במאוחר חייב היה לנסות ליצב את מעמדו, ובתוך כך להעמיד קשיים בפני מעצמת־הכיבוש. דרישתו זגלול ועבד אל־עזיז פ'המי יתפסו את מקומם של שני מיניסטרים שלא ישרו בעיניו, העובדה שיצר לו חוג של יועצים, שהיו נועדים ומטפסים עצה מאחרי גבם של שריו,¹⁰ מורת־הרוח שהביע כלפי ראש המיניסטרים שלו, חסיין רושדי פחה,¹¹ כל אלה היה בהם כדי ללמד להיכן הרוח נושבת. עם שקרב השלום לבוא, פחות מחודשימים לפני הראיון הגורלי של זגלול, שוב חזר פ'ואד והביע לפני וינגייט את אי־שביעות־רצונו מן המיניסטרים שלו ונתן בטוי לשאיפתו לשלטון־בית למצרים ברוח ארבעה־עשר הסעיפים של הנשיא וילסון. כאשר דיוח וינגייט על הראיון הזה ללונדון, חיוה את הדעה שהמניע להתנהגותו של פ'ואד הוא הפחד מפני הכדיב־לשעבר ומשפחתו.¹² ושוב, בדיוק שבוע לפני הראיון של זגלול, דיבר פ'ואד אל וינגייט על שאיפתו למועצת־שרים מצרית טהורה, לאסיפה לאומית ולמונארכיה תחוקתית.¹³ רחוק הוא ביותר מן הדעת שכאשר דיבר פ'ואד בלשון זו אל וינגייט הניעתו שאיפה כנה לקצץ בסמ־כוויתיה של השולטנות, שמבחינה חוקית לא היה להן סייג. מתקבל יותר על הדעת שבצעדו של זגלול, אשר בלי ספק קיוה לרסנו ולנצלו למטרותיו שלו, ראה אמצעי להעלאת שיעור־קומתו בעיני המצרים ולהאדרת כוחו בעיני האנגלים, ממש כדרך שנהג עבאס־חלמי בשעתו עם מוצטפא פאמל ומפלגתו הלא־רמנית. בטרם יריב עמהם ב־1904, דבר זה מסתבר עוד יותר משום שפ'ואד, כפי שתיארז אוסטין צ'מברליין לאחר־מכן וכפי שהעידה בו דרך חייו, היה "ערמומי, תחבלן, מושחת ואוטוקראטי".¹⁴ וינגייט עצמו, שדיוח בסוף 1917 על איזה הערות בקרתיות ביותר שהשמיע אסמאעיל סירי פחד ביחס לפואד, הביע את דעתו שפ'ואד הוא אוטוקראט.¹⁵ באוטוקראט הזה הנאחו בארבעה־עשר הסעיפים רואים אנו אפוא את הצעד הראשון במשחק־השחמט הממושך שהתנהל מ־1919 עד 1922, כאשר החל אלנבי, שחטט את ה"הצהרה" המפורסמת שלו מידי ממשלה סרבנית

בלונדון, בתהליך הממושך, המכאיב והמשפיל של חיסול העמדה הבריטית במצרים, תהליך שהסתיים במאורעות המדהימים של נובמבר 1956. זגלול פועל היה בעצה אחת לא רק עם פואד אלא גם עם שריו. שרים אלה, שראייהם היו חסיני רושדי ועדלי יגן, שימשו בשררה מאז פרוץ המלחמה. הם גילו נאמנות למעצמת הכיבוש, השלימו עם הדחתו של עבאס והכרות שלטון החסות, וכמיטב יכולתם השתדלו למלא את צרכיו של הצבא. עתה שהיה פואד על כס המלוכה, ועם שקרב השלום לבוא, מצאו שמצבם נחלש במידה מופלגת. אפשר היה להתקיים על כפיפות לבריטים, על הפרת אמונים כלפי השליט העותומאני של מצרים וכלפי הכדיב לשעבר, והיה עליהם לפעול כדי להתגונן ולספל את ההתקפות המוכרחות לבוא. הנה כך, אפילו לא היה להם רצון לתבוע עצמאות, הרי משעה שמצאו כי זגלול ופואד נוקטים טכסיסים מעין אלה, ברצון או שלא ברצון צריכים היו להצטרף לעגלה ולהזדהות עם דרישתם. אך מכל מקום הם עצמם היה להם יסוד להתלונן והיה בהם רצון לשנות את פרטי סידוריו של משטר החסות כפי שהתפתחו מ־1914 עד 1918.

ב־1914 היה קיצ'נר קונסול כללי. כשפרצה המלחמה היה בחופשה בלונדון, והוא נתרצה להישאר שם ולהיעשות מזכיר הממלכה לענייני מלחמה למשך פעולות האיבה. אבל הסברה היתה שהמלחמה לא תימשך הרבה מאד, וקיצ'נר לא רצה לעזוב את כהונתו המצרית. הנה על כן נתמנה סיר הנרי מקמהון, מאנשי השלטון האזרחי בהודו, שעתה היה פרש מתפקידו כמזכיר מדיני לממשלת הודו, לתפקיד הנציב העליון — כפי שנתקרא הנציג הבריטי לאחר ההכרזה על משטר החסות — בחינת הוראת שעה, וכדי להשאיר את המשרה פנויה לקיצ'נר. מקמהון בילה את כל ימי כהונתו בהודו הבריטית ולא הכיר את מצרים מקרוב. והנה, מצרים לא היתה הודו. בהודו משלה פקידות ממשלתית מגובשת ומלוכדת, שבה היתה שרשרת פיקוד רצופה, החל מקציני המחוז באיפרכיה הנידחת שלו וכלה במושב המרכזי של השררה בדלהי. לעומת זאת היתה מצרים תחת הכיבוש הבריטי מנגנון שהפעלתו מסובכת ועדינה הרבה יותר. אף שכמובן לא היה מקום לספק שההכרזה הסופית היא בידי הנציג הבריטי, הנה מרותו לא היתה, ולא יכלה להיות, מופעלת במישרים. היה הכדיב, מושלה החוקי של הארץ, היו המיניסטרים שלו, שלהלכה הם המפקחים והחולשים על הפקידים בני המקום; יועצים בריטיים עמדו לצדם של מיניסטרים אלה במרכז, ומפקחים בריטיים עמדו לצד עושי הדבר של הללו בערי השדה: דרישטון מיוחד זה אמור היה למסור ולאכוף את השקפותיה ומשאלותיה של מעצמת הכיבוש. פירוש הדבר היה שהנציג הבריטי הוצרך להתדר עם הכדיב, המיניסטרים ושאר אישים רשמיים, ושמעמדו מנע ממנו אותה הפעלה ישרה של מרות שמקובלת היתה בין אדון לעושה הדברו במנגנון הייררכי דוגמת זה של הודו הבריטית. ההצהרה על משטר החסות, בואו של מקמהון, ריכוזם של מחנות צבא גדולים במצרים, משל בריטניה ומשל בעלות הברית — מאורעות שהוחשו כולם עקב פרוץ המלחמה — בהכרח השפיעו השפעה גדולה

ביותר על דרכי השליטה הבריטית במצרים; ודבר זה מצדו בהכרח הדריך עד מאד את מנוחת המיניסטרים והמעמדות הרשמיים של מצרים, שהורגלו במסורות הפוליטיות והמינהליות שצמחו ונתרקמו מ־1882 עד 1914. בתזכיר פרטי שכתב באוקטובר 1919 סיפר סיר רג'ינלד וינגייט על ראיון שהיה לו עם השולטן חסיין כאמל, בזמן שעדיין היה מקמהון נציב־עליון, ובאותה שיחה התלונן השולטן מרה על הרחבת סמכויותיהם של הפקידים הבריטיים וטען שבמצרים מושלת "קאמורה" ¹⁶ שהם עומדים בראשה. מתוך אותו תזכיר נראה כי השולטן התלונן לפני הלורד הארדינג, שעבר אז במצרים, וכי תלונתו, שחלה בעת־ובעונה אחת עם מיתתו של קיצ'נר, הביאה לידי מינויו של סיר רג'ינלד וינגייט, שאז היה מושל־כללי בסודאן, על מקומו של מקמהון. ¹⁷ בכתבו אל הארדינג, זמן קצר אחרי כניסתו לתפקידו החדש, מוסר וינגייט שהלורד אדוארד ססיל, היועץ הכספי, קיבל סמכויות גדולות מאת מקמהון, והכל, בריטים ומצרים כאחד, נושאים עיניהם אליו שיקדם ויעלה אותם בדרגה. ¹⁸ דומה הדבר שמקמהון עשה לו את ססיל כמין ראש־משלה.

אלה אפוא היו הגורמים שהשפיעו על התנהגות השרים כאשר תמכו בבקשתו של זגלול שתצא משלחת מצרית ללונדון לדון בדבר הענקת עצמאות למצרים. דומה הדבר כי בענין זה היה לא־ידו של זגלול, הפטור מתפקידים רשמיים, לקבוע את הקצב, ואילו המיניסטרים, לרצונם או שלא לרצונם, צריכים היו לסמוך ידיהם על דרישותיו. אשר להם, ספק אם באמת רצו בעצמאות שלמה, או אם — ודבר זה מתקבל יותר על הדעת — מוכנים היו להסתפק בהגדרה של משטר־החסות שתגביל את מרות הפקידים הבריטיים ותניח יתר חופש־פעולה לשרים המצריים. בתזכיר נמלץ ונוגע־ללב שכתב בשביל וינגייט בדצמבר 1918 הכריז חסיין רושדי כי משטר־החסות הוא כינוי היכול להורות על סיפוח גמור ומפורש — או על יישוב האינטרסים הבריטיים עם המצריים. מבקש היה לדעת איך יפול הדבר; זוהי תכלית השיחות שרוצים הם לקיים עם ממשלת בריטניה בלונדון, והוא הכחיש כל רצון לבנאם את השאלה המצרית, או לחתור להעלותה לפני ועידת־השלום. ¹⁹ אם כך היתה השקפתו של חסיין רושדי, אלו של יתר המצרים שמעורבים היו בצעדו של זגלול בחודש נובמבר לא היו חותכות הרבה יותר בתחילה. יכולים אנו לומר בביטחה כי פּוֹאֵד החל במשהו ומחכה היה לראות "איך יקפוץ החתול"; הוא נזהר שלא לחייב עצמו בפומבי בשום פנים, ובמקרה הגרוע ביותר לא יהיה עליו אלא להסיר מעליו כל אחריות ולומר כי האשמה היא במיניסטרים שלו, בזגלול, בדעת־הקהל; ואולם אם יהיו הבריטים מוכנים לשאת־ולתת, הרי יעמיד עצמו בראשה של התנועה, ובתמרוניו יחזור להפיק את היתרונות הגדולים ביותר לעצמו ולשושלתו. אם זה היה החישוב הרי צפוי היה לאכזבה קשה, שכן נתברר לו כי זגלול הוא שותף זקן ורב־תחבולות וכי הכוחות אשר סייע להתיר רצועתם שוב אינם נתונים לשליטתו. אשר לזגלול ועמיתיו הלא־רשמיים, גם הם דומה כי יצאו לדרך ברוב־תקווה, בלי דעת אל־נכון

מה היקף דרישותיהם לאמיתו ומה התוצאה שתיראה להם מניחה את הדעת. זאת היתה עמדתו של אחמד לוטפי אל־סייד, שהיה מחברי קבוצתו של זגלול, זו שעד־מהרה נודעה בשם ה"ופד". הוא סח בזמנו למוחמד חסיין הייפל כי התכנית, כפי שהוא רואה אותה, היא שהופד ("משלחת") של זגלול תסע לפאריז ותביא את ה־דרישות המצריות לפני ועידת־השלום; אם יצליחו בכך, הרי מה־טוב; אם לא, יסעו חסיין רושדי ועדלי יגן ללונדון על דעת עצמם וינסו להגדיר במדויק את תנאיו של משטרה־החסות ולכונן בשביל מצרים מימשל תחוקתי לאמיתו.²⁰ אין אנו יודעים אם כך דווקא היו השקפותיו של זגלול עצמו, אבל התנהגותו לאחר־מכן יש בה כדי ללמד כי האיש היה מוכן להפיק את מירב התועלת מפל הזדמנות נוחה.

הצעד הנגדי של ממשלת בריטניה לא איחר לבוא. זה היה סירוב החלטני. שום מנהיג מצרי, לא רשמי ולא בלתי־רשמי, לא יורשה ללכת ממצרים לא לפאריז ולא ללונדון; יתר על כן, וינגייט קיבל נזיפה על שנלכד בפח וקיבל את משלחתו של זגלול והרשה לה להעמיד את הדרישות האלו.²¹ הנזיפה לא היתה מוצדקת כל־עיקר שכן וינגייט התריע די־והותר על המצב האמיתי במצרים, וכל זמן שלא ינהג כעריץ מזרחי ספק אם יכול היה לסרב לקבל שלושה אנשים המכובדים בחברה המצרית כזגלול ושני חבריו; זאת ועוד, מדיניותו של קרומר, המסורת אשר הוריש לבאים אחריו (שווינגייט היה אחד הדגולים ביותר שבהם), היתה שאנשים בני כל השכבות תהיה להם גישה אל הנציג הבריטי במצרים, וכי הנציג יהיה מוכן לבדוק את תלונותיו של הפחות שבמצרים ולתקן כל עוול שנעשה. כן דומה כי לא מן הראוי היה לדחות את בקשתו של זגלול. אם זגלול, המיני־סטרים והשולטן פועלים בעצה אחת, ואם יקיימו חזית מאוחדת, מה תעשה אז ממשלת בריטניה? שהרי אז יגיעו הדברים לידי מבחן־כוח; האם היא מוכנה לכך? שום סימן אינו מעיד על כך שנתנו את הדעת ברצינות על תוצאותיו של סירוב, שכן לא די סטירכו להרשות לזגלול עצמו לנסוע לאירופה אלא אסרו זאת גם על המיניסטרים עצמם. אפשר שאילו הורשו לנסוע ללונדון, בהתאם להפצ־רותיו של וינגייט עצמו, היתה ערמתם עומדת להם להוציא את היזמה מידי זגלול, ובכך היו מאפשרים לממשלת בריטניה לשבור את החזית המאוחדת שקיימו זגלול, המיניסטרים והשולטן, כל אחד למטרותיו שלו. אבל ספק אם היתה ערמתם, או העזתם, עומדת להם להמשיך על דעתם עצמם, בעודם יודעים כי השולטן יהיה מתמרן בחשיכה מאחרי גבם וכי זגלול יהיה מוכן להוקיע כל הסדר שאין לו חלק בו. בסופו של דבר התפטרו, נוכח הסירוב הבריטי, ועד־מהרה מצהירים היו כי לא ילכו ללונדון בלי זגלול, מתוך חשש ברור שאם ישאירוהו במצרים תמצא ידו להעמיד דרישות קיצוניות יותר מהם.²²

המיניסטרים שוכנעו להשהות את התפטרותם לפי־שעה, אבל וינגייט נמצא שרוי במצב קשה בין שולטן דו־פרצופי — שפעם הוא אומר כי זגלול וחבריו צודקים בדרישותיהם ויפה עשו שהתפטרו, ואחרי־כן שוב הוא אומר שאי־אפשר לוותר

על המיניסטרים הללו ויש לדבר על לבם שיישארם בתפקידיהם, וכי הוא עצמו אין לו כל אהדה לזגלול אלא שאינו מעז לנער חצנו ממנו — לבין מיניסטרים, שמצד אחד נפגעו באמת־ובתמים מהתנהגותה של לונדון ומצד שני חששו להיראות קיצוניים פחות מזגלול.²³ כל הזמן היה זגלול, העומד עתה באור הזרקורים, יחד עם הוועדים שלו, מארגן התנגדות למעצמת־הכיבוש. ברחבי הארץ הופץ נוסח של עצומה, המבקשת להרשות לזגלול ולמשלחתו לנסוע לאירופה כדי להגיש את טענותיה של מצרים, ונאספו בשבילו חתימות. השלטונות הגליליים, שפעלו לפי הוראות מאת שר־הפנים, ניסו להחרים את העצומות האלו. בצעד שאולי היה מתואם,²⁴ מחה זגלול בפני חסיין רושדי נגד ההחרמות. מה שבא לאח־כך שופך אור לא רק על מהלכה של זו המכונה המהפכה המצרית של 1919 אלא גם על טיב המינהל הבריטי במצרים בשנים הללו. חסיין רושדי הביא את העצומה אל יועצו של מיניסטרוי־הפנים ושאלו מה תשובה יש להשיב. היועץ היה אז מר היינס, שקודם־לכן היה מפקח על המסים ואחרי־כן המוכס הראשי; על־פי עצתו של הלורד אדוארד ססיל עשאו מקמהון יועץ למיניסטרוי־הפנים. "במשרה הזאת", כותב הלורד לוי, "גילה אך מעט מהתלהבותו או מיכלתו מלשעבר וסירב להקשיב לבקורת או לעצה כלשהי, ובכך ניתק את הנציב העליון ממקור האינפורמציה העי־קרי שלו".²⁵ מר היינס, כפי שהסביר לווינגייט, אמר עתה לחסיין רושדי שיענה לזגלול כי העצומות מוחרמות בפקודתו של היועץ למיניסטרוי־הפנים.²⁶ ברוח זו השיב חסיין רושדי; המכתב פורסם ברבים, וגלוי היה לעין כל כי שריו של השולטן אין להם חלק ונחלה בדיכוי תנועתו של זגלול. אבל הפרדה זו בין המיניסטרים המצריים ליועציהם הבריטיים, שהוקלה על־ידי צעדו המזור של היינס, לא היתה הסימן היחיד שבו הביעו המיניסטרים את שביעות־רצונם מתנועתו של זגלול. יש ראיות לדבר שאחזו באמצעים ממשיים להקל על מלאכתו. מוחמד חסיין הייכל כותב שהעצומה נשלחה לעורכי־דין, רופאים, מהנדסים ושאר בעלי מקצועות חפשיים: הללו לא קשה היה להם לחתום על העצומות, שכן השכלתם והערכתם את משמעות העצמאות די היה בהן לעורר בהם להיטות לחתום. אבל העתקים של העצומה נשלחו גם למוסדות הנבחרים המקומיים, כגון מועצות גליליות, וכן גם ל"עומדות" ולנכבדים, והנה — צאו וראו! — אלפים ומאות־אלפים של חתימות החלו לבוא מכל עבר; וזאת משום שהמיניסטרוי־ן של רושדי פחה עודד את ה"מודירים" ואת ה"מאמורים" לחתום על העצומות וגרם להם שיעודדו ל"כך אנשים המפחדים מפני כוחה של הממשלה".²⁷ אחד מד שפיק פחה, בחיבורו "סקירת הפוליטיקה המצרית", גם הוא מציין כי הממשלה הפעילה את השפעתה למען תנועתו של זגלול, והוא מחזק את טענתו בנאום שנשא חסיין רושדי כמה שנים לאחר המאורעות האלה ובו סיפר על העזרה שנתן לו לופד בעת היותו בשלטון.²⁸ לא רק המיניסטרים אלא גם הארמון הפעיל את השפעתו באותו כיוון; כך ספר עבד אל־ח'אלק ת'רואת — אחד המיניסטרים מחבריו של חסיין רושדי, שפפי הנראה לא נשאלו לדעתם בדבר ההתפטרות²⁹ — לסיר וולטר בראנייט, היועץ המשפטי,

אף הוסיף כי אנשי סגל הארמון מפיצים שמועות כוזבות.³⁰ תוצאה אחת מוורה מן הטכסיסים האלה מצטיירת מתוך סיפור שסיפר סיר רונאלד גראהם בתזכיר על "איי־השקט במצרים", שלפיו סח נכבד מקומי רב־השפעה מנאמני הבריטים למפקח בריטי כי תרם סכום של 10,000 ל"מ לתנועתו של זגלול משום שנמצא למד כי היא נהנית מתמיכתם של הבריטים, וכי שמח לבטל את תרומתו כאשר נודע לו כי ההיפך הוא הנכון.³¹ לאחר זמן, במהומות שבאו בעקבות גירושם של זגלול וחבריו, ניצבו כמה פקידים מחוזיים לצד המתפרעים. אחרים עמדו בחיבוק־ידיים. המשטרה גילתה בכמה מקומות חוסר־משמעת, ולפחות במקרה אחד שנרשם לזכ־רון הסיתו חיילים מצריים את האספסוף למעשי הרס וחורבן.³² נראה אפוא כי המהפכה המצרית של 1919 היתה, לפחות מצד מקור הפעלתה ותחילתה, מהפכה המנוהלת מגבוה.

בעוד סערת־הרוחות גוברת ברחבי הארץ היה וינגייט עמל להשפיע על ממשלת בריטניה לשנות את מדיניותה ולהשיב איזו תשובה שלילית פחות למיניסטרים המצריים. הממשלה הרחיקה לכת עד כדי לומר שבאיזה מועד שהוא תהיה מוכנה לדון בשאלה עם חסיין רושדי ועמיתיו — אלא שזגלול בשום פנים לא יורשה לנסוע ממצרים. אבל בשלב מוקדם במשבר הצהירו חסיין רושדי ועדלי שלא יילכו בלי זגלול. לפיכך הרי כאשר נמסרה להם תשובתה הסופית של ממשלת בריטניה עשו פומבי להתפטרותם, ב־1 במרס 1919. וינגייט היה אז בלונדון, שאליה בא כדי לשכנע את קרוזן בהשקפותיו, וסיר מילן ציטתם היה ממונה על הנציבות. הוא שלח דו"חות שמתוכם נראה היה כי זגלול ואוהדיו המיניסטרים איבדו מן הפופולריות שלהם וכי הארץ שקטה ושלווה.³³ משפורסמה התפטרותם של המיניס־טרים, פעל זגלול מיד. הוא ביקר בארמון והשאיר מכתב בשביל השולטן. "יודעים אנחנו", נאמר במכתב, "שהוד־רוממותך נאלץ אולי מטעמים משפחתיים לקבל את כס־המלוכה; אבל, מצד שני, האומה מאמינה כי העובדה שקיבלת את כס־המלוכה בתקופת משט־החסות הארעי והמנוגד לחוק — מתוך התחשבות באותן מסקנות משפחתיות — אינה צריכה להטות את הוד־רוממותך מלפעול למען עצמאותה של ארצך. לפיכך התפלאו הבריות איך לא שמו יועציו של הוד־רוממותך את לבם לאומה בתקופה קשה זו. האומה מבקשת את הוד־רוממותך שתהיה הראשון לבוא לעזרתה בהשגת העצמאות, ויהי־מה המחיר שבו יעלה הדבר להוד־רוממותך. איך אפשר שנעלם מעיני יועציו של הוד־רוממותך שתנאי התפטרותו של רושדי פחה אינם מניחים לשום מצרי מכובד ואוהב־מולדתו לתפוס את מקומו? איך אפשר שנעלם מעיניהם כי ממשלה שתוקם על יסוד תכנית המנוגדת לרצון העם נדונה מראש לכשלון? לא עצת־שווא אנו יועצים לאדוננו כאשר אנו מבקשים אותו לעז־מוד מקרוב על דעתה של אומתו בטרם יקבל החלטה סופית בנוגע לממשלה הנור־כחית. אם יתיצבו יועציו של אדוננו לשתן לאומה על דרך השגת דרישותיה, הרי יקבלו עליהם אחריות שלא בדקה במידת הדיוק הנחוצה."³⁴ מי שהיה חבר "הלש־כה הליילית" מזהיר היה בזה את עוזרו שלא בנקל כל־כך יוכל להיחלץ מרשת

מזימותיו, שאף אם ישיאהו יצרו להיכנע לעקשנותם של הבריטים הרי זגלול לא ירשה זאת. הוֹיֵרוֹנְדִיסְט של קְרוֹמֶר היה הוֹפֵךְ להיות יעקוביני.
 נוכח איומים אלה, שעלולים היו למנוע הקמת ממשלה, הגלה צִיִּטְהָם את זגלול ועוזריו העיקריים לאי מלטה. אֶרְאֹז פּרָצָה הפיכה במצרים: התפרעויות האספ־סוֹף בקאהיר, אלקסנדריה וערי־המחוז הראשיות, ניתוק חוטי־טלגרף, הרס מסילות־ברזל, הרג באנגלים, וינגייט היה אז בלונדון עם קרזון, בעוד לויִד ג'וֹרְג' ובלפור נמצאים בפאריז. הם החליטו לנקוט איזו פעולה נמרצת. אלנבי היה בפאריז; בוֹרְבֵמֵעֵד מינו אותו נציב־עליון מיוחד והטילו עליו להשיב את הסדר במצרים על כנו; את וינגייט עזבו כערער־בערבה בלונדון הבריה. אלנבי נתמנה ב־20 במרס והגיע למצרים ב־25 בחודש. אבל יומיים לפני מינויו, ב־18 למרס, שיגר בלפור מפאריז אֶי־אלו הוראות בנוגע למצרים, שאחרי־כן, בהתחשב בצורה שבה בחר אלנבי להגשימן, נודעה להן השפעה גורלית על המשך ההתפתחות. ביום ההוא נעתר בלפור לדרישותיו של חסיין רושדי, שבכל משא־ומתן עם ממשלת בריטניה יהיה זגלול חייב להילוות אל המיניסטרים. בלפור הצהיר עתה כי אין לו שום התנגדות לדרישה זו, שעד אז התנגדה לה ממשלת בריטניה זמן כה רב.³⁵ הדבר שלא הושג במשא־ומתן מיושב והגיוני עתה כמו נסחט ביד חזקה. הרי זו דוגמה נוספת לתוצאות ההרסניות שהיו למלחמה ולשיחות־השלום על מנגנון המימשל הבריטי בשנים ההן הרוֹת־הגורל; שהרי כמעט לא ייאמן שהיה נוהל כזה בגדר האפשר לולא נפוצו המיניסטרים הבריטיים ויועציהם בין לונדון ופאריז, לולא היו בהולים, מוטרדים וכושלים מרוב יגיעה.

בהישען על הוראות מעין אלו, וכשהוא אומר בלבו להשביח את רוחה של מצרים, קרא אלנבי עתה דרור לזגלול, שבעיניו, כפי שהודיע למשרד־החוץ הבריטי, נחשב נציגם של רוב המשכילים המצריים,³⁶ והניח לו לצאת פאריז, מקום שם בילה את עתותיו בחיבור תזכיר־סרק למעצמות הגדולות ובמדינים עם חבריו. מצרים, שאלנבי קיווה להשקיטה, הוסיפה לתסוס, שכן התרופה היתה, כמובן, רעה מן המ־חלה. עתה שנכנעו הבריטים לאלימות, חייבת האלימות להימשך. מתוך כך באו השביתות של פקידי הממשלה, מהומות, הפגנות, התנקשויות, ואותו אֶי־שקט כללי המפעפע בארץ מזרחית משעה שידוע לה כי אדוניה חלש ומהסס. למרבה־הרעה מינתה ממשלת בריטניה ועדת־חקירה בראשותו של הלורד מילנר, אשר תחת שתצא מיד למצרים התמהמהה עד חודש דצמבר. לעת הזאת לבשה ההסתה ממדי־ענק והחל מסע־עמולה, שהוכתר בהצלחה, במגמה לשכנע את המצרים ולהפיל עליהם מורא עד שיחרימו את המשלחת. המשלחת באה, הסתכלה, האזינה וקיימה שיחות בסתר, בעוד ההופעה, או חשד ההופעה, של איזה מחבריה בפומבי מביא לידי הפגנות, מהומות והתקפות־רצח על מצרים החשודים בשאיפת־פירות.³⁷ המשלחת יצאה לאחר שלושה חדשים. היא מצאה כי אין לשבור את הקפאון, וכי דברי־פיוסים אך מוסיפים הם על חומרתו. הסיבה היתה פשוט־בתכלית: זגלול יצא מנצח על ממשלת בריטניה במרס 1919, ועם כל שהיתה ישיבתו הנוכחית

בפאריז הסרת־טעם הרי לא היה פוליטיקאי שיאזור אומץ לחתום על הסכם שאין זגלול שותף בו — ואשר משום כך יראה עצמו בן־חורין לפסלו ולהוקיעו. כי לעת הזאת היתה הילה של קדוש מעונה חופפת על ראשו של זגלול, הוא היה המנהיג והאב לעמו, ועם כל ששנאוהו מתחריו הרי לא מלאם לבם לקום ולהוקיעו. בזאת, כמובן, היה לזגלול יתרון עליהם, כי שאיפתו הפיחה בו כוח רוחני, תזוית של גבורה, שהפילה אימה ופחד על אנשים טובים ממנו, ישרים ממנו אך תקיפטי פחות ממנו. שגיאותיהם של יריביו המצריים, כמו אלו של ממשלת בריטניה, זימנו לו כמובן הרבה שעות־כושר, אבל אפיו הוא אשר איפשר לו לתפוס בשעות־הכושר הללו ולעצבן כפי צרכיו.

המצב הדחוק שאליו הגיעה עתה ממשלת בריטניה נוכל לסכמו באמרנו כי עתה מוכרחה היתה לשאת־ולתת בתנאים של שוויון עם אנשים שלפני 1914 רגילה היתה להוליקם באפסר, יתר על כן — עם אנשים שאינם רגילים ברעש ובמרקחה של עסקי־פוליטיקה ולפיכך בהכרח היו מתגלים, בכל משא־ומתן, כמשענת־קנה־רצון. ממשלת בריטניה נאלצה לשאת־ולתת עם חצרנים, עם ביורוקרטים מקבלי־מרות, עם פקיד־מינהל מאולפים וזהירי־צעד, אר לנוכח כל רוח מצויה עשויים היו לנוס על נפשם ולתור להם מחסה. כך היו כולם, כלומר — מחוץ לזגלול. בסופו של דבר עמדה אפוא משלחתו של מילנר בפני מסקנה בלתי־נמנעת שאם אין מוחמד בא אל ההר, ההר חייב לבוא אל מוחמד. אל זגלול חייבים הם ללכת, ואל זגלול אכן הלכו. כפי הנראה היה בעל ההצעה חסיין רושדי, שאמר למשלחת כי האנשים היחידים המוסמכים לדבר בשם מצרים הם זגלול וה"ופד" שלו בפא־ריז.³⁸ נעשו סידורים לאפשר לזגלול וחבריו לבקר בקיץ 1920 בלונדון ולשוחח עם משלחת מילנר. השיחות היו פרטיות, ובשום פנים לא תחייבנה את ממשלת בריטניה, במיוחד תהיה כל הצעה שיעלה מילנר באה על אחריותו בלבד; כפי שאמר קרוון לאחר זמן: "...בזמנו הובהר בתכלית.. שאלו הן ההשקפות של הלורד מילנר ועמיתיו. נמסר כי הממשלה לא עיינה בהן".³⁹ השיחות, שבהן נתגלה זגלול כאיש רב־תושיה וקשה־עורף, הבשילו מסמך מסוים, "מסמך זה, שעד־מהרה נודע בשם הסכם מילנר־זגלול", מציין דו"ח מילנר מתוך חוש־הבחנה דק, "אלא שלמראית־עין לא היה הסכם אלא סתם שירטוט של היסודות שעליהם אפשר יהיה לנסח הסכם לאחר זמן",⁴⁰ הפקיר את כל העמדות הבריטיות שהוקמו להגנה על שלטון־החסות. המסמך הודה כי ראוי לכרות חוזה בין בריטניה־הגדולה ומצרים, "שעל־פיו תכיר בריטניה־הגדולה בעצמאותה של מצרים כמונארכיה תחוקתית בעלת מוסדות ייצוגיים".⁴¹ מזור הוא חזיון זה של הלורד מילנר בויקנתו, כשהוא מגיע מעט־מעט לידי סגידה לדבר שבימי דרום־אפריקה שלו שקד לשרפו באש, בעו־החלטה סטואי כל־כך. ניתוח המצב במצרים כפי שנכלל בדו"ח שלו שימש מטרה לחצי בקרתו החמורה, אך הצודקת, של הלורד לוי,⁴² וכאן עדיין יש להוסיף כי חזות היחסים האנגלו־מצריים לעתיד־לבוא, כפי שנצטיירה ללורד מילנר, דמיונית ורגשנית היתה לגבי מדינאי מנוסה שכמותו. הוא האמין כי ההסכם

שאיננו הסכם, שעליו היה נושא־ונותן עם זגלול, יבטיח שלום וידידות של קבע עם מצרים. "אמונתי היא", אמר בבית־הלורדים, "כי ייתכן קר־פעולה אשר יאפשר לנו להשיג כל מה שנחוץ לנו במצרים, כולל קיום הסדר והקידמה שאנו עצמנו הנהגנו אותם, בלי שנסתבך באיבת־מיד עם האומה המצרית. הכרתי הפנימית היא כי, גם אם בלי ספק קיים יסוד של לאומנות מצרית שהוא אנטי־בריטי, הנה היסודות הטובים והחזקים יותר שבה אינם אנטי־בריטיים אלא פשוט פרו־מצריים..."⁴³ הוא האמין שאם רק יעודדו ויפייסו את היסודות האלה "הטובים והחזקים יותר" הרי יימצא פתרון לכל הבעיה כולה. כך הצהיר במכתב מיום 16 בספטמבר 1920, בתשובה על בקרתו של צ'רצ'יל על הצעותיו לזגלול, שבינתיים כבר נתפרסמו ברבים.⁴⁴ המלה ה"ברוכה", עצמאות, אמר, תחליץ את ממשלת בריטניה מן הקושי שהיא נתונה בו, ממש כמו שהמלה ה"אומללה", פרטקטורט, היא עתה מקור כל הצרות. מוזר הוא למצוא בפרו־קונסול הזקן הזה אמונה בכוח־הקסמים של מלים. עוד צד אחד בעמדתו מעיד בבהירות מדהימה על אותה התרופפות האומץ, על החלשת הרצון לשלוט, שמהן החל המעמד השליט הבריטי לסבול בעקבות מלחמת־העולם הראשונה. ג'. א. ספנדר, עמיתו במשלחת, סיפר כי השקפתו של מילנר אז "היתה שאם אין המצרים רוצים שנמשול בהם, ויכולים הם לשמור על הסדר ולהימנע מפשיטת־רגל בלעדינו, הרי אין אנו חייבים כלל לקבל עלינו את המשימה כפית־הטובה, הקשה והיקרה עד מאד למשול בהם בעל־כרחם".⁴⁵ אישור להשקפתו זו מוצאים אנו בשיחה שהיתה לו עם איש־עסקים אירופי במצרים בינואר 1920. הואיל ומעטים הם האינטרסים של בריטניה־הגדולה במצרים, מה טעם להמרישך בנסיון למשול במצרים במחיר יקר באדם ובממון? הוא הודה כי המימשל הבריטי הוא לתועלת ההמונים המצריים, שמן־הסתם רוצים הם בהמשכתו, אבל הם אילמים, והשאון היחיד הנשמע הוא זה של הפוליטיקאים המגדפים את הבריטים ומשליכים עליהם שיקוצים. בתנאם אלה, הודה והתוודה, לא תמצא בה בריטניה־הגדולה את הכוח אף לא את הרצון להוסיף ולשלוט.⁴⁶

אם כך היו השקפותיו של מילנר, הרי אך הגיוני הדבר שהסכים עם זגלול על מה שהסכים. אך ההסכם עדיין לא היה הסכם. זגלול טען שהואיל ואין הוא ממלא את כל הדרישות שיופה כוחו לעמוד עליהן, הרי, בטרם יתחייב סופית, חייב הוא לחזור אל הממונים עליה, הלא הם בני העם המצרי, ולבקש הרשאה מידם. הניחו לו להחזיק בטענה מחוצפת זו, והוא נסע אל מעיינות־המרפא בצרפת, ויתוריו של מילנר בכיסו והוא עצמו פטור מהתחייבות. אך נדמה היה לו כי יוכל להצליח עוד יותר; אם יכלכל דרכיו מעט, מסתבר שישג תנאים משופרים יותר וייצא מן המערכה כמנהיג היחיד, שאין עליו עוררים. הוא שלח את עושי־דברו "להיועץ" בעם המצרי, וליווה אותם במכתב סודי אל תומכיו במצרים — חאפז עפיפי, עיסא ואסף ומוצטפא אל־נחאס — ובמכתבו הסביר כי חרף כל מה שיוכלו סוכנים אלה לומר בזכות הצעותיו של מילנר הרי הוא עצמו מתנגד להן; ידוע לו, אמר, כי עמיתיו, ברוח פשרנית שהוא מבין אותה היטב, רוצים באישורו של ההסכם, אבל

הוא עצמו מעדיף להמשיך במאבק ובלבד שלא להשלים עם ריבונות מקוצצת למצרים.⁴⁷ הוא הרחיק לכת עוד יותר. על-פי בקשתו של זגלול שימש עדלי יגן איש-ביניים בשיחות בינו לבין מילנר; עתה אמר זגלול כי לולא עדלי היה משיג תנאים טובים הרבה יותר. תלמידו, אל-נחאס, שלח בנובמבר 1920 מברק מצרפת אל אמין אל-רפיעי, עורך העתון הלאומי "אל-אח'באר", ובו אמר כי עדלי הוא אסון ל"ופד".⁴⁸ אין זה מפתיע שה"התיעצות" נסתיימה בלא-כלום, ונמסר למילנר שעליו לוותר עוד. בשלב זה אמר מילנר נואש, והדו"ח שלו, יחד עם פרטי שיר חותיו עם זגלול, נתפרסמו באביב 1921. אלנבי מסר בזמנו כי המצרים נדהמים נוכח היקף הוויתורים הבריטיים, אך הוא הטעים כי הם מחייבים עתה את ממשלת בריטניה.⁴⁹ ואכן כך היה הדבר; שיחותיו של מילנר לא הצמיחו שום הסכם, ואף-על-פי-כן נתחייבו הבריטים על ויתורים שהיו צריכים לבוא כתוצאה מחוזה ברור ומוצק. הסיכוי המרגיז היה שהכרח יהיה להתחיל בשיחות מלכתחילה, ומן-הסתם לעשות ויתורים נוספים.

כדי לגשת לשיחות האלו הרכיב עדלי ממשלה חדשה; אבל עתה היה זגלול במצרים, שלזחרסון. אף כי לא היה חבר הממשלה, טען כי זכותו היא לעמוד בראש המשלחת המצרית העומדת לצאת ללונדון. טבעי הוא למדי שעדלי סירב לקבל הצעה משפילה שכזאת, וזגלול החל להתקיפו כסוכן בריטי ובוגד במולדתו. מהומות והפגנות שוב התלקחו בארץ; התנגשות עקובת-דמים במיוחד אירעה באלקסנדריה ב-20 וב-21 במאי — זרים נרצחו ובתיהם נשדדו. על מה שאירע בהתפרעות זו מסרה בפרטי-פרטים ועדת-חקירה, שהדו"ח שלה הוא תעודה קלא-סית בסוגה.⁵⁰ מתוך דו"ח זה אפשר לקבל מושג מדויק משיטות ארגונו הפוליטי של זגלול. בתחילת המהומות הופץ באוכלוסייה החוזר הבא:

"אתם ידעתם מי הם חברי המשלחת הרשמית. הם השפלים אשר ביצירי-האלוהים על אדמת האלוהים. הם אנשים חסרי-מצפון ונטולי-כבוד. הם אנשים המקריבים את כבודם כדי למלא את כרסיהם ולתפוס משרות ממשלתיות. היכן הסטודנטים שלכם? היכן פילאים שלכם? היכן מסוריהנפש שבכם? איה האיש אשר יעלה עצמו קרבן לגאול את מולדתו ולהציל את ארצו משואה? קומו, עורו! קומו, הגיבורים, ומלב נדיב תנו את היקר ואת הזול למען מולדתכם, ולמען חינוך כס-המלכות של האומה ומשרתה הנא-מן סעד פחה זגלול. דעו כי חוקי-שמיים-וארץ מתירים הרג ושפיכת-דמים לעת כזאת. יחי הנביא — ברכת-אללה לראשו! — המופת הנבחר. הוא הרג רבים בהפיצו את דבר האסלאם ובהכריתו את השפעת המורתדין [החוזרים לסורם] ולילה אחד דומה לקודמי. אנו מגינים על הדבר היקר ביותר עלי-אדמות; אנו מגינים על היינו ומותנו; אנו מגינים על ילדינו ונכדינו. זיכרו את דבר הנביא: 'אהבת הבית היא חלק מן האמונה'.

"מה החלטתם? ההיסטוריה מחכה בשער.

"יחי סעד! אין מנהיג מבלעדי סעד!

"הלאה המשלחת הממשלתית!

"הלאה החברים הפורשים!"⁵¹

תלמידו של מוחמד עבדו, המאמין בתחוקתיות ובריפורמות, מצא אפוא כי בחתירתו לשלטון הוא מוכרח להזדקק לקנאות דתית ולפנות אל היצרים הפראיים של

האספסוף. דומה כי אכן לא ידע רתיעה. קרומר חזה כל זאת מראש בדו"ח שלו משנת 1906, באמרו כי בעוד שאי־אלה מצרים נאורים שואפים אולי להפריד בין הדת לפוליטיקה, הגה "אם לא) יוכלו לשכנע את ההמונים המוסלמיים באסלמיות הלוחמת שלהם הרי לא יצליחו להסב את תשומת־לבם או לעורר את אהדתם. פניות", הוסיף ואמר, "בין גלויות ובין מכוסות, אל רגשות גזעיים ודתיים, הן אפוא צורך־קיום להם והכרח להבטחת קידומו של המצע שלהם".⁵² אנו רשאים להוסיף כי הארגון של זגלול לא די שפנה אל יצרי האספסוף אלא אף מצא למועיל להודקק לטרור ולרצח מדיני. בדו"ח על מצרים משנת 1920 מסופר על מאסרם, משפטם וגזר־מותם של עבד אל־רחמן פ'המי, מזכיר הוופד, ואנשי־עצתו, שהוואש־מו והורשעו בקשירת קשר לרצוח מיניסטרים ולהפיל את הממשלה.⁵³ שוב, בעק־בות רציחתו של סיר לי סטאק בסוף 1924, נתגלו אנשי הכנופיה הטרוריסטית שהרגתו ונתברר שבראשם עמד ציר־פרלמנט מחברי הוופד.

עדלי התעלם מן הרעש שהקים זגלול והלך לשאת־ולתת. השיחות בלונדון נתמש־כו והלכו עד סוף השנה, עד שהבין עדלי כי לא יוכל לחזור ולהביא עמו הסכם אלא אם כן יוכל להציע משהו הגון הרבה יותר ממה שכבר השיג זגלול; הוא הפסיק אפוא את השיחות, חזר למצרים והתפטר. אותה שעה החליט אלנבי לאחוז במושכות. קצרה רוחו בממשלה בלונדון, ומוקף היה יועצים — שהבולטים בהם ביותר היו ג'ילברט קלייטון, ממלא־מקום היועץ לענייני־פנים, סיר שלדון איימוס, ממלא־מקום היועץ המשפטי, ופטרסון, סגן היועץ לענייני־כספים — שהטיפו לקו דומה לזה של מילנר להסדרת היחסים האנגלו־מצריים. עוד באפריל 1919 כתב קלייטון אל סיר רגינלד וינגייט כי יש הכרח לספק את השאיפות הלאומיות הבריטיות".⁵⁴ ב־17 בנובמבר 1921 העבירה הנציבות בקאהיר תזכיר ללונדון שבו הצהירו שלושת היועצים האלה, יחד עם דאוסון, היועץ לענייני חינוך, שאם לא יוכר העקרון של העצמאות המצרית תפרוץ במצרים מהפכה רצינית. כמובן, הדין היה עם היועצים באמנם כי המצרים רקמו להם תקוות מסוימות על יסוד הקו הנראה־לעין של ממשלת בריטניה, אך כלום לא חרגו מגדר תפקידם בעוררם כמיניסטרים שונים את הרושם, שהם עצמם אומרים כי אין ספק שעוררוהו, ש"יני־קט קו של ויתורים מרחיקי־לכת?" עתה מבקשים היו ממשלת בריטניה שתגשים את הבטחותיהם, והביעו נכונותם להקל את התהליך בשבילה בהבטיחם לה כי אפ־שר יהיה לעבד מדיניות ליברלית ב־במקום "ולהרכיב ממשלה שתוציא אותה לפועל, גם אם אין שום מיניסטר מצרי מוכן כיום לחתום על אמנה רשמית שתכלול את המצע ההוא בחינת סיפוק מלא לדרישותיה של מצרים".⁵⁵ פירושו של רמיות אפלות אלו נתברר כאשר קם אלנבי בשבועות שלאחר־כך והגלה את זגלול לאיי־סיישל והמריץ את ממשלת בריטניה, בכל המרץ והתוקף שהצטיין בהם, לנקוט מדיניות שעל־פיה תעניק בריטניה־הגדולה באורח חד־צדדי עצמאות למצרים, עם שתיחד לעצמה רק ארבעה תחומים הנוגעים לקווי־התחבורה הקי־סריים, לסודאן, לתושבי־חוץ במצרים, ולהגנה על מצרים. נראה כי תכנית

זו עובדה בעזרתם של היועצים, ובעזרת אי־אלה פוליטיקאים מצריים שהיו מתחריו של זגלול. איסמאעיל צדקי פחה טען אפילו כי הוא אשר ניסח את הטייטה הראשונה של תכנית זו.⁵⁶ כלום אפשר הדבר, כפי שחשד לויד, שאלנבי קיבל עליו התחייבויות שאין לשוב מהן כלפי המצרים האלה, וכי דבר זה מתרץ את הנעימה התובענית והדוחקת של איגרותיו ללונדון? שכן הצעותיו לא ישרו כלל בעיני ממשלת בריטניה והיא ביקשה שיבואו איימוס וקלייטון להסבירן. כנגד זאת הטיח אלנבי שלא תהיה תועלת בדבר, וטען בתוקף כי "אם מצד שני, תידחינה ההצעות, צפוי עתיד של תלאות אין־קץ".⁵⁷ לסיום הענין יצא לבסוף הוא עצמו ללונדון וסחט את ההסכמה מידי לויד־ג'ורג' וקרונן. "הפר" — כפי שהיו קוראים לו — חייל תקיף, היודע את רצונו, המתמרמר על התנהגותם של "לובשי המחלצות" דורהמשמעיים הפוסחים על שתי הסעיפים, גומר אומר להביא לידי הכרעה. הוא יורד ללונדון, וכשקרזון שואל בנימוס היכן הליידי אלנבי, הוא משיב לאמור: "השארתי אותה במצרים, כי חששתי שאולי תהינה צרות אם אביא אותה אתי". הפוליטיקאים מוסיפים ללהג, והוא סבלנותו פוקעת. "כִּי־כֵן", אומר הוא ללויד־ג'ורג', "אין כל טעם להתווכח עוד. אמרתי לך מה דרוש לי לעתיד. זה חמישה שבועות אני מחכה להכרעה, ואינני יכול לחכות עוד: אגיד לליידי אלנבי שתבוא הביתה". דומה כי לא טעה בדעתו על הפוליטיקאים: לויד־ג'ורג', כיון ששמע את האולטימטום, הוא קם ומניח ידו על זרועו של אלנבי. "אתה חיכית חמישה שבועות, הלורד אלנבי", הוא אומר, "חכה־נא עוד חמש דקות".⁵⁸

אלנבי השיג את ה"הצהרה" שלו; זו עותדה להיות הבסיס להסדר של קיים. ת'רואת נתמנה ראש־המיניסטרים, והוכרזו על עצמאותה של מצרים. זגלול עדיין היה בגור לה, ויריביו עליוני־נצחון, ואולם לא לאורד־ימים, כמובן. שכן אי־אפשר היה להחזיקו במקום גלותו עד בלי די, וכל־אימת שיחזור הרי תמיד יוכל להוקיע את ההצהרה של אלנבי כהצהרה חד־צדדית שאינה מחייבת את מצרים, והדין יהיה עמו. אך עוד צד אחד במדיניותו של אלנבי עתיד היה להשלים את נצחונו ולהביא לידי התפטרותו של אלנבי. כאשר שלח אלנבי את תכניתו ללונדון, היה בנוסחו סעיף אחד בזה הלשון:

"באשר לניהול הפנימי של מצרים, הרי תראה ממשלת הוד־מלכותו בעין יפה הקמת פרלמנט הזכאי לפקח על מדיניותה והנהלתה של ממשלה תחוקתית, אחראית".⁵⁹

מלים אלו הושמטו מן הנוסח כפי שתוקן בלונדון, וההצהרה שנתפרסמה הסתפקה בחכמה באמירה שצורת הממשל תונח להכרעתם של העם המצרי והשולטן. אלנבי קיבל עליו התחייבות כלפי ת'רואת, ואפשר כי עמידה זו על ממשלה תחוקתית אחראית נבעה ממנו עצמו. ת'רואת וחבריו היו מאורגנים עתה במפלגה תחוקתית־ליברלית, שברעיונותיה ובמנהיגיה היתה בגדר המשך למפלגת־ה"אומה" מלפני המלחמה — שותפיו של זגלול עצמו מלשעבר. הללו סבורים היו כי יש להגביל את שלטונו של המונארך, וכי ייתכן במצרים מימשל תחוקתי מיצג. והנה פ'ואד

לא שש להגבלת סמכויותיו וגילה התנגדות מרובה לת'רואת ותכניו. אלנבי הת' ערב ו"עץ" למלך "שירשה לראש-הממשלה שלו להדריכו".⁶⁰ לאחר דיחוי של שנה ויותר העניק המלך תחוקה לבסוף, אבל מנוי-וגמור היה אתו להיפטר מן התחוקתנים-הליברליים. הוא בחר לעשות זאת על-ידי שיבוא בברית עם זגלול. אחרי גלותו הראשונה היה זגלול, הז'ירונדאי, היעקוביני אפילו, ביחסים גרועים מאד עם פ'ואד. עתה, אחרי גלותו השניה, לא ראה כל מניעה להחניף לנטייתו האוטוקראטיות של הלז. הוופד והארמון הכבירו עתה זה על זה שבחים ותהילות. המלך אפילו התיצב לצד הוופד, ובאיגרת אל אלנבי, שמחה כנגד רצי' חתם של אנגלים, אמר בקור-מזג כי זוהי תוצאה מכך שלא הושם לב למשאלות הרוב, כלומר הוופד.⁶¹ התחוקה הוענקה, אבל המלך הכריח את ת'רואת להתפטר ומינה את שר-החצר לנהל את הבחירות. הוכרו על הבחירות הראשונות; הארמון הפעיל את השפעתו ברחבי הארץ למען הוופד,⁶² וזגלול, גיבור העם, שהתימר לדבר לא בשם מפלגה אלא בשם האומה כולה, נבחר ברוב מכריע. הוא היה עתה ראש הממשלה ואדון הארץ כולה. בבחירות אלו פתח זגלול שלושים שנה ויותר של מימשל-עושק פרלמנטרי במצרים, תקופה אשר בה, כפי שחזה קרומר מראש, "תשובנה להופיע הקלקלות הגרועות ביותר של מימשל אישי תחת הכותרת המלבבת של מוסדות חפשיים".⁶³ אשר לאלנבי, לא ימים רבים היה עליו לחכות לדבר אשר הלורד לויד קרא לו "הסיום האיום".⁶⁴ בסוף 1924 נרצח הסירדאר, לי סטאק, בדם קר באחד מרחובות קאהיר, ובחצוצרה וקול שופר נאלץ אלנבי לקע קע את הבסיס של הסדר-הקיים שלו. תקיפותו, שהוכתרה בהצלחה אצל לויד-ג'ורג', לא ישרה בעיניו של שר-החוץ, סיר אוסטין צ'מברליין, שסבור היה כי "השיטות דומות מאד למעשה זאטוט המושיט אגודלו אל חטמו ופושט את ארבע אצבעותיו בביטוי המוני של תגר או בוז". הוא שלח את נוויל הנדרסון לקאהיר להטיף לו מוסר, ואלנבי התפטר בגודל עלבונו.⁶⁵

ה ע ר ו ת

1. המאמר מובא ב"סעד זגלול" מאת עבאס מחמוד אל-עקאד, קאהיר, 1936, ע"ע 6—65.
2. בדו"ח שלו על מצרים לשנת 1905, "מצרים" מכ. 1 (1906), "תעודות פרלמנטריות ברי' טיות, כרך CXXXVII, 1906, ע"ע 15—16.
3. אחמד שפיק פחה, "זכרונותי מחצי מאת-שנים" (ערבית) קאהיר, 1936, כרך ב', ע' 72.
4. אחמד שפיק, ש, ע, ע"ע 102, 112 ו-129.
5. צ'. צ'. אדאמס, "האסלאם והמזרנים במצרים" (אנגלית), לונדון, 1933, ע' 229.
6. הנאום מובא אצל אל-עקאד, ר' למעלה, ע"ע 5—154.
7. אחמד שפיק, ר' למעלה, ע"ע 272 ו-350. בתזכיר שנכתב באפריל 1919 (מסמכי וינגייט) טען סיר רונלד גראהם כי ב-1914 היה זגלול פועל כסוכנו של הכדיב באסיפה המחוקקת.
8. סיר רונלד וינגייט, "וינגייט איש סודאן" (אנגלית), לונדון, 1955, ע"ע 6—225.
9. הלורד לויד, "מצרים מאז קרומר" (אנגלית), לונדון, 1933, כרך א', ע' 259.
10. וינגייט הודיע כי נוהל זה לא מצא חן בעיני המיניסטרים, "מסמכי וינגייט"; וינגייט אל סיר רונלד גראהם, 9 ביוני 1918.

11. שם, וינגייט אל גראהם, 4 במרס 1918.
12. "מסמכי וינגייט": וינגייט אל גראהם, 24 במרס 1918.
13. שם, וינגייט אל הארדינג, 6 בנובמבר 1918.
14. סיר צ'ארלס פיטרי, "חיינו ומכתביו של סיר אוסטין צ'מברליין", לונדון, 1940, כרך ב', ע' 341.
15. שם, וינגייט אל גראהם, 12 בספטמבר 1917.
16. "קאמורה": אגודה חשאת נאפוליטנית.
17. "מסמכי וינגייט": תזכיר על הנקודות העיקריות שעוררו את המצב הנוכחי במצרים, אוקטובר 1919.
18. שם, וינגייט אל הארדינג, 21 31 בינואר 1917.
19. שם, תזכיר מאת חסיין רושדי פחה, 13 בדצמבר 1918.
20. מוחמד חסיין הייכל: "זכרונות"... קאהיר, 1951, כרך א', ע' 82.
21. סיר רונלד וינגייט, ר' למעלה (הערה 8), ע' 234.
22. "מסמכי וינגייט": הנציבות, קאהיר, אל משרד החוץ, מברק מ' 11 בינואר 1919.
23. שם, וינגייט אל בלפור, 5 בדצמבר 1918; וינגייט אל גראהם, 22 בדצמבר; מיזכר מפגישה עם השולטן בינואר 1919.
24. כך אומר עלי-עקאד, ר' למעלה (הערה 6), ע' 205.
25. ר' למעלה, כרך א', ע' 281.
26. "מסמכי וינגייט": היינס אל וינגייט, 25 בנובמבר 1918.
27. ר' למעלה, כרך א', ע' 86.
28. אחמד שפיק: "סקירה שנתית של הפוליטיקה המצרית", מבוא (ערבית), קאהיר, 1926, כרך א', ע' 177.
29. "מסמכי וינגייט": הנציבות, קאהיר, אל משרד החוץ, מברק מ' 5 בדצמבר 1918.
30. שם, בראנייט אל וינגייט, 15 בדצמבר 1918.
31. שם, "תזכיר על אייהשקט במצרים", מאת סיר רונלד גראהם, 9 באפריל 1919.
32. הדוגמות מצויות אצל טוואף: "מצרים 1919" (אלקסנדריה, 1925), המוסר על התפרצויות בבניסואף ואסואן; אצל אחמד שפיק: "סקירה שנתית", מבוא, כרך א', ע' 508, המוסר על מאסר סגן המושל של מחוז מינייה, מנהל הרשות במחוז והשופט, שנאשמו במרד נגד הממשלה; ובתזכיר ששלח אחד הנכבדים בבנימזאר אל מילנר שעה שנמצא במצרים עם המשלחת שלו, המוסר בפרטיפרטים על הסתה מצד פקיד ממשלתי שעודד את התושבים לתקוף חיילים בריטיים. והש' "מסמכי מילנר".
33. השרד שלו מ' 24 בפברואר 1919 מצוטט אצל לוי, ר' למעלה, כרך א', ע"ע 1—290.
34. מצוטט אצל אחמד בהא אל-דין, "ימים היסטוריים" (ערבית), קאהיר, 1954 (מהדורת 1959), ע' 113.
35. "מסמכי וינגייט": בלפור, פאריז, אל משרד החוץ, לונדון. מברק מה' 18 במרס 1919.
36. "מסמכי וינגייט": אלנבי אל משרד החוץ, 20 באפריל 1919.
37. ר' ג'. א. ספנדר: "חיים, עתונאות ופוליטיקה", לונדון, 1927. כרך ב', ע"ע 5—93, על המוצאות אותו במצרים כחבר המשלחת.
38. מוחמד חסיין הייכל: ר' למעלה, כרך א', ע' 100.
39. ה. ל. דבס, סידרה ה', 4 בנובמבר 1920, טור 196.
40. מצרים מס. 1 (1921), Cmd. 1131, "מסמכים פרלמנטריים בריטיים", כרך XIII, 1921, ע' 23.
41. Cmd. 1131 (1921), ע' 24.
42. לוי, ר' למעלה, כרך ב', ע"ע 17—22.

43. ה. ל. דבס, 4 בנובמבר 1920, טור 213.
44. "מסמכי מילנר".
45. ספנדר, ר' למעלה, ע' 91.
46. "מסמכי מילנר".
- נוסח מכתבו של זגלול מיום 22 באוגוסט 1920 אצל אחד שפיק, "סקירה", מבוא, כרך א', ע"ע 7-746.
48. אחד שפיק: ר' למעלה, ע' 850.
49. "מסמכי וינגייט": אלנבי אל משרד-החוץ, 16 באפריל 1921.
50. מצרים מס. 3 (1921), Cmd. 1527, "מסמכים פרלמנטריים בריטיים", כרך XIII, 1921.
51. Cmd. 1527 (1921), ע"ע 40-239.
52. מצרים מס' 1 (1907), Cmd. 3394, "מסמכים פרלמנטריים בריטיים", כרך C, 1907, ע"ע 6-5.
53. מצרים מס. 2 (1921) Cmd. 1487, "מסמכים פרלמנטריים בריטיים", כרך XLII, 1921, ע"ע 14-13.
54. "מסמכי וינגייט": קלייטון אל וינגייט, 21 באפריל 1919.
55. מצרים מס. 1 (1922), Cmd. 1592, "מסמכים פרלמנטריים בריטיים", כרך XXIII, 1922, ע"ע 6-5.
56. אסמאעיל צדקי פחה: "זכרונות" (ערבית), קאהיר, 1950, ע"ע 6-25. באיגרתו מיום 12 בינואר 1922 הודה אלנבי כי תכניתו עובדה בתיאום "עם ת'רואת פחה ומקורביו". ר' הלורד לוי, ר' למעלה (הערה 9), כרך ב', ע' 56.
57. איגרת מיום 20 בינואר 1922, הלורד לוי, ר' למעלה (הערה 9), כרך ב', ע' 57.
58. א. ויוול: "אלנבי במצרים", לונדון, 1943, ע"ע 7-76.
59. Cmd. 1592 (1922), ע' 22.
60. ויוול, ר' למעלה (הערה 58), ע' 96.
61. אליעקאד, ר' למעלה, ע"ע 2-421.
62. הייכל, ר' למעלה (הערה 20), כרך א', ע' 171.
63. בדו"ח שלו לשנת 1906, Cmd. 3394 (1907), ע' 7.
64. ר' למעלה, כרך ב', פרק ו'.
65. סיר צ'ארלס פיטרי, ר' למעלה (הערה 15), כרך ב', ע' 337.

נאדר נאדר-פור : אביב עצבת

דומם האביב, השנה :
לא ניצנים בעפאים,
לא זקוקין די-נור,
אף לא סגל וארגמן.

אביב השנה — עצבת :
בבלי-צחוק, קפוא-פנים.
פלת-שמשו קבורה חיים.
לו מטרה-דמעותיו ימחה
געגועי צבעים עליזים קלבו !

המבט

על זוכית טנה קוריו
עקביש-ההרס הענק.
יהלום-עיניך שרט בה :
אל דממת-עצים נשרו רסיסה.
נותרו עיניך ולבנה,
שתלו בי מבטן.

הכיכר

נפרשו פנמי הלילה
פעלי פרח שחור.
ברד זרזיפים.
גיחוח השטה.
על שמן זרועות הרחוב מנגד —
נצנוצי פנסים.
ירכי נשים בערומן,
קצנארי אנוים,
למול עיני,
ולרגלי.
ופהוקי...

פרידון אספנדיארי: יום הקרבן

פרק מרומן

כשהגעתי לשדרות פ'רדאזסי כבר היו אנשים עומדים בשורה מוכנים לצאת לכיכר־המג'ליס. נדחפתי לי בתוך קהל הצופים, עברתי בחפזה את הרחוב והמשכתי בדרך חיפושי אחר חברי צ'ובינה נילאן. בעודי סוקר בעיון את השורה הארוכה של המפגנים שמעתי מישהו קורא בשמי. סובבתי על עקבי וראיתי את צ'ובינה הרומז אלי. כאשר ניגשתי אליו אמר: "קיאנוש, מדוע לא חזרת אתמול? מר דלדאר ואני חיכינו לך עד הרבה אחרי ארבע".

"אני מצטער, צ'ובינה", אמרתי. "ממש לא יכולתי לחזור. אוכל לראותו עכשיו?"

"עכשיו אי־אפשר מפני שאנו מוכנים לזוז לכיכר־המג'ליס".

"אם כן, מתי תהיו כאן שוב שניכם?" שאלתי.

"רק לפנות ערב, אחרי גמר ההפגנות".

"זה יהיה מאוחר מדי, צ'ובינה. אני מוכרח לראותו מיד. אני מוכרח".

הוא היררה קמעה, ואחר אמר: "בוא אתנו אל המג'ליס, ואני אנסה למצוא רגע ולהציג אותך בזמן ההפגנה".

"אינני רוצה לחזור לכיכר ההיא; אין שום אפשרות אחרת?"

הוא משך בכתפיו ואמר: "אינני יודע על שום אפשרות אחרת, קיאנוש. מדוע אינך יכול לחכות עד הערב, עד שנחזור הנה למשרד?"

"אינני יכול לחכות עד אז; אין פנאי".

בעוד אני מביט בו, תוהה מה לעשות, קרא מישהו לפנים והשמיע את הפקודה להתחיל לצעוד. מדעתי כי אין לי ברירה אלא ללכת, קפצתי והתיצבתי ליד צ'ובינה והתחלתי במצעד אל המג'ליס.

כקודם עברנו ברחובות כשאנו מנופפים בדגלים הגדולים והקטנים, ומדי פעם היו האנשים, יחידים או יחדיו, משמיעים את הסיסמות ואמירות־הבוז הרגילות. הכיכר שלפני המג'ליס כבר היתה מלאה מפגינים ועדיין היו נוספים נוהרים ובאים. המנהיגים, רובם אנשים בני שלושים או ארבעים, עמדו על כתפי חסידיהם, כשהם צורחים בכל מאמצי כוחם. והאנשים נענו בהניפם את הדגלים מעלה ומטה, מעלה ומטה, בניפנוף אגרופים, מקלות וחגורות, ובצעקות של תזוית. לרגעים היה הרעש נורא מנשוא.

השוטרים, שפלי־נשקם שלופים בידיהם, השגיחו בדריכות על המפגינים, כשהם מרי־חיקים את המתפרצים ואצים להפסיק את הקטטות שפרצו בין המתפרעים בכל קצות הכיכר רחבת־הידיים.

מנוירו־גמור היה אתי שלא להסתבך שוב בהפגנה, ולכן רק עמדתי על מקומי והתבוננתי באנשים שסביבי ובגברים ובנשים שישבו על מרפסותיהם הנשקפות אל

הכיכר. מהלך פסיעות אחדות ממני ראיתי איש המביט אנהואנה כאובד. כיון שראה אותי עומד בטל פילס לו דרך אלי ואמר: "אגא, אני מחפש את המפלגה הנאורה; האם יורשה לי לבקש שתואיל בטובך להדריך אותי אליהם? כל היתר עסוקים כל-כך בהפגנה".

"ידידי, אם תקרא את הכרזות הרי תראה שזאת היא המפלגה הנאורה".

"אגא, לו ידעתי לקרוא האם הייתי שואל אותך?"

"צר לי", אמרתי. "לא ידעתי שאינך יודע לקרוא".

"האם אתה מתנגד לממשלה, אגא?"

"המפלגה מתנגדת".

"כך אמרו לי", השיב בהפיטו על סביבו.

"מה אמרו לך?"

"אמרו לי שהמפלגה הנאורה היא נגד הממשלה ושעלי לעמוד עם חבריה מול המג".

ליס ולהפגין שכם אחד אתם".

"מדוע אתה נגד הממשלה?"

"איזה מין שאלה, אגא; אני נגד הממשלה מפני שהיא מושחתת ורודנית".

"מניין לך?"

"מניין לי?" לטש אלי עיניו וענה. "מניין כל אחד יודע? העתונים מלאים ידיעות

על השחיתות של הממשלה ו..."

"אבל אתה אומר שאינך יודע לקרוא..."

"אגא, מדוע אתה חוקר אותי בצורה שכזאת?" הביט בי בחשד ושאל. "אפשר לח-

שוב שעשיתי פשע".

"אני מצטער", אמרתי.

עודו מביט אלי פנה והלך ממני לאטו. לא ארכה השעה והוא עמד ליד הכרזות ה-

ענקיות של המפלגה הנאורה, צועק יחד עם היתר בכל מאמצי גרונו.

"מה רצה?" רפק לי צ'ובינה ושאל.

"הוא רוצה לגנות את הממשלה בגלל שחיתותה ורודנותה", השיבותי.

אותו רגע ממש פרצה קטטה לא הרחק מאתנו בשורותיה של עוד אחת מן המפל-

גות הרבות. השוטרים, רובים ומקלות בידיהם, חשו למקום המעשה. כהרף-עין, כמו

שקורה לעתים קרובות בתוך המון, התפשטה הקטטה, והופיעו עוד שוטרים שנאב-

קו נואשות לדכא את המהומה. אבל הבריות, כאילו מצאו בכך הזדמנות נאותה מאד

לתת פורקן לכעסם ולמרירותם ולאלימותם, חדלו מן הצעקות והיללות ותחת זאת

הצטרפו לקטטה. כל השנאה והכעס אשר אזרו נגד הממשלה ומנהיגיה היו פת-

אום לחרב ביד איש נגד רעהו. התגרה התפשטה כאש ולא ארכה השעה עד שכמ-

עט כל העומדים בכיכר-המג'ליס העצומה השתתפו במהומה. הם בעטו וסטרו והר-

ביצו זה בזה בכל חמת-הזעם שרק רגעים אחדים קודם שימשו להם לגינוי הממ-

שלה וראשי מדינאיה. אפשר היה לשמוע איך הם מגדפים זה את זה וגוערים זה

בזה, קוראים זה לזה "כופרים", "גנבים", והמנהיגים הצעירים, שעמלו להתיצב

על כתפי אנשיהם, שאגו בקולותיהם חוצבי־הלהבות, עוררו וזירזו את חסידיהם להילחם בדיכוי ובדרכי־העריצות של חברי המפלגות האחרות. לשווא התאמצו השוטרים לשים קץ למהומה. המתפרעים לא אמרו די. בעיניים מת־רוצצות, אחוּז־תוזות, כשעודם משמיעים סיסמות בקולי־קולות, מגנים זה את זה, עטו זה על זה ונלחמו בפראות ככל אשר יכלו. דומה היה כאילו לא איכפת במי פגעו או את מי קיללו; הם רק רצו להתקוטט ולקלל. ולבסוף, כיון שראו השוטרים ששוב אין להם שליטה במצב, והואיל ולא יכלו להתגבר על המהומה במקלותיהם וברוביהם המכודנים, החלו לירות באוויר וקראו לטנקים, שתמיד היו נוכחים בהפגנות.

כמעט שעה עברה עד שהצליחו השוטרים להשתלט על המצב והתיגרות פסקו. המפגינים שוב הניפו את כרזותיהם, והוסיפו להרעים בקולם עם שחיכו לחברי־הממשלה ולפוליטיקאים חשובים אחרים שיגיעו למושב הרגיל של המגלים. אלה שנפצעו קשה בתיגרה הוסעו מן המקום בחיפזון באמבולנסים, האחרים ישבו על כתפי חבריהם, כשהם מצווחים בצמאון־נקם שאינו יודע מנוח ומציגים לראנה בקורת־רוח את פניהם וזרועותיהם השותתים דם ואת כותנותיהם הקרועות. אי־כה הצלחתי לא להסתבך במערכה, אף כי פעמים אחדות בעטו בי ודחפוני הר־מתגודדים בסמוך. פניתי אל צ'ובינה ושאלתיו אם שלום לו. הוא הניע בראשו ובר־חיוך אמר: "תמיד הרגשתי טובה יותר אחרי הקטטות האלו".

חשתי יד מונחת על כתפי; וכאשר נפניתי ראיתי איש צעיר שפונתנו נקרעה כל־שהו, מן־הסתם בעת התיגרה. הוא אמר: "אגא, על מה ההפגנה היום?" משכתי בכתפי והשיבותי שאינני יודע אל־נכון, והפניתיו אל צ'ובינה. הוא חזר על שאלתו וצ'ובינה אמר: "אנחנו מפגינים בשביל אראייש". "אראייש?" חזר האיש כמו ליתר־בטחון. "באלי", השיב צ'ובינה.

האיש הניד בראשו, הבקיע לו דרך קדימה וצעק: "יחי אראייש, יחי! בוז לשונאיו". צ'ובינה, כיון שתפס פתאום מה האיש צועק, הלך אחריו, וכבואי אחריהם שמעתי אומר לאותו איש: "שוטה שכמוך, אנו מפגינים בשביל אראייש, ופירוש הדבר כנגד דו. אנו נגדו".

"נגדו?" קרא האיש בפתיעה. "אני חשבתי שאתה אומר בשבילו".

"אנחנו נגדו, נגדו", חזר צ'ובינה.

"מי הוא בכלל?"

"הוא עריץ", השיב צ'ובינה. "ראש־הממשלה המרושע ביותר שהיה לארצנו מעולם".

האיש הניד בראשו, ובהבקיעו לו שוב דרך קדימה צעק: "בוז לאראייש; מוות לאראייש..."

הבטתי בו בתמהון. מצעק ומקלל היה בלהט ובמרירות גדולים כל־כך עד שאפשר היה לחשוב שאראייש שדד אותו או רצח את אביו. ואף־על־פי־כן גלוי־וברור היה שאינו יודע אפילו מי אראייש. במי נלחם הוא באמת? במי נלחמים הם כולם?

מאין לי רגע לבטלו עוד, הואיל וכבר היתה השעה הרבה אחרי שתיים, אמרתי אל צ'ופינה: "התואיל לקחת אותי אל מר דלדאר? אינני יכול לחכות עוד".
 "חכית זמן כה רב", אמר, "מדוע לא תחכה עוד מעט, עד שתיגמר ההפגנה, ותור-
 כל לדבר אתו בשובה ונחת?"
 "אינני יכול לחכות עוד, צ'ופינה; בעוד שעה או שעתיים יהיה מאוחר מדי. אנא
 קח אותי אליו עכשיו".

הוא הירחר רגע, אחר אמר: "טוב-ויפה, חכה כאן; אני אביא לך אותו".
 בעשותו דרכו בתוך קהל חבריו אנשי-המפלגה ניגש אל אחד הדגלים הגדולים ש-
 מלפנים, מקום שם נתכנסו כמה ממנהיגי מפלגת-הנאורים. מתחתי קומתי ככל אשר
 אוכל וראיתיו משוחח עם אחדים. לבסוף פילס דרכו אלי לאטו ואמר: "מר דלדאר
 איננו כאן; הוא חוזר למשרד המפלגה שלנו".
 נכזב למשמע-אזני אמרתי: "האם יחזור הנה בקרוב?"
 "אין מחכים כאן לשובו; יש לו עבודה להתעסק בה במשרד".
 "אם כן, אלך שמה ואדבר אליו".

כשהתחלתי לצעוד עצר בי צ'ופינה ואמר: "חכה כמה דקות, קיאנוש, ונלך יחד.
 גם אני צריך ללכת למשרד".
 שוב עשה דרכו קדימה למקום שם היו המנהיגים מכוונסים. לא ארכה השעה והוא
 חזר ויחד התחלנו לפלס לנו דרך בתוך מאות-מאות המפגינים שעדיין היו מצעקים
 באותה כיכר רחבת-ידיים.

בחיפזון הלכנו ברחובות וכאשר עברנו על פני בתי-הקפה בשרות-אסטנבול ה-
 הומיות, אמרתי: "אני לא אכלתי כל היום; בוא ניצטר באיזה מקום ונאכל ארוז
 חת-צהריים חטופה".
 "גם אני רעב", אמר צ'ופינה.

נכנסנו לבית-קפה ארמני קטן והזמנו שני כריכי-נקניק ובירה. בעוד אנו אוכלים
 ניגש איש אל שולחנו ובהסירו את מגבעתו אמר: "סלאם, צ'ופינה".
 צ'ופינה קם על רגליו בקפיצה, ובלחצו את יד האיש אמר: "סלאם, אבאדאני".
 עם שקמתי אני לאטי הציגני צ'ופינה לפני חברו. כשאנו מחוויים קידה זה לזה,
 לחצנו איש את יד רעהו.

צ'ופינה אמר: "אבאדאני, שב כאן והצטרף אלינו".
 "אנוס אני לשלול מעצמי את העונג שבחברתכם מפני שאין לי פנאי כלל", השיב
 מר אבאדאני, ובפנתו אלי אמר: "אני מבקשך לשבת, מר אריאמאנש".
 הודיתי לו וישבתי תחתי; וצ'ופינה לאחר שעוד פעם ביקש את חברו להצטרף
 אלינו התישב גם הוא.

"האם זו ארוחת-הצהריים שלכם או ארוחת-הערב?" שאל מר אבאדאני, עודו עומד.
 "זאת ארוחת-הצהריים שלנו", השיב צ'ופינה. "היינו בהפגנה ליד המג'ליס ולא היה
 באפשרותנו לאכול קודם".

"אם כן, מר אריאמאנש גם הוא בעסקי הפוליטיקה", אמר מר אבאדאני בפנותו אלי.

חייכתי והחרשתי. צ'ובינה, מחייך גם הוא, אמר: "אנו מנסים לסחוב אותו לעסקי-פוליטיקה; אני חושב שהוא יהיה בעל-ברית חזק".

בפנותו שוב אל מר אבאדאני, אמר: "מדוע לא הצטרפת בזמן האחרון להפגנות הפוליטיות שלנו?"

"הייתי עסוק יותר מדי", אמר מר אבאדאני.

"אי אפשר שתהיה עסוק עד כדי כך", השיב צ'ובינה. "במפלגה הכל כבר שואלים עליך. אתה חייב לחזור ולחדש את פעילותך. אנו מקיימים הפגנות כמעט בכל יום, ומספר חברינו גדל והולך במהירות. מדוע לא תבוא למשרד ביום-ב? תהיה לנו אסיפה המונית ואחרי-כן נצעד אל המג'ליס".

"אגיד לך את האמת", השיב מר אבאדאני, "עייפתי מן ההפגנות האלו ומן המפגלגות הפוליטיות. יום אחד מבקשים אותי לתמוך באיש ולפאר את שמו בכל מאמצי גרוני; למחרת היום, כשנעשה האיש ראש-הממשלה, מבקשים אותי להתנגד לו ולהשליך עליו שיקוצים בכל מידת ההתלהבות שבה רק עכשיו גמרתי להללו". כשהוא מחייך ומניע בראשו, אמר: "זה היה מבלבל יותר מדי בשבילי; מבלבל יותר מדי".

"אולי התנגדת..." פתח צ'ובינה, אבל מר אבאדאני נכנס לתוך דבריו ואמר: "וחוץ מזה אינני נהנה מפעולות פוליטיות כמו שהייתי נהנה פעם. במקום לכבוש כיבור שים בפוליטיקה אני מעדיף עכשיו לכבוש כיבושים בין הנשים". הוא חייך ובהר-כנת-ראש פנה מעלינו ונתלווה אל אשה אחת שעתה-זה נכנסה לבית-הקפה. "נכון שאשתקד תמכתי באראייש ואפילו סגדתי לו", אמר צ'ובינה, "אבל אני כש-לעצמי לא התנגדתי לו מיד משעה שנעשה ראש-הממשלה; התנגדתי לו כעבור חדשים-שלושה, כשהוכיח במדיניותו שאין הוא באמת אדם ישר וכשהתנהג כאילו היה אלוהים הכל-יכול".

"סלח לי, צ'ובינה", השיבותי, "אבל, ידידי, זאת אמרת על כל אדם שנעשה מנהיג-גה של ממשלתנו. אני מכיר אותך זה שנים רבות, וכל כמה שזכרוני מגיע תמיד היית עסוק בהתנגדות לממשלות ובקריאת-תגר עליהן. זוכר אני שלפני שלש שנים התנגדת באף-ובחימה לממשלה הימנית של ארדואן. לא עברו חדשיים, אם זכור לך, ואני ראיתך יום אחד בבית דודי, ואתה התנגדת במרירות לממשלה השמאל-לנית של אותו אדם — שכחתי את שמו — שאחרי-כן ברח מן הארץ. אשתקד הייתי רואה אותך כמעט בכל יום על גשר-שמיראן ואז היית נגד הממשלה הלא-מונית של ג'אוייד. דומה כי אין הבדל בדבר מי בעלי-השררה; אתה סתם רוצה לקרוא תגר ולהילחם".

"אתה אינך מבין בפוליטיקה, קיאנוש".

"אין אדם צריך להתמצא בפוליטיקה כדי לראות מה מתרחש באמת. אלו הן אמיתות יסודיות ביחס לחיים".

הוא הציץ בשעונו ואמר: "אני מציע שנלך, שאם לא כן נאחר".

קמתי כהרף-עין ואמרתי: "כן, הבה נזוז מיד".

יצאנו מבית־הקפה והוספנו ללכת במהירות אל משרדה של המפלגה הנאורה.
 "האם מר דלדאר אדם מהימן?" שאלתי בלכתנו.
 "הוא האיש המהימן והפן ביותר בפוליטיקה כיום", השיב צ'ובינה.
 "כי הוא לא יוכל לעזור לי עזרה ממשית אלא אם כן אספר לו הכל".
 "אתה יכול לספר לו כל מה שתרצה; לעולם לא יחזור אפילו על מלה אחת. הנה
 לכן יש לו ידידים כה רבים בכל המפלגות; הכל נותנים בו אמון".
 "הרי זה טוב מאד", עניתי, מעודד מאד ברוחי. "אני מקווה שאוכל סוף־סוף להצליח
 היום".
 "הוא יעזור לך כמיטב יכלתו — כלומר, אם עודנו במשרד".

נכנסתי בעקבות צ'ובינה למסדרון במשרדה של המפלגה. הוא דפק בדלת, וכאשר
 נשמע קול מבפנים אומר "באלי" פתח את הדלת ורמז לי שאפנס. איש גבוה, בגיל־
 העמידה, נעים־למראה, קם על רגליו בקפיצה מאחרי מכתבה גדולה וכפף ראשו
 קמעה.

בתנועת־יד רבת־חן הצביע עלי צ'ובינה ואמר: "מר קיאנוש אריאמאנש הנעלה,
 אדון הגון מאד, שלפני ימים רבים האציל עלי את ברכת ידידותו". אחר הצביע על
 האדון הגבוה ואמר: "מר סארווין דאדלר הנעלה, אדון אציל ופטריוט שאינו יודע
 פשרה, אשר פשרו ונאמנותו לענין החופש והצדק היו למשל בפי כל".
 בעוד אנו לוחצים ידיים אמר מר דלדאר: "בכליון־עיניים ציפיתי לעונג שבפגישה
 אתך, מר אריאמאנש. הוא־נא לשבת".

"אני מבקשך לשבת, מר דלדאר".

"אחריך, מר אריאמאנש".

"אתה חייב לשבת ראשון".

"אי־אפשר".

"ראה ביקשתיך".

"אי־אפשר".

"עבדך אני", כפפתי ראש וישבתי תחתי.

מר דלדאר גם הוא כפף ראשו והתישב.

צ'ובינה אמר: "אם יסלחו לי האדונים, אפרוש לחדר הסמוך".

קמתי על רגלי ומר דלדאר קם על רגליו, ועם שיצא צ'ובינה את החדר התישבתי
 תחתי ומר דלדאר התישב אף הוא.

"בטרם אביא לפניך את הבעיה שלי, מר דלדאר, אתכפד לבקש שתישארנה תחינותי
 שמורות בסוד גמור". עם שהניד בראשו וקם מעל כסאו מאחרי שולחן־הכתיבה
 עלי־מנת לשבת על כיסא קרוב יותר אלי, מן־הסתם למען אוכל לדבר בשקט, אמר־
 תי: "מישהו מן המקורבים אל 'עבדי האמונה' גילה לאבי ידיעה מחרידה. הדבר
 שנודע לאבי הוא שמחר, ביום־א', הוא יום־הקרבן, 'עבדי האמונה' זוממים לרצוח
 את מר ראמש, שר־הפנים". הפסקתי, אולי מתוך ציפיה שיגלה מר דלדאר מידה

של פתיעה; אך הוא לא נרעש אף לא הניד עפעף. "אבי סבור שאם נוכל לסדר פגישה בלתי־רשמית בין אחד מ'עבדי האמונה' ובין ראמש, אולי נוכל למנוע מע"ש רצח ביום־א' הזה. מקווה הייתי שאולי תוכל לעזור להביאנו במגע עם ידיד שאולי יש לך בשורות 'עבדי האמונה'. אין צורך לומר שאין פנאי לבטלו; אם יש בידינו לעשות משהו, חייבים אנו לעשותו מיד".

"התכנית הזאת לרצוח את ראמש איננה סוד גדול כל־כך, מר אריאמאנש. זה זמן־מה 'עבדי האמונה' מתנכלים לראמש. אגיד לך בגילוי־לב, אני עצמי חשדתי שאולי ינסו להשיגו ביום־א' הזה". הוא הירהר רגע ואחר אמר: "הדבר שביקשתי ודאי שאין זה קשה לתת. אבל אני מתכבד להודיע כי נדמה לי שמאמציך לא יועילו, שכן אם מנוי־וגמור הוא עם ה'עבדים' לרצוח את ראמש מחר, אינני סבור שיוכל מישהו להניאם מפק. אולי הדבר היחיד שיוכל להציל את חייו של שר־הפנים יהיה התפטרותו המידית — כלומר, היום או הלילה. ודאי, כידוע לך, ראמש איננו אדם שניתן להטיל עליו אימה; לפיכך אין זה מתקבל כמעט על הדעת שיתפטר עכשיו".

"היה בי חשד שתכניתי של אבי איננה הגיונית ביותר. אבל אין מה להפסיד בנס־יון להטות את ה'עבדים' מדרכם הרצחנית. אם יוכתרו מאמצינו בהצלחה, הרי תימנע רציחתו של אדם".

"אם כן, טוב־ויפה, מר אריאמאנש, נראה מה נוכל לעשות". הוא קם מעל כיסאו, ניגש אט־אט אל מכתבתו, ואחר שוב נסוב לפתע, חזר על עקבותיו והתישב על הכיסא הקרוב אלי ביותר. "אם אין זו חוצפה לשאול, מר אריאמאנש: מדוע אתה רוצה לנסות למנוע את רציחתו של ראמש מחר? אין אני סומך ידי על רציחות והתנקשויות, אבל אם אדם יש בו תאוות־בצע ואי־יושר עד כדי כך שהוא משתמש לרעה בבורותם של האחרים וגוזל מהם את פת־לחמם ממש, אור־אז, סבור אני, יש צורך לחסל אותו. ראמש גנב מן העם, הוא קיבל שוחד מן הזרים, ובזמן האחרון, כשר־הפנים, הפריע באורח רודני לבחירתם של חברי המג'ליס. צריך לחסל אותו, לא רק כדי לשחרר את הארץ מתאוות־הבצע שלו ומרום־ידו אלא גם כדי להראות לפוליטיקאים האחרים שאנחנו, בני־העם, ערים אנו עכשיו; ואם ינסו לנצל אות־נו, או להשתמש לרעה בסמכויות שאנו מפקידים בידיהם, הרי נחסל גם אותם".

"אתה, מר דלדאר, אומר שראמש אינו אדם ישר; אני מכיר אחרים האומרים ש־ראמש אדם ישר. למי להאמין? אבל אפילו נכון הדבר שראמש הוא בלתי־ישר או רודני, עדיין אינני יכול להסכים שחיסולו יביא איזו תועלת. אין לתקן עוול בעוול, מר דלדאר. אני אומר שרציחת אדם היא מעשה רע — מעשה רע בלי הבדל מה ההאשמות שנגדו. הריגת איש בעבור פשע היא עצמה פשע. וכי מה נועיל אם נר־צח פוליטיקאי אחד שהוא כביכול מושחת או רודני, ואפילו נרצח חמישה או עש־רה כאלה? מה נרוויח? האם אתה סבור, מר דלדאר, שאחרי־כן תיעשה הממשלה ישרה ודמוקרטית? האם אתה סבור שיפול פחד על שאר הפוליטיקאים והם יחדלו מהיות שואפי־בצע או רודניים? בשנים האחרונות נרצחו פוליטיקאים רבים באר־צנו; ואף־על־פי־כן, האם השתנו הממשלות שלנו? האם פחתה מרדנותם של בני־

עמנו? לא, מר דלדאר, לפי עניוֹת־דעתי עומדת בפני עמנו בעיה יסודית הרבה יותר."

"אילו התעסקת בפוליטיקה ימים רבים כמו אחדים מאתנו, אֶרְאוּ אולי לא היית חושב כך."

"לפעמים יכול אדם להיות שקוע עמוק כל־כך באיזה דבר עד שהאובייקטיביות נִי־טלת ממנו לגמרי. אני מעולם לא הייתי מעורב מדי בעסקי־פוליטיקה, ולפיכך היה ביכולתי להשקיף מבחוץ, ובמידת אובייקטיביות גדולה יותר מזו של רוב בני־אדם המעורבים בכך מקרוב. האנשים האלה, מר דלדאר, המפגינים ברחובות כשהם מנוֹר־פפים בדגלים ומרעישים עולמות בסיסמותיהם, מתקוטטים, מתפרעים ורוצחים, אלה אינם מורדים מדיניים אלא הם עבריינים. ההפגנות, המפלגות, האסיפות ההמוניות ממצאות להם אפיקים לטינתם ולכעסם על החברה, הזדמנויות לתת ביטוי לתגר ולמרי שכל אדם בפני עצמו אינו מעז לגלותם בצורה פומבית כל־כך. האנשים ה־אלה, המורדים המדיניים האלה כביכול, האם היו רגישים כל־כך למרות מלמעלה, האם היו נלחמים במרץ כה רב למיגור שלטונה של הממשלה, לולא דוכאו אי־פעם כיתידים על־ידי אלה שהשררה בידם בתוך בתיהם ובתוך בתי־הספר שלהם? האם היו נאבקים בלהט כזה על השגת חירות פוליטית לולא נשללו מהם אי־פעם החי־רויות האישיות שלהם? האם היו הצדק הפוליטי והזכויות הפוליטיות לובשים מִש־מעוֹת שכזאת לולא נפגע פעם כל אחד מהם על־ידי העוולות של סביבתו החברתית ולולא נמנעו ממנו זכויות־היסוד הראויות לכל באי־עולם?

"נדמה לי, מר דלדאר, שהדברים שעליהם אנו מתמרדים בראש־וראשונה הם גילויי הדיכוי שאין לסבלם שבמסורות הדתיות והתרבותיות שלנו; המיסטיות הקודרות, אמונות־ההבל הקדושות, האוטוקראטיות של הורים ומורים שכוונותיהם טובות אלא שהם נבערים מדעת. אלה הם הכוחות שבהם אנו נלחמים ועליהם אנו קוראים תגר, כי אלה הם הכוחות האוטוקראטיים אשר בשנותינו הרגישות ביותר חמסו מאתנו את חירותנו לגדול, את אהבתנו ואת הכרת־הערך שלנו, את בטחוננו־העצמי ואת רצוננו להשתפר, ותחת זאת מילאו אותנו פחד ושנאה, אדישות ומרדנות."

מר דלדאר צימצם גבותיו ואמר: "האם אתה רומז שאין שום בעיות מדיניות העומ־דות בפנינו, אין שחיתות בממשלותינו, אין —

"זאת אינני רומז. יש ויש לנו בעיות מדיניות. שחיתות בממשלתנו, שימוש בשל־טון להרע, ניצול זר, וכו'... כל אלו הן בעיות — אלו בעיות ממשיות ויש לפתורן. אבל המונינו, לדאבוֹן־הלב, הם בורים ונבערים מפדי שיבינו את העומד על הפרק והם עניים ואדישים מפדי שיגלו ענין ממשי. הם נלחמים בכל אדם ובכל שעה שהמנהיגים הצעירים והמשכילים ממריצים אותם להילחם בהם; ומפני שמנהיגים אלה עצמם נתונים לשלטונם של רגשות פרימיטיביים, הרסניים, היתה המערכה בלתי־ראציונלית בחלקה הגדול, ובעיותינו המדיניות הן ברובן תחלופים סמליים."

מר דלדאר הניע בראשו ואמר: "דעות מוזרות יש לך, מר אַריאמאנש. אינני יודע מה לומר."

"יודע אני, מר דלדאר, שקשה מאד לקבל ולראות נכוחה את העובדה הפאובה, ש' הנקל להתעלם ממנה, העובדה שביסודו של דבר אנו נלחמים בארגון המשפחתי ה' אוטוקראטי שלנו, בדת שלנו, ובשאר המסורות החברתיות המקודשות בעינינו. אבל חייבים אנו להתייב בצורה מציאותית מול הפעיות שלנו. ראשית-דבר, עלינו לה' בין שיסודות החברה שלנו הם אוטוקראטיים, ולפיכך מיגורם של משטרים רודניים לא ישים קץ לאוטוקראטיה. היו לנו משטרי רודנות מפני שהרודנות היא צורת המרות היחידה שאנו מבינים; היא המרות היחידה אשר ידענו מאז שחרימינו ממש. דומה כאילו אנו מבקשים, ואפילו מאליהם, 'אדם חזק' שימשול בנו, יחליט את כל ההחלטות בשבילנו ויקבל עליו את מלוא האחריות. ועם זאת אנו מתמרדים על הרודנות מפני שמעיקרו של דבר צריכים בני-האדם להיות בני-חורין. אבל החי' רות תשרור בארצנו רק אם תהיה מצויה בבתינו ובסביבתנו החברתית".

מר דלדאר העיף מבט בשעונו; ואני קמתי כהרף-עין ואמרתי: "סלח לי על שגול' תי מזמנך".

"כלל לא, מר אריאמאנש, כריתי אוזן קשבת למה שאמרת. הרעיונות האלה הם חדשים, לפחות בשבילי, והם ראויים לעיון". שוב הציץ בשעונו ואמר: "אבל אם אנו רוצים למצוא אחד מ'עבדי האמונה' האלה, יהיה עלינו למהר".

פריידון תואלולי : הארכיאולוג

באפל תחמיות העפר, הארכיאולוג,
יתור אחר אבוקת-המתים הכבויה,
יחפש רמץ חם בקבר צונן,
יזרה לרוע אפרם של דורות עתיקים.

עד משברי קבעת,
או עגילי און,
או עיני גלגלת חסרת-מבע
ישאל כוון דרכו:
יאר מתהום-הנשיה
אגדת חליפות העולם,
וממתים — ספור עצוב יחיה.

אדיש לתפארת העבר הקבורה,
יניף גרון לעצמות זקן וטרף,
עד במשקע מעין-חיים צרוב
ימצא פריד-מה בקבר הצר.

פתע יגיח מפנה
עקרב מזרה-אש, הלום-וכישה,
יעזב משפון-גלגלתו המסלוד,
יעקץ האיש, ויכריעו.

עוד-קט באתר האפל, המבהיל,
ישטט צבוע עור הארכיאולוג.

צאדק צ'ובאק : הקוף שאיבד

את ה"לוטי" שלו *

יש אמת בטענה, כי שנת השחרית של החשישאי כבדה היא; מה גם שנתו של הר לוטי ג'האן,¹ שמשחר יום־אתמול יצא לדרך בלווית קופו מח'מל.² מ"גשר הזכור כית" עשה כל היום דרכו ב"כותל הנערה" והגיע עם ערב ל"עמק ברם". אלא שהד־ לקת האש, כמה נשיפות באופיום ו"העשנת" הקוף בחשיש הטרידוהו עד חצות, עת נפל רובץ בגזעו העב של האלון. עם זאת, תהיה מידת עייפותו ככל שתהיה, אין להבין שנת־בוקר זו כפשוטה, ומה־גם לנוכח רעש המשאיות המרובות שדהרו בכביש והמולתם של הפחמאים, שפשטו בעמק ושרפו בתדיר את עצי־האלון — להפכם לפחמים.

מרוב עמידה־על־שתיים והושטת צוואר, תוך ציפיה להתעוררותו של לוטי, ניטמ־ טם מח'מל והצטמצם בפנינתו בחוסר־סבלנות. הוא נלוה אל לוטי אתמול, עתים מה־ לך על שתיים ופעמים מקפץ על ארבע. עתה היה רצוץ ושובר. גפיו נתקפו כאב ועור כתפיהן התחפסס. עורו ושערותיו מלאו אבק רב.

הוא ישב על מקומו, תולה את עיניו הקטנות ואת זרוביתו הכלבית והדקה לעבר אלוננו של לוטי. גפיו הקדמיות השתרבבו באלו האחוריות, עם שתלה מבט תהוי בזה הישן. אחר שוב פקעה סבלנותו והוא התרומם וחג סביב עצמו פעמים־מספר. בתוך כך משך את שלשלת־שביו, זו שרותקה לאדמה בו־הקצה, וישב מצפה כמקודם. ממצמץ בעיניו ואינו גורען מאדונו.

קרני־השמש עדיין לא חדרו לגיא; החמה הסתתרה מעבר להרים הנישאים. רק אור חיוורין בקע מביקעת הרי "מארה", המתנמנמים סביב; השמש לא העירתם עדיין. העמק היה מואדם וחמרמר. אָדים קרים לחכו את האדמה. אלונני־ענק, מאובקים ופצועים, נפזרו בגיא, שאותו חצתה דרך ארוכה וצרה. דמוית־תולעת. עמודי־עשן התאבכו מכל עבר למעלה — זכר לאלונים המפוחמים — ושם, גבוה־הרחק, נעל־ מו כלא היו, התמזגו בשמיים.

ג'האן ישן בתוך גזעו הענק של אלון יבש. עתיק וערום־מירק. ענפיו הגרומים, ה־ מעוותים וחסרי־החיים התפתלו יחדיו. שיירות רבות חנו בצלו, כרתו ענפיו והב־ עירו אש בגזעו, ומטעם זה נוצר בו שקע מכוער, דמוי־כור, שדפנותיו התכסו שכבת פחם מבהיקה ומתקלפת. בשקע זה נשען־ישן לוטי, מכוסה בשמיכתו. לפניו, על הארץ, היו כשפולו,³ מקטרת־הטבק שלו, מקטרת־החשיש שלו, תרמילו, שקיק־

* "לוטי" — מאמן ומרקיד קופים בחוצות.

¹ מילולית: עולם. ² מילולית: קטיפה.

³ כשפול — כלי בעל ידיה בו נוהג הדרויש לאסוף תרומותיו.

הטבק שלו וקופסת־החשיש שלו. כמה אוֹדֵי־פחם נראו לפניו במפוזר. פניו המחור־טטים וזקן־התיש אשר לו נחשפו מתחת לשמיכה.

מח'מל התרומם על בהונת־רגליו ופשט צווארו לעבר לוטי. פניו הזעופים וגבור תינו הסבוכות היו מיקשה אחת. נחירי אפו הארוך רטטו ודבקו אל זרבוביתו הדקה. רב היה זעמו ומצב־רוחו עגמומי. פניו החיורים ועיניו הבהות של לוטי היו לו בחינת חידוש. מח'מל הביט סביבו, התישב על הארץ ותר בה בעיניו, שואל הפץ־מה.

הוא נקשר תחת עץ חסון־גזע והוו הארוך והגמלוני היה תקוע באדמה המוריקה — מרכזו של עיגול שאליו הוצמד. נחל צלול זרם בינו לבין אלונו של לוטי. הפעם, כשהסתכל בו מח'מל בעיניים תהויות, כמדומה היה שהוא ניעור משנתו, אף כי עור פניו לא זע. עיניו של לוטי קיפחו את ברקן התמיד. פניו חוורו־יבשו כפני מת. ארובות־עיניו התרחבו. נוזל סמיך וחלבוני קילח מזוויות־פיו. מח'מל נבעת. פעמים אחדות קפץ, שופע־אונים ובמלוא גופו המסורבל, לאוויר. אולם השרשרת העיקה על צווארו. הוא ריפו מבטו בלוטי. עתה ידע. פניו שונו בעיניו. שוב לא ירא ממנו כלל. לוטי היה זר לו. מח'מל לא ראה פרצוף כזה מעודו — הן התרגל לראות תמיד את פני לוטי מאיימים ומענים. עתה היו חסרי־מבע, ואף עיניו, שבהתגלגלן בחוריהן רמזו לו משהו מעינוי־הגיהנום, היו פקוחות לרווחה, דוממות ועוממות.

חלחלת־בדידות מציקה נגסה בו פתע. לוטי התמוג כבר עם גזע האלון, רחוק ואף נכרי. מח'מל חש בבדידותו ובזרותו בעמק רחב־הידיים. לאחר שחג הרבה סביב עצמו — נעצר, מתבונן בפעילותם הגואה של הבריות, ליד אלומות העשן המיתמ־רות לשמיים. פחדו גבר. מפות לוטי ומזראו חלפו לנגד עיניו. התישב על הארץ והתעמק בפני אדוניו. נתן עיניו הקטנות והחרוצות בעלים המאובקים של האלון, שאליו נקשר. מבט נוסף ששלח לעבר לוטי כמו טמן בחובו שאלה של גורל.

היתה זו שנת־האחרית של לוטי. עד־מהרה חש מח'מל כי הלה ברח והרחיק ממנו — מרחק פרסות רבות.

אמש, בבואם, חנו בצל האלון הזה. לוטי קשרו מיד ופנה להדליק אש, בנחפו. הוציא מתרמילו את הקומקום, הספל, קופסת־החשיש והמקטרת, וסדרם סביב ה־אש. אחר הוציא ארבע ציפרים מבושלות, שנקנו יום קודם־לכן בכאזירון ונתחבו לכיכר של לחם, החל לסעוד לבו בלווית מח'מל, ושבע־למחצה הסמיך את מקטרתו. תו, נשף בה כמה נשיפות רצופות ואף "העשין" את מח'מל. מח'מל ישב למולו, שואף עמוקות את פרודות העשן. נחיריו רטטו בדריכות, אך הוא לא זכה לתשומת־לב: לוטי מחה בריאותיו זכרן של הנשיפות הראשונות, עם שידע עד־מה עורג מח'מל לעשן. בהיות לוטי קרבן למצב־רוח עכור, או לאיחור־מה בתענוגותיו, היה כמתעתע. כזה היה אף בעיר: אחרים זיכו את מח'מל, בבתי־קפה ובמחששות, בעשן רב יותר מלוטי עצמו.

בעיר — אחר שהגיעה התקהלותם לשיאה, ואחר שזמם לוטי "להתקפל", לנוס מקה־לו מעשה־רמייה — נהג להיאחו בספק־פיכחוננו של מח'מל כבאמתלה. בקולו החור־דר היה משנן לו:

"מח'מל, מח'מל יקירי! עדיין לא התפכחת? הודי בליעל! חשישאי חסר־תקנה!
עדיין לא התפכחת? אל דאגה, יקירי. מיד אקה אותך ו'אעשין' אותך. תשוב
לאיתנך."

אך בהגיעם לבתי־הקפה היה מתעלם ממנו; נהג לשבת ולשאוף עשן כדי־שבעה
ולהותיר למח'מל שיירים של נשיפות בודדות, חסרות־לשד ונטולות־מיה. שנשאפו
קודם אל תוך ריאותיו־הוא. גם אמש, במדבר, כך היה. מח'מל לא שבע עשן ראוי־
לשמו. לוטי, בכלותו את מנת־האופיום, מילא את מקטרתו במנות חשיש אחדות,
שאפן אל קרבו בנחפו ואף "העשין" את מח'מל. אחר קם ממקומו בשקט, נטל את
שלשלתו של מח'מל, תקע את וזה בסמוך לאלון ופנה לישון.

אך היתה זו שנת־האחרית של לוטי. עם בוקר, בפקוח מח'מל את עיניו, ידע, מבעד
להינזמת השחר האפרורית, כי כאלון כן לוטי: חסר־אונים הוא, ועיניו דהויות;
לא עוד יצווה עליו ויתהלך עמו. בודד הוא, בן־חורין. נבצר ממח'מל לדעת אנה
הוא בא. מעולם לא הכיר את עצמו בלי לוטי; הלה שימש לו רע, שבלעדיו היתה
ישותו פגומה. דומה השתתק עתה מוחו, יצא מכלל שימוש.

כל כמה שחיטט בזכרונו הצטיירה לעיניו דמותו של הלוטי בלבד, זו חולית־הקשר
בין עולם־האדם לבניו. את שפתו היטיב להבין. שנים נהג לפעול על־פי ציווייו
ורמזיו של הלוטי ג'האן: להגביה אחוריים באוויר, ובזו הדרך להיפרע מידידים
ושונאים כאחד, ולרמות את הקהל.

בבתי־קפה, בבתי־זונות, בכיכרות, בחניונים, במוסכים, בבתי־קברות, במלונות־
אורחים ובשווקים הזעירים בהם הקהיל לוטי, התגודד ערב־רב סביבם. בכל מקום
עינוהו ו"התעסקו" עמו — זכרון זה שמר קטיפה בלבו. רגמוהו באבנים, בפירות
רקובים, בעצים ובאבנים, בנעליים בלות, בקליפות רימונים, בגללים ובחתיכות בר־
זל. חפצים היו שיגביה אחוריו ויצביע על מקום השונאים.

מח'מל נשא בסבל הרגימות, דוחה את עצתם. רק ללוטי ציית: משהניע את השל־
שלת, מילא לצלילה אחר מבוקשו.

יש שהיו הבריות מסובבים אליו אחריהם, מצביעים על מקום השונאים, להניעו
לחקותם. הוא הגיב על כך בהעויות־פנים ובנקישת־שיניים. לאחר זמן היה מפנה
אליהם את אחוריו האדומים והנוצצים, שזנבו הקלוע מכסה עליהם. תנועה זו לימ־
דו לוטי, כולה מכוונת נגד טרדני־המערכה, רפופי־השדרה.

אלה, שעקצו את לוטי, והתאמצו להרחיק ממנו את הקהל, התכבדו בניענוע־
שלשלת מצדו, שבהמשכו שאלה זו:

"אמור, מח'מל, היכן מקום טרדני־ההתקהלות?"

מח'מל היה מניח ראשו על הארץ, מרים את אחוריו, שם ידו עליהם ומסנן מבין
שיניו קול בלתי־מהוקצע, רויי־עצבות:

"אום, א—ו—ם, א—ו—ם—ם."

"זאי מקומם של אנשים מצייקים?"

נהג מח'מל ללחוץ ידו על אחוריו ולפלוט מחדש את נהמתו הרגילה:

"אום, א—ו—ם, א—ו—ו—ם".

למען לוטי עשה זאת, מיראה ובהגנבת־מבט. משבוטאה התיבה "שונא" בפי לוטי, חדרה לאזנו, בהתבסס על משמעותה המיוחדת — אז הניח ראשו על הארץ ושם ידיו על אחוריו. בכך מימש את קיומו בעולם.

את בני־האדם שנא מח'מל ובחל בהם. מבטו של לוטי העביר בו צמרמורת; ממנו התירא ביותר. פחד־תמיד מסביבתו ליווהו כל ימי־חיו. כל שסבב אותו — הבעיתו. הכל הצטיירו בעיניו כאויבים צמא־דם.

כדרכו תמיד, ציפה לבעיטתו של לוטי, בראשו או במתניו, או להידוק השלשלת. כשלעצמו היה נטול־רצון לחלוטים. כל שעשה — על־כרחו עשה. כל שראה — על כרחו ראה. כל שאכל, מאפס־ברירה אכל. רצונותיו דעכו בו עד אחד. השלשלת שנכבל בה — אחר החזיק בקצה. גוררו למקום שלבו איוה לו. כל חייו התענה בכך. עתה נוכח לדעת פתאום, כי מעיינות־הכוח של לוטי, שנבעו מגופו לפניו וקבעו עליו שליטה, חרבו כליל. החוליה שקשרתו אל לוטי התפוררה מפבר. אין הוא כי אם בחינת גופה שוכנת־מאפליה, מנותקת ממח'מל, בגון עפר־האדמה. עתה תיעב את לוטי פחות, כמידת תיעובו את הסביבה כולה, ואת האדמה הקשה, הגמלונית והאיתנה, שעליה חי.

הוא ישב שפוף, התגרד בראשו וחג פעמים אחדות סביב עצמו. שלשלתו הודק־רה לעיניו. התבונן בה בפליאה מרובה ובנטירת־איבה מודגשת. אימץ את כוחותיו ומשכה בצווארו. גסה היתה, חלודה וכבדה. תמיד היתה כך; מיום שהכיר עצמו סגרה עליו כנחש, גררתו, לחצה עליו וחסמה בפניו את נתיב־המנוסה. כאבר מגופו היתה. הוא ידעה היטב ותיעבה, כאת לוטי וכמו את שאר הדברים. בכל־זאת שונה היתה מאברי־גופו; גסה יותר, מכבידה, מעייפת, מענה. נטל את השלשלת בשתי ידיו והרימה מן הארץ. הגביה ידו עד לצוואר, תוך שטילטלה בחוסר־נסיון. אחר, מבלבל ובבלי־דעת, הוליד את ידיו לקצה השלשלת, סמוך לו. הוא אחז בה ביד אחת וקרב אל הו התקוע באדמה, מעשה־לולין שנתלה בחבל בידו. הגיע לקצה השלשלת — זו שכבר לא היתה שייכת לו, כביכול, בחינת עולם אחר, שתלטן, קושר.

הלוטי ג'האן נהג לתקוע את וו־השרשרת של מח'מל עמוק באדמה, מדעתו כי "אין ערום מקוף. אם תפסיק להשיגח עליו, ינסוך את רעלו. עלול הוא לחנוק אותך בשנתך".

חיוק הוו נעשה לו הרגל למח'מל. תדיר הבחין שעם תקיעת הוו היה אסיר, טלאי־האדמה. אז חדל מהפעיל שריריו: הרגל ופחד סימרוהו למקומו.

עתה אחז בו בשתי ידיו וניענעו בכעס. חושיו לא הזוהירוהו מפני מכות וסכנות. הכוחות שאותם אימץ לעקירת הוו רבו מכפי הנחוץ. ידע איך יפעיל את שריריו, וילפות באצבעותיו רבות־האון את הוו סביב. טילטלו מלוא־יכלתו, ולבסוף עקרו מן האדמה.

באחת היה מאושר. קפץ על רגליו, מנסה לממש עקירה זו. שמח על היותו בן־חורין.

התהלך קצרות ושם לבו לעובדה שהשלשלת משמשת לו ליווי ומקפצת יחד עמו. אף היא לקחה חלק בשמחתו. כחוגגת את שיחרורה היא. הם דבקו יחדיו. גם הפעם נגררה אחריו בטלטלה קורעת-בדידות. מח'מל ניטשטש, נעצב אל לבו. בעצם, לא היתה לו ברירה.

הוא פסע לעבר גופתו של לוטי. קפץ מעל הנחל, נעצר קמעה והביט עליו בספק-נות. אחד התקדם. ספקותיו גברו במרחק-מה ממנו. התישב לפניו באותו מקום. ירא ליקרב אליו בלי שיירמו לו.

הגופה המלוכסנת היתה שעונה אל האלון. סביב לה נכרכה שמיכה מרופטת. ליד הפירה של ליל-אמש, עושתת-האפר, נפזרו הקומקום, המקטרת, מקטרת-החשיש, ה-תרמיל והכשפול. דומה, בהה לוטי על גופתו, עוסק בחשבון-עולמו.

היטב ידע עתה מח'מל שלוטי מוטל כאבן. הוא גרע עיניו ממנו והשלים בנפשו שלא לגשת אליו. הפנה מבטו אל עמודי-העשן המיתמרים בעמק ואל הניצבים סביב-ביהם. הוא התירא מפניהם. זרים היו לו.

קם ממקומו ופסע להתישב ליד לוטי שלו. פניו של לוטי התאבנו. הם לא ציוו על מח'מל ללכת, לשבת, להדליק מקטרת, לחבוש מצנפת, להידמות לנר, להצביע על מקומם של אוהב ואויב, לעצום עיניים. הם לא הביעו: "בראבו! טול חרב, חרב!", אף לא: "בא פרש, פרש זריו!", כשם שלא הביעו: "חלוה, חלוה, חלוה — מתוק וחם חלוה!" הם לא הביעו כל-מאום. התעמקותו של מח'מל בתווי-פניו של לוטי לא העלתה דבר. משום כך לא התירא ממנו בלבבו: הן ניטל עקצה של ההבעה המחמרת — מסימני השליטה של לוטי, חושו הוליכו לכלל הכרה שפנים אלה וגופה זו שוב אין בכוחם לעולל לו ולא-כלום.

רבות סבל מח'מל מידי לוטי. כל שדרש ממנו, באיום דרש. כיון ששבע ממוררים מטרדני-המערכה וממתחריו, גמל למח'מל והפליא עליו בהנפת-ירך, במקל ובוור השלשלת. מילא פיו קללות, שאותן הכיר מח'מל ושנימתן המאיימת לא נסתרה מבינתו. דברי-הבלע הללו של לוטי, על מוראם הקשה, הביאו לידי ביצוע הנדרש ממנו בהרף-עין, לידי הרכנת הצוואר לרגלי לוטי ולידי תחינה וצייתנות, כמחסור מים לספיגת מכות.

עם כל זאת יש ויצא קטיפה מגדרו, בהתעקש. אוראו נהג למשוך את השלשלת מידי לוטי בצורה שאחריה התרפכות. לוטי היה נאלץ לשים עצמו כפרה למח'מל ולהחניף לו זמן-מה, עד שיתרצה. ועם שגילה מח'מל סימני-התרצות, ידע למרוד ולפרוק עול: זאת שעה ש"התחממה" ההתקהלות ולוטי רוצה היה להעמיס עליו יותר. קטי-פה ידע להשתמט, ויותר שספג מכות כן גברה עקשנותו.

בזמנים אלה קשרו לוטי אל גזע-עץ או אל עמוד והודיעו את נחת-זרועו. מח'מל היה פותח בועקות, צווח ממעמקי-לבו, וקולותיו מתגרגרים בגרונו. לא חשו לחוס עליו, ולא הבינו את שפתו. הכל צחקו ורגמוהו באבנים. פעמים נהג לנשוך את בשרו מעצמת הכאב, להתפלש בעפר ולזעוק, חשוף-חך ופעור-פה. הכל צחקו את, מצביעים: "חאגי פירזו סופג מכות!"

אך נראה שהעונש הכבד ביותר שהושת עליו היה רעב ומניעת־עשן. בבעור חמ"תו של לוטי להשחית היה מרעיבו ומונע עשן ממנו. קשר אותו, ובכך מנעו מתור אחר מזון. עם זאת, בהיותו חפשי, נבר באשפתות ובגרוטאות, משתדל לשים מח"סום לרעבו. משחשקה נפשו בעשן, ישב כמנהג הבריות בבתי־הקפה ושאף אל קרבו בהנאה עשנם של יושביהם. אבל בן־חורין לא היה.

הושיט ידו בסקרנות והסיר את השמיכה מעל ראשו של לוטי, בלאט. כיפה מטור נפת, זפותת־שוליים בגין הזיעה והאבק, נחשפה לעין. פניו המלוכלכים התמססו, כפנים אלה של אנדרטת־סיד שנספגו מים.

מח'מל נתקף הנאה ושמחה, כבעת פגשו קופה. כמדומה היה שלוטי הביט עליו מדרך אינסופית, שנהר גדול חוצה אותה ואין לגשת אליה. הוא חש הנאה מינית, מרטי־טת־גידיים־ועורק, מדעתו שהתגבר על הלוטי שלו עם שבהה בפניו ובחננו היטב. קולות אחדים, יבשים וקטועים, התמלטו מפיו: "גי, גי, גי!"

הושיט ידו ושלף מן התרמיל את מפית־המזון. שתי ציפרים מבושלות הוציא ממנה ובלען בחפזה. לאחר־מכן אכל את כל הלחם. מצב־רוחו השתפר. הוא עלץ.

נטל את מקטרתו של לוטי ובחוסר־נסיון בחן את שפופרת־הטבק ואת הקנה. אחר תחבה לפיו. כשהיה לוטי בחיים נהג קטיפה למלא את המקטרת טבק. עתה נטל דרך־רישול את שקית הטבק — במהופך. הטבק התפזר וקטיפה ריפדו על הארץ. שעה שהביט על הלוטי שלו, תוגר, זרק הצדה את המקטרת והוסיף לבהות בו.

תשוקה עזה לעשן דחפה את קטיפה ליטול את מקטרת־החשיש מאצל הפירה ה־כבויה ולתחבה תחת אפו. נחיריו רטטו. פעמים אחדות מולל את המקטרת בין אצ־בעותיו השחורות, השמנות והמאובקות, במרירות גואה והולכת. הוא הריחה, תחב את פומיתה לתוך פיו, לעסה וקצץ בה. טעמו המריר והשרוף של פנים־הקנה הבחי־לו, הגם שהתפשט בנחיריו ועיזו את תשוקתו. הוא רקק את קציצי קנה־המטרת, סולד מטעמו המר. בתוך כך היפה בה בחזקה על־פני האבן שליד הפירה, ומשך בבהלה, פעמים אחדות, את שולי השמיכה של לוטי, מרצונו להסתייע בו או להעי־רו. לבסוף התרומם אט ממקומו, מיואש, פנה עורף אל לוטי ושם פניו לעבר הגיא.

העמק הואר יותר. השמש פשטה בו בגון נחושת מותכת, שחומה נוטה לפוג. שאון המשאיות מילא את חללו.

מח'מל לא ידע את דרכו. ברגיל ליווה לוטי, באחיות־יד, בצל. שלשלת זו, שנגר־רה אחריו בעפר ובסלעים, הוציאתו מפליו. כתאום היתה לו. עתה נותרו לבדם; משא־כבדה העיק, ומשנודחלה בינות לרגליו, הפרה חריקתה המענה את שלוותו.

הוא קפץ על סלעים־מספר, הרחק מלוטי שלו, מתהלך על בהונותיו האחוריות. זנבו היה קצר ובקצהו מצילה. עקת גופו הגמלוני גברה מחמת גרירת השלשלת. חפשי היה, ללא כבלים. עתה ברח מלוטי אל הדרור, לעבר עולם אחר, נעלם.

הגיעו לאחו. עדר כבשים רעה בו. נטויות־ראש קצצו הללו בעשב, התגודדו יחדיו, עסוקות במרעהן. נער־רועים פשט רגליו בעשב וחילל. אלונים בודדים, מאובקים

דיים ודוממים, צמחו באחו במפוזר. מח'מל התישב בשולי המרעה, בצל אלון, מתבונן בנעשה.

נרגע קמעה. מרחק קצר זה שעשה על דעת עצמו הפיח בו חיות. חביב היה עליו העדר, אך אהדתו היתה נתונה יותר לנער־הרועים היושב.

צירעה ענקית החלה עתה להטרידו. מקושטת־כנפיים היתה והציקה לו בפניו וב־עיניו. היא מצאה משפן בוויית־עיניו, דוקרנית. מח'מל ארב לה במומחיות ובסבל־נות וצד אותה בבוק. הביט בה קמעה, הכניסה אל פיו ובלעה.

העדר רעה בעצלתיים. משהבחין נער־הרועים במח'מל, התרומם ממקומו וניגש אליו. מקלו היה קבוע על גופו ושתי ידיו לפתוהו מעל. תנוחה זו נהג מח'מל לבצע במערכות לוטי, שעה שהלה הגיש לו את המקל, בקראו: "בראבו הרועה; לַמֵּד, הרועה!" או היה מציב קטיפה את המקל על ערפו, לופת אותו מעל, מהלך ורוקד — מעשה נער־הרועים הוזה, על צד הדיוק.

מח'מל חיבב את הנער, בהיותו בבואת־עצמו במעשהו. הוא לא זע ממקומו. בישיב־בה, שלוב־גפיים, הסתכל ברועה שהחל לפסוע לעברו. משקרר הנער אל מח'מל נהג זהירות ונעצר בסמוך לו. הביט על חיה זו בתמיהה ובפליאת־אמת, כמוה ראה רק פעם אחת בחייו — מרחוק. סקר את אזניו, את ידיו, את רגליו, את עיניו ואת פניו, הדומים לאבריו שלו. הושיט ידו לפנים, בוחן בתמיהה את אצבעותיו, ואחר, מעשה־שובב, נעץ עיניו בידיו של מח'מל. התאוה ליקרב אליו, לאמצו בחיקו ולשחק עמו. יחסי־גומלים הודקרו לו בינו לבין זה שפמוהם לא חש כלפי כבשיו. הוציא מכיסו פרוסת־לחם יבשה כקרש, כנתח סיד מקולף מקיר, וזרקה אל חיק מח'מל, מתבונן.

מח'מל נטל את הלחם בספקנות. הריחו, השליכו באדישות ותלה עיניו בנער בזהיר־רות. לא חשש מפניו גם לא נטר לו איבה, שכן לא בישר סכנה. אך דרך את חושיה, צופה איך ינהג עמו הנער במקלו הארוך: היטב הכיר בחייו מקלות ופגיעתם. הוא בתל בהם. עיניו הקטנות, דמויות־קרני־אור, המרופזות מבעד לעדשה, ננעצו בנער־הרועים, חודרות ולוהטות, קבועות מתחת לגבותיו העבותות והקוצניות. עתה גבר־רה סקרנותו עם שגילגל הנער בידיו את מקל־השקד שלו.

הנער הפסיע עוד פסיעה אחת קדימה. מח'מל נשאר על עמדו, בוחן בעיניו את תנו־עות הנער, בעוד זה מבקש לדעת את תגובתו של מח'מל. בדידות ובושה השתלטו על הרועה, שפתע תקף את מח'מל במקלו המונף. אלא שהוא עצמו נבהל ונסוג עד־מהרה. המקל לא פגע.

מח'מל הביט עתה על הנער בחשש גובר. לאַה היה ושובר. כפותיו להטו. גופו הצטמרר מחוסר עשן. לנגד עיניו השתקפה דמותו של לוטי, המסב ליד פופחו, נר־שף בחשיש ו"מעשינו". היו אלה זכרונות עברו. עם כל שרטטו פתחי־נחיריו הקצור־צים, החדים והדקים, לא עלה עתה ריח־חשיש באפו. הוא נשם בכבודות. מציאותו של הנער הוציאתו מפליו. רצה לקום ולהסתלק מפה — אך העדיף שלא להפנות גבו אל הרועה.

הנער מצא עידוד באדישותו של מח'מל: הניף את מקלו שוב, ובאחת הנחיתו על ראשו. מח'מל הצטמצם למצב של זינוק וקפץ על הנער. הניח גפיו הקדמיות על כתפו וכהרף-עין נגס בפניו אחת הגונה, בורקו את הבשר על-פניו. הנער השתטח ארצה, הלום-רעם, ודם סמיך ניגר מפרצופו. בפעם הראשונה עלה בידי מח'מל לענות יצור-אנוש בזו הדרך.

מח'מל הסתלק מן המקום בקפיצות-מספרי, מניח את הנער מתפתל במכאוביו. בלי-משים פנה לדרך שבה הגיע, שרק היא לבדה מופרת לו. שוב עבר באדמת-הטרשים. עמק רחב-ידיים הקיפו סביב והוא אבד בו, באין מוצא. חסר היה מזון ועשן ונשק הולם שיאפשר לו להתמודד עם סביבתו. בשרו נמק בבלי יכולת-עמידה מול העולם העיון והקשוח. הוא נרתע, זקוף-אזניים, מרחש קטון החרקים בדשא. בכל ראה אויב אכזר, קשה-עורף.

גופו הלאה והמאובן עשאו חסר-אונים. חסה בצל אבן, והצטמצם כולו בשקע שנוצר בינות לשני סלעים. היה נסער ופזור-נפש. תשוקותיו קהו והחלידו. הוא הביט נכחו, בוחן בתשומת-לב את צללי האנשים — נושאי-הגרזינים וכורתי-העצים. כר-פאים היו בעיניו, והוא סלד ופחד מהם. היתה זו יראת בראשיתית, אין-סופית וקבועה במעמקי לבו. גם עתה הסתתר מפניהם, ככל שעלה הדבר בידו.

תלש כמה גבעולי-עשב, הריחם ואכלם. עסיסותם וטריותם החיו את נפשו. פיו הת-רענן. הוסיף ואכל מהם. קרני שמש-אפריל, כבדות ונוסכות-תנומה, חדרו מבעד לעור חזהו ולבטנו ודיגדגוהו במתוק. נשען על אבן, בוחן את הפריחה האביבית. תירמל את שפתו התחתונה וקול מתמשך התגרגר בגרונו. דומה, צחק.

אחר התכנס עמוק יותר בתוך שקעו, נצמד אל אבן-משענתו, מבקש למחות עייפותו. פתע התרצה, עד שחש בקרבו תחושת חירות. היה שבע-רצון. דומה, התפרק מעול הזרות הקשה, המענה.

הושיט ידו תחת בית-שחיו והתגרד בחזקה. ראשו נשמט על צווארו בהנאה. מע-שה אדם שעיסוהו. עתה גירד את בטנו, הזדקף ושליח ידו אל בין רגליו, אל בטנו ואל ברכיו. את הפינים שקיננו בו צד דקדקנית במלחצי-ציפרניו, כססן בין שיניו ולעסן. עור בטנו היה כסוף; גידים כחולים קיוקו בו.

גופו להט בקרבו מאשה של תשוקה טבעית. משל כאילו באחת הצטמחה לפניו קופה וליבתה תאוותיו. עיניו התפלבלו בכאב עם שהביט נכחו כמתפכח. שליח ידו בין רגליו ואחז באברו. בהיות לוטי אדון לו היה מכבדו במכת-ידך הגונה על אצבעותיו כאשר ניסה לשחק עם עצמו. אך שיפעת-אוניו המריצה את לוטי, בכל עת מצויה, להשפיר זרעו ללוטים בעלי-קופות.

הזדווגיות מעטות אלו שבגדר המותר היו כל החוויות המיניות בחייו. אף בשטח זה היה עבד ללוטי. מרחוק הבחין בקופות השבויות, שהלוטים משכונן בשלשותי-הן, למנען מהתקרבות. כל נסיון בהתגנב סופו משיכת שלשלאות הדדית, שאחרי-הן — הנחתות-ירך עלי-ראש.

אשר על כן, כל-אימת שהיה לוטי מתרחק ממנו נהג קטיפה לאונן, בפרט בלילה. בבוקר, אם התגלה הדבר ללוטי, היה מפליא את מכותיו. עתה היה מח'מל לבדו, ללא חשש. חולשת גופו הלפה-עברה. הוא ציפה לתענוג מופר, שיש עמו שבעה, הנאת-גוף, בת-דרור, זירתו במעשהו. הוא רעד. הביט נכחו בכאב ובחשש. שכח את הכל ואת עצמו. שדרתו נתקפה רעדה מהממת. שלי-טתו-העצמית כמו נשמטה מידי. עיניו נעצמו למחצה... ממעבי-השמיים התגלה בפתאום נץ שמידתו מידת-כבש. מזרה-אימים וצמד-דמים תקף את מח'מל, בפיר שוט-כנפיים ובמקור פצוי.

חשוקתו של מח'מל לחיים גברה על תאוותיו האחרות. קפץ ממקומו בבהול, ניצב על גפיו האחוריות, מרחת בחריף את הסכנה. אפשר שנטרפה דעתו. מלתעותיו וכפיו נפתחו בהתגונן. הניף את גפיו הקדמיות מעלה וחשף שיניו. השלשלת עינ-תה אותו והלאתה את צווארו, הרכון לאדמה. דומה, שעה שבן-חורין היה שכח את קיומה; כאחת מאבריו היתה וחשיבותה בטלה מתוך ראייתה תמיד.

הנץ עף על ראשו. הררי איום ואימה נמוטו על ראשו. עתה נסק, זריז כנחיתתו. שניהם נבהלו. מח'מל הביט על סביבותיו; אף מפאן אולץ להסתלק. נבצר ממנו לחיות במקום זה. שלוותו הופרה בעולם-קיומו המאויס. ללא ידיד ורע. הכל היה זר, מטיל-פחד. דרכו רופדה סיכות. האדמה בערה תחת רגליו. לא עת שהיות היא לו.

יצא לדרך, עצוב ובהול, עייף ולאח. בדרך זו נס לפנים את מנוסתו המנצחת, בחי-פוש אחר דרור. כוח טמיר משכו לעבר הגופה — ראשון היצורים שהפירו בפקחו עיניו לאור-עולם. חש בלבו כי אין ישותו שלמה בלעדי לוטי. ברצון ובתשוקה פסע לעבר אויבו הוותיק ביותר, שמשך אליו את שלשלתו אף אחרי מותו. זו נגררה אחריו; בעצם, השלשלת היא שגררה אותו.

גופת לוטי, שלמה, היתה על מקומה, שעונה אל העץ. מח'מל שמח לראותה. ידידו-תו אליה גברה. בדידותו נמוגה בעוד זו מעסיקתו כצעצוע-פלא ומושכתו אליה. הוא ויתר על מנוסתו העקרה. עתה העיקה השלשלת וכבדה יותר. חזמת-האיבה לא נפלה. נוכח שהוא חג סביב מעגלו האינסופי וחיייו הם בחינת דריכה-במקום, בנקודה אחת.

עתה היה יגע, לאח, מאוכזב וזנוח-מכל. צמרמורת אחזה בו. גפיו היו רצוצות. הליכת-ייום-האתמול, פיזור-הדעת, חוסר העשן והחיים שלא-כתיקנם — הכריעוהו. נואש התישב לצד לוטי והתבונן בו אין-אונים. מבטיו היו תמהים, משתאים. כולו נתקף צער. לא ידע את נפשו. ביקש להישאר סמוך ללוטי ולא לעזבו. אך לוטי, משגב קשריו אל העולם החיצון, מת.

שני פחמאים כפריים, נושאי גרוינים מגושמים, התקרבו מרחוק אל האלון, אל לוטי ומח'מל. הוא התירא מהם, אך לוטי היה לצדו. בתחנונים הסתכל בו. גופו רעד. כמה קולות קטועים התגרגרו בגרונו. החיים עם בני-האדם הפכו את מח'מל ליצור-ביניים, לא-קוף ולא-אנוש, מיטא-

מורפוזי. עם זאת הכיר יפה את בני־האדם. תחושתו רמזה לו שבדעתם של נושאי הגרוזינים להשמידו. הוא הושיט ידו ומשך אליו את שולי בגדו של לוטי. הפתמאים היו גמלוניים, בלים, שחורים, קשוחי־לב, אדישים, וצחקו בקול רם. עם שקרבו היו גרוזיניהם נוצצים בשמש. מח'מל לא רצה להתאפק: קם לברוח, בחטף. שאף לנוס מגופת לוטי ומנושאי־הגרוזינים, שכמו נכנסו לעורו. אך משיכת השלשלת ועקתה התישו את כוחו וסימרוהו למקומו בחדר־מוות. דומה, נתקע ווו באדמה, בהלמות־אבנים. כאילו לא ניתק וו זה מן הארץ מעולם. עם כל שמשך בשלשלתו, לא נחלצה. חוליתה נתקעה באחד משרשיו הגרומים של האלון — לבלי זוו.

הוא השתולל. התכופף שטוף־חימה ונגס בשלשלת בשיניו. החוליות נקשו בשיניו ופגמון. עיניו יצאו מחוריהן מרוב כעס. הבליג על מכאובי לסתותיו ונגס בשלשלת, כמשוגע. נתזידם ושברי־שיניים נתערבבו בריר שקלח מפיו. הוא זעק, קפץ לאוויר וקולות כאובים ויבשים התגררו בגרונו. עמודי העשן ניתמרו מכל קצות העמק. כל אש לא נגלתה לעין. אנשים הקיפו את העשן כצללים. נושאי הגרוזינים קרבו לגשת. הם צחקו בקול רם והלהבים נצצו לאור החמה המתלהטת.

(מפרסית: יעקב משיח)

סונא קילי: ההשפעה המערבית על התהליכים המדיניים והתחוקתיים בתורכיה

המערב השפיע השפעתו על התהליכים התחוקתיים והמדיניים בתורכיה מאז המחצית הראשונה למאה ה־ט. אבל השפעתו הנמרצת, המכרעת והשלמה ביותר ניכרת בתורכיה מאז הקמתה של הרפובליקה ב־1923, ותקופה רפובליקאית זו היא שתהיה הנושא העיקרי לניתוח שלנו. עם זאת אין לוותר על ניתוח־רקע של התהליכים התחוקתיים והמדיניים בתורכיה שלפני הרפובליקה, במידה שהם נוגעים בנושא דיוננו. וזאת משלש סיבות עיקריות: ראשית, כדי לברר איזה קבוצות בקיסרות העותומאנית באו מלכתחילה תחת השפעתו של המערב, ואם נשאו קבוצות אלו את ההשפעה הזאת עד לימי הרפובליקה; שנית, כדי לקבוע מידה של המשכיות במחשבה ובתהליכים ככל שנעשתה השפעתו של המערב מפורשת יותר ויותר; שלישית, כדי לעמוד על ההבדלים בין התקופה שלפני הרפובליקה לבין זו של הרפובליקה מבחינת השפעתו של המערב.

מפלותיה של הקיסרות העותומאנית בכמה וכמה מלחמות, הניצול הכלכלי והמדיני הגובר מצד המערב, וקוצר־ידיה של הקיסרות לבלום בצורה יעילה את האיזמים האלה על בטחונה, עוררו בכמה שולטנים מתקדמים ובכמה פקידים עותומאניים בכירים את הרצון להנהיג ריפורמה בארץ על־פי קווים מערביים. ואולם כאשר פנתה הממשלה העותומאנית למערב ביקשה ללמוד את שיטותיו, בפרט בשטח הצבאי, ולא דווקא לקבל את רעיונותיו המדיניים, התחוקתיים, החברתיים או הכלכליים. תנועה זו בכיוון של ריפורמה ו"התמערבות" תחילתה בנסיונות להנהיג מודרניזציה בצבא העותומאני ב־1710. מומחים צבאיים זרים הוזמנו אז לאמן את הצבא לפי קווים מערביים. היו גם נסיונות דומים לאלה להעלות את רמת לימודי הרפואה ושאר מדעים מדויקים. כל הנסיונות האלה מעידים שבמאה ה־י"ח הכירה הקיסרות העותומאנית בעליונותו של המערב בשטחים הטכניים.

השולטן סלים: התחלות

מכל־מקום, השולטן הנאור סלים ג', ששלט בשנים 1807—1789, הבין כי ריפורמות חלקיות אלו בצבא ובשטחים הטכניים לא תוכלנה לעכב את שקיעתה המתמדת של הקיסרות. היה צורך בהערכה מחודשת של המשטר העותומאני ומוסדותיו היסודיים. במגמה זו נועץ השלטון עם חשובי הפקידים העותומאניים הנאורים, והתוצאה היתה התקופה של "ניזאמי ג'דיד", כלומר: הסדר החדש. הריפורמות של תקופת הסדר החדש הקיפו גם שטחים בלתי־טכניים. אורגן צבא

חדש ומלוכד, אבל השאירו את צבא האינציצ'ארים הישן בצדו של הצבא החדש הזה. נפתחו בתי-ספר צבאיים והנדסיים חדשים, ושגרירויות קבועות הוקמו בפאריז, וינה, ברלין ולונדון. השולטן סלים ג' חתר גם להגביל את השפעתם של העולמיא, כוהני-הדת המוסלמיים, במדינה ובחברה העותומאנית. ריפורמות אלו איימו הן על מעמד הצבא האינציצ'ארי המושחת הן על כלי-הקודש. משום כך הכינו שתי הקבוצות מרידה נגד סלים ג'. במרידה זו נרצח סלים ג' והצבא החדש בוטל.

נסיוגות הריפורמה של השולטן סלים ג' מעידים בבירור על מעברה של המחשבה העותומאנית הנאורה מן ההכרה בעליונות המערב בשטחים הטכניים להכרה בעליונותו בכל השטחים. עם זאת, בתקופת מלכותו של סלים ג' לא באה הצהרה על זכויותיהם של האזרחים העותומאניים כשם שלא באה כל תכנית לכינונו של מימשל תחוקתי. לפיכך רשאים אנו להגיע למסקנה שבימי מלכותו של סלים ג' הגיעה השפעתו של המערב על הקיסרות העותומאנית עד לידי כך שהוכרה עליונותו הכללית על-פני הקיסרות. ואולם למעשה הרי מתוך הריפורמות שאותן חזה וביצע השולטן סלים ג' עדיין לא נתחייבה ריבוייה יסודית של כל המושגים והמוסדות העותומאניים לפי קווים מערביים.

הקבוצה החשובה ביותר שהתנגדה להשפעתו של המערב ולתהליכי ההתמערבות שבאו בעקבותיה היתה הקבוצה הדתית. דבר זה נבע בראש-וּראשונה מן העובדה שהמדינה העותומאנית היתה מדינה תיאוקרטית. לאחר שרכש לו השולטן סלים הראשון את התואר "כליף", בעקבות כיבוש מצרים ב־1517, נעשו השולטנים העותומניים מנהיגיו הרוחניים של העולם המוסלמי. איחוד זה של דת ומדינה לא די ששם מכשולים על דרך המודרניזציה של הקיסרות אלא שהוא גם מתרץ מפנימה איחורו רעיונות תחוקתיים להופיע בקיסרות העותומאנית. התפצלות הכוחות הרוחניים והחילוניים, שבימי-הביניים גרמה מדנים ושפיכות דמים הרבה באירופה, היתה לה בחשבון סופי תוצאה מבורכת. מרסיליו איש פאדוואה, ויליאם איש-אוקאם, ניקולאוס קוזאנוס, לותר, קאלווין, דיפלסיס, מורניי, ועוד הרבה והרבה מחברים שגילגלו בשאלת הדת, נוגעים היו גם בנושא של זכויות העם ודנים בשאלות כגון: לאיזה מטרה צריכות לשמש סמכויות חילוניות ורוחניות? האם רשאי שליט עושקני לדרוש שישמעו לו?

במרוצת הזמן, משניטל מן השאלות האלו הרבה מתכנן הרוחני, עלו השאלות שהוצגו פעם בתחום יחסו של האפיפיור אל המלכים לתחום הדיון ביחסם של המלכים אל נתיניהם. ההתנגדות שבוטאה ביחס לשלטונו חסר-המצרים של האפיפיור הפכה להיות, עם ירידת תקפו של האפיפיור, מקור להתקפה על האבסולוטיזם של המלכים. המאבק בין הרשות החילונית לרוחנית העמיד, במרוצת הזמן, תורות של סובלנות, זכויות הפרט ומימשל תחוקתי. בקיסרות העותומאנית לא היתה התפתחות שכזאת. המנהיגים הדתיים, בפרט ה"שייך אל-אסלאם", ראש ההיררכיה המוסלמית בקיסרות, זכאי היה להורות בפתוה

(הצהרה) מיוחדת אם רעיון חדש, חוק חדש או ארגון חדש שבתחום החילוני הולמים את ה"שריעה", החוק הקוראני המקודש. מתוך כך היה ביכולתו של המעמד הדתי לקבוע את גבולותיהם וטיבם של הצעדים הננקטים בשטח החילוני. הקבוצה הדתית חדרה לתוך הארגון הפוליטי של המדינה, היא פיקחה על מערכת החינוך, היא שלטה על מערכת השיפוט ובתי־הדין, והיא היתה הכוח העיקרי בעיצובה של דעת־הקהל ובפיקוח עליה. פה־ושם נתקלים אנו, במאות הראשונות לקיום הקיסרות, במנהיגים דתיים נאורים שניסו לפעמים לשים סייגים מוסריים לפעולותיו של השולטן; אף־על־פי־כן הרי מעמד זה מידרדר והולך בהתמדה לאחר המאה הט"ז. הידרדרות זו היו לה שתי תוצאות חמורות. ראשית, הקבוצה הדתית נעשתה משען לשלטון העריצות ותומכת נלהבת במסורת האוטוריטארית. שנית, התנוונותו של מעמד זה הביאה לידי התנוונות בשטחים שעליהם פיקח ושלט. בהמשך הזמן שוב אי־אפשר היה להגדיר את תמיכתה המפורשת של הקבוצה הדתית בסטאטוס־קוו בחיים ובמוסדות של האסלאם כשמרנות וראוי היה יותר להגדירה כריאקציה. אילו רצתה בכך, יכלה קבוצה זו להפעיל את כל כוחה ויוקרתה בתמיכה בתנועות מודרניסטיות ותחוקתיות. ואולם היא התנגדה לאותם שולטנים ואזרחים עותומאניים שנשאו רעיונות מתקדמים ותחוקתיים. הקבוצה הדתית היתה לה השפעה ניכרת על צבא האינציארים וכל־אימת שהיו שתי הקבוצות משתפות פעולה אי־אפשר היה אפוא למעשה לשולטנים או לפקידים מתקדמים להגשים רפורמות של ממש בקיסרות.

התנוזימאט

השולטן מחמוד ב', שמשל בשנים 1808—1839, תיכנן רפורמה גמורה בצבא. כדי לבצע זאת חתר להשיג את תמיכתו של המעמד הדתי, וכאשר השיג זאת בוטל צבא האינציארים ב־1826. אף כי קצרי־מים היה שיתוף־הפעולה הזה בין השולטן לקבוצה הדתית, נודעה לו חשיבות עצומה לגבי ההתפתחות שלעתיד־לבוא. הצבא החדש הוקם מעיקרו בהתאם למתכונות מערביות. שוב לא היה לו גוף מקביל ישן שיחתור תחתיו או יספן את קיומו, כמו שהיה בתקופת ה"ניזאמי ג'דיד". התיקונים שבוצעו בשטחים אחרים עד להקמת הרפובליקה התורכית ב־1923 מעולם לא היו מכריעים ויסודיים כל־כך. הרפורמות שלאחר זמן העמידו מוסדות חדשים, אבל המוסדות הישנים נשארו בעינם. הישנים, כמובן, לא השלימו עם קיומם של החדשים, ומאבק מר היה נטוש ביניהם; כתוצאה מכך אי־אפשר היה להשיג את התוצאות המבוקשות בשטחים שבהם הונהגו רפורמות. בתקופת מלכותו של מחמוד ב' נתקלים אנו בדיבורים על אי־אלו זכויות־יסוד של הפרט כגון הזכות להגנה על הרכוש, הזכות לשוויון בפני החוק, וביתר־הטעמה — הזכות לחופש הדת והמצפון. זכויות אלו לא המון־העם הוא שדרש אותן אלא השולטן הוא שהצהיר עליהן. אם פגע השולטן בזכויות אלו גם אי־אפשר היה להפעיל נגדו אמצעי־ענשים.

מסמך הקרוי "סנדי איתפאק" (כלומר: תעודת־ברית), שנחתם ב־1808 על־ידי אותו שולטן, מחמוד ב', ובעלי־האחוזות הגדולים, יכול היה להיחשב צעד נכבד מנקודת־המבט של ההיסטוריה התחוקתית התורכית. מסמך זה דומה היה לאמנה פיאודלית בין השולטן לבעלי־האחוזות. השולטן הבטיח בטחון והגנה לבעלי־האחוזות, ותמורת זאת הבטיחו הללו נאמנות לשולטן. מסמך זה העיד על העובדה שהשולטן הפך בערובת־נאמנות; כלומר — בתמיכה מצד אנשים חשובים בארץ. דבר זה היה נחוץ במיוחד נוכח העובדה שפמה בעלי־אחוזות היו קוראים תגר על סמכותו של השולטן המרכזי. עם זאת אפשר לראות במסמך לא רק צעד תועלתי המכוון לשים קץ להשפעה המפוררת של קיום אדונים פיאודליים חזקים, אלא גם הכרה בעובדה שבלי איזו תמיכה מצד העם לא תוכל מלכותו של השולטן להתקיים לבטח. ואולם לא הוקם שום מנגנון שיהפוך את התמיכה העממית בשולטן למציאות חיה, וסעיפי האמנה לא הוגשמו מעולם.

הצו הקיסרי הקרוי "גילהאנה חאטי" משנת 1839 פתח אותה תקופה בהיסטוריה התורכית הקרויה תקופת ה"תנזימאת", הריפורמציה, שנמשכה עד 1876.

ה"גילהאנה חאטי" יצא מתוך הנחה שמאז יסודה היתה הקיסרות העותומאנית שוקדת לשמור על מצוות הקוראן וחוקי השריעה. דבר זה הצמיח את חסנה ושיגשוגה של הקיסרות העותומאנית. מחמת מהומות בלתי־פוסקות ועוד הרבה טעמים אחרים, לא נהגו משך מאה־וחמישים השנים האחרונות את מידת הכבוד הנחוצה בציוויי הקוראן ובחוקי השריעה. עקב זאת ירדו חסנה ועשרה של הקיי־סרות. עובדה ידועה היא שמדינה שאינה מתנהלת על־פי חוקי השריעה אינה מאריכה ימים. נאמר גם כי יש לחוקק חוקים חדשים כדי להיטיב את ניהולה של הארץ.

ה"גילהאנה חאטי" לא היה תחוקה במובנו הנכון של המושג. היתה זו הצהרה על זכויות מסוימות ועל הבטחות מסוימות לריפורמה. ריפורמות הובטחו בשטחי השיפוט, המינהל, הכספים והצבא, ובמערכת המסים. כל הנתינים, בין מוסלמים ובין נוצרים, נחשבו שווים בפני החוק. ההצהרה הכילה פסקות שכיוונו לומר שפל אדם, בלי שים לב לקבוצה הדתית שהוא משתייך אליה, ייהנה מזכויות מסוימות לחיים, רכוש וכבוד. יוחקו חוקים שיערבו לזכויות האלו, והשולטן הבטיח לכבד את הזכויות האלו.

ההצהרה "גילהאנה חאטי" חשובה היתה להתפתחות התחוקתית התורכית שפן זו פעם ראשונה הבטיח השולטן להגביל באיזה מידה את סמכויותיו, שעד אז לא היה להן גבול. אף כי תחום ההגבלה מצומצם היה ולהגבלות לא נתלוו אמצעי־עונשים, הרי ההצהרה חשובה בכך שהעלתה על הפרק את "רעיון" ההגבלה. ה"גילהאנה חאטי" ראוי לשבח רב גם משום שיצר אווירה נוחה לקביעת חוקים חדשים, כדוגמת חוקי־העונשים, המינהל והמסחר, שבחלקם הועתקו מקודקסים אירופיים.

מ־1839 והלאה החלה הקיסרות העותומאנית להדק את המגע עם אירופה. תלמידים

נשלחו ללמוד בחוץ-לארץ. התרבות האירופית החלה להשפיע השפעתה בכל שטחי החברה העותומאנית.

עוד מסמך חשוב מתקופת ה"תנוימאת" היה ה"אסלאחאת פֶרמאני", צו הריפורמה, שניתן ב־1856. צו זה ניתן כתוצאה מהמלצה מצד מעצמות זרות, בפרט מצד אנגליה וצרפת, כדי למנוע אפשרות של התערבות רוסית בעניינים הפנימיים של הקיסרות העותומאנית באמתלה של הגנה על זכויות המיעוט האורתודוקסי. המסמך חזר על עקרונות היסוד של ה"גילהאנה חאטי". בתעודה זו הצהיר השולטן שכל נתיניו שווים לפניו, בלי הבדל שייכותם הדתית. במיוחד הודגשו זכויותיהם של העמים הנתינים, שהוזכרו גם הן ב"גילהאנה חאטי", בפרט זכויותיהם של נתינים בלתי-מוסלמים. הוצהר כי יש לאחוז בכל האמצעים הדרושים כדי להגשים את ההגנה על זכויות אלו הלכה למעשה. השולטן גם ציווה על ראש וזיריו לדאוג לביצוע ריפורמות אחדות בשטחים כגון משק הכספים, החינוך והמינהל.

כשאנו מנתחים את מסיבות חיבורן של שתי ההצהרות העיקריות של תקופת ה"תנוימאת", כלומר ה"גילהאנה חאטי" וה"אסלאחאת פֶרמאני", נבין שהיו אלו פועל-יוצא מן השאיפה לריפורמה, במיוחד בשטחי המינהל, הכספים והשיפוט, וכי תכלית חיבורן של הצהרות אלו היתה להקדים ולמנוע את נסיונותיהן של מעצמות זרות להתערב בעניינים הפנימיים של הקיסרות בתואנה של הגנה על זכויות מיעוטים, וכן גם באו ההצהרות כתוצאה מהמלצה בלתי-אמצעית מצד אי-אלו מעצמות-חוץ. סיבות פנימיות וחיזוניות כאחת החישו אפוא את חיבורן של ההצהרות הללו.

תקופת ה"תנוימאת" ניסתה להמציא תקנה לצדדים מסוימים של החברה התורכית אך הניחה את האחרים כהויתם. טבעה התיאוקרטי של המדינה נשאר כשהיה. לא נגעו לרעה בשריעה, אף גם הוסיפו חוקים חדשים. מוכרח היה לבוא חיפוך בהיות הישן והחדש דרים בכפיפה אחת — וה"תנוימאת" אכן הניחו את הישן ואת החדש בכפיפה אחת.

כשאנו קוראים את ההצהרות החשובות של תקופת ה"תנוימאת" מתעוררים אנו בהחלט להאמין כי פעולות אלו לא הוכנו במטרה לכונן מימשל מוגבל אלא במטרה להוציא לפועל את הריפורמות הנחוצות בתחומי המינהל, השיפוט, הצבא והכספים. כמה ריפורמות הוגשמו בשטחים האלה, אך הן לא היו שלמות די-הצורך וכן גם לא היתה השפעתן מספקת לחולל תמורה באֶפיה הפוליטי של המדינה העותומאנית. רק להלכה צימצמו הצהרות אלו את סמכויותיו של השולטן, אבל לא נקבעו שום סנקציות למקרה שיפגע בזכויות שהוענקו לעם על-פי ההצהרות הללו.

ההבטחות של ה"גילהאנה חאטי" וה"אסלאחאת פֶרמאני" לריפורמות מקיפות לא דאגו לאסיפה מיצגת ולא לשום גוף אחר שיהיה חפשי מהשפעתו המכרעת והניצחת של השולטן.

ה"גילהאנה חאטי" וה"אסלאחאת פֶרמאני" ניסו להביא לידי אחדות במדינה על-ידי

הבטחת יחס שווה לנתינים המוסלמים והלא־מוסלמים כאחד. הבטחות אלו לא קוימו, חרף כל הכוונות הטובות.¹ ההבטחות של ה"גילהאנה חאטי" וה"אסלחאת פ־רמאני" לריפורמות מקיפות לא הוגשמו במלואן בימי מלכותו של עבד אל־מג'יד. בורותה של הממשלה, שמרנותם של בני העם והסיכסוכים הנמשכים בבלקנים, לא היה בהם כדי לסייע לגישומן של ריפורמות.²

למרות כל אלה, הרי, כמו שאומר פרופ' ולידאָוֹלוֹ, "אין ספק כי מתוך הצדדים השונים של ה'תנוימאת' הצד המשפטי הוא החשוב ביותר. ה'תנוימאת' מסמל את המעבר משרירותיות ל'חוקיות', מהיעדר 'שלטון החוק' ל'לגיטימיות', מ'אי־בטחון' ל'בטחון'..."³

שתי התכונות האפייניות העיקריות של הנסיונות להתמערבות עד לסופה של תקופת ה"תנוימאת" היו אלו: ראשית, בתחילה השפיע המערב על כמה שולטנים נאורים, על מספר פקידים עותומאניים בכירים, אך יותר ויותר — ובאורח מכריע ביותר — על קציני הצבא, הרופאים ואנשי־הספרות; שנית, הריפורמות לא כינוו לכינונו של מימשל תחוקתי.

התורכים הצעירים

קבוצת אנשים שייסדו את תנועת ה"עותומאנים הצעירים" ב־1865, שלימים נתקראה תנועת ה"תורכים הצעירים", חתרה להשיג מה שמנהיגי ה"תנוימאת" אף לא ניסו לעשותו, כלומר — לכונן מימשל תחוקתי. התורות המדיניות והתחוקתיות של המערב השפיעו סוף־סוף את השפעתן המכרעת. תוצאת פעולותיה של קבוצה זו היתה ניסוחה והכרותה של התחוקה הראשונה בקיסרות העותומאנית ב־1876, ובעקבותיה כינוס הפרלמנט העותומאני ב־1877. התחוקה העלתה מושג קלוש מהפרדת הסמכויות. היא קבעה כי יש להקים מורשון של שני בתים. הכוח המוציא־לפועל יופעל על־ידי השולטן ומועצת־מיניסטרים; ואילו הסמכות השיפוטית תופעל על־ידי בתי־דין בלתי־תלויים. למעשה היו סמכויותיו של השולטן מכריעות לגמרי את הסמכויות שהיו בידיהם של נושאי־משרה בכל ענף מענפי המימשל. סעיפי התחוקה הבהירו כי השולטן, אם ירצה, יוכל למנוע הן את מועצת־המיניסטרים הן את הפרלמנט מנקיטת כל צעד שבניגוד למשאלותיו. סעיפי התחוקה לא הניחו לממשלה אף לא לפרלמנט כל אפשרות לכופף את עליונותם על השולטן. אי־אפשר היה להפעיל נגד השולטן שום סנקציות שכוון יפה בעולם הזה.

נקודה אחת היתה בעלת חשיבות בולטת. בתחוקות בנות־זמננו מופיעה דרך־כלל ההצהרה שהריבונות היא נחלת העם, אבל התחוקה של 1876 הטעימה בביורר כי הריבונות היא נחלת השולטן. כה מועטה היתה או מידת ההתעוררות הפוליטית בארץ עד שהשולטן אף לא ראה עצמו אנוס לשלם מס־שפתיים לעקרון ריבונותו של העם על־ידי שירשה להכליל בתחוקה פיסקה האומרת שהוא שואב

את סמכויותיו מן העם. ואולם, הואיל וכה מועטים היו בימים ההם אזרחים בעלי הכרה פוליטית, לא באה התביעה לתחוקתיות מצד רוב־מניינו ורוב־בניינו של העם אלא מצד קבוצה קטנה של משכילים שטובת־הכלל לנגד עיניהם, שקלטו את השפעת הרעיונות המדיניים והתחוקתיים של המערב. התביעה למימשל מוגבל באה אפוא מצד המעמד העליון ולא דווקא מצד המוני־העם. ואולם הואיל והתחוקה הכירה בצורך לשים סייגים לשלטון־יחיד, אפשר לראות בה צעד חשוב לקראת מימשל מוגבל.

במרס 1877 התכנס הפרלמנט העותומאני הראשון. הצירים החלו לעמוד על זכויותיהם כבאי־כוחו של העם על־ידי העמדת שאלות רציניות בפני המיניסטרים ביחס לשטח פעולתם. השולטן עבד אל־חמיד מצא שאין הצירים צייתנים די־הצורך, ולפיכך קם ופיזר את האסיפה בפברואר 1878, כשהמלחמה עם רוסיה משמשת לו עילה להצדיק את הפעולה הזאת. כך ניטלה מן התחוקה של 1876 כל הכרה רשמית משך תקופה של שלושים שנה. הארץ הוטלה לתוך תקופה חדשה של שלטון־עריצים.

רבים מן "התורכים הצעירים" נמלטו לאירופה וניסו לשים קץ לשלטון השרירותי של עבד אל־חמיד על־ידי שהיו מגניבים לארץ קונטרסים ועתונים המכילים רעיונות מהפכניים ודורשים לחזור ולכונן את המשטר התחוקתי. ב־1908, נוכח סכנת הפיכות נוספות ונרחבות יותר מצד הצבא ברחבי הקיסרות, נאלץ השולטן עבד אל־חמיד להיעתר לדרישות לחדש את התחוקה משנת 1876 ולכנס מחדש את הפרלמנט העותומאני.

"תקופה תחוקתית שניה"

התקופה התחוקתית השניה בהיסטוריה העותומאנית, שראשיתה ב־1908, חוללה מידה של חירות פוליטית שהיתה בגדר הנמנע בהיסטוריה העותומאנית קודם־לכן. כיון ששמו קץ לשלטון־העריצות של השולטן עבד אל־חמיד, החלו הבריות לרכז מעייניהם בדרכים ובאמצעים לשמירת קיומה של הקיסרות ולמודרניזציה שלה. כתוצאה מכך קמו מספר קבוצות שכל אחת מהן דוגלת בדרך אחרת לפיתוחה של הקיסרות. מתוך אלו היו החשובים ביותר האסלאמיסטים, המערביים, והלאומניים. בכל אחת מן הקבוצות האלו ניכר חותם השפעתו של המערב. אפילו האסלאמיסטים, שהצהירו כי המערב נופל מן המזרח בערכיו המוסריים והרוחניים, הכירו בעליונותו של המערב בשטחים הטכניים והכלכליים ומוכנים היו לקבל הדרכה מן המערב בתחום זה.

הוגי־דעות ספרותיים ומדיניים צרפתיים, ובפרט אוגוסט קונט ואמיל דירקהיים, השפיעו על אחדים מהוגי־הדעות העותומאניים של תקופה זו. השפעת המערב הרבתה לא רק את זרמי המחשבה אלא גם את העקרונות שעליהם היתה הקיסרות מבוססת. קבוצות שונות הטיפו במידות שונות לעותומאניות, אסלאמיות ולאומניות. הדעה היתה כי הגשמת העקרונות האלה תסיע לשפר את מעמד־

הדברים בקיסרות. ואולם כל אותם זרמי מחשבה ותכניות ריפורמה היו לשחוק וקלס בגלל קשרי-הנאמנות אל אותם מושגים ומוסדות עצמם, שהיו סותרים זה לזה. העותומאניות היו לה הסתעפויות קוסמופוליטיות. מתוך הגדרת-האזרחות שלה נסתבר כי אזרחי הקיסרות העותומאנית שווים זה לזה, בלי הבדל דת, אמונה וגזע. תפיסה זו היתה פרי תקופת ה"תנוזמאת", ונוקקו לה בבחינת אמצעי להשגת אחדות בתוך הקיסרות פנימה.

אפיה התיאוקרטי של המדינה ומוסד הכליפות חייבו את הנאמנות לאסלאם, ולמעשה נשחטע מכך מעמד-הבכורה שממנו נהנה האסלאם בקיסרות; מכאן הסתירה לעותומאניות.

הלאומניים היו מעוניינים במיוחד בתקופות טרום-המוסלמיות בהיסטוריה התורכית, ושקודים היו לחבר חיבורים שהצביעו על יתרון מעלתה של התרבות התורכית. מגמות היחדנות בתורותיהם עמדו בסתירה בולטת למושגי העותומאניות, לקיסרות ולאסלאם.

התקופה התחוקתית השניה היתה תקופה של חקירה-דרישה למלומד התורכי, למדינה התורכית, ולאזרח התורכי שטובת-הכלל לנגד עיניו. תהייה זו, והוויכוח הגדול בשאלות מדיניות ותחוקתיות, קיבלו השראה מן המערב, ועם זאת באו גם כדי להפסיק את פגיעותיו של המערב בעצמאות התורכית. ריבוי התפיסות, המוסדות והשיטות נבע גם מן העובדה שאנשים אלה דואגים היו לקיומה של קיסרות — ולא לקיום מדינת-הלאום של תורכיה.

הקיסרות העותומאנית הובסה במלחמת-העולם הראשונה. בתקופת המאבק הלאומי שלאחר-כך, בשנים 1919—1922, שוב לא עמדה בפני התורכים השאלה של קיום קיסרותם אלא השאלה של קיום מולדתם. לפיכך הרי המושגים הניכרים בבהירות גמורה בכל התעודות והמוסדות של תקופה זו הם אלה של לאומיות, רצון לאומי וריבונות העם. השפעתו של המערב ניכרת היתה בדרך הגדרתם של מושגים אלה, פירושים ושימושים.

הרפובליקה

בעת המאבק הלאומי, בשעה שהיו התורכים "נלחמים בשיניים ובציפרניים במעצמות-המערב על עצמאותם המדינית והכלכלית, משקמים היו את מוסדותיהם הלאומיים מן המסד ועד הטפחות על-פי קווים מערביים".⁴ עם שנסתיים המאבק הלאומי בהצלחה, נבאש ריחם של קשרי-הנאמנות לקיסרות ולעותומניות. ב"1923 הוכרזה הרפובליקה של תורכיה. בשנת 1924 בוטלה הכליפות, וב"1928 נתקבל תיקון לתחוקה והפריד בין הדת למדינה. כתוצאה מכך שוב לא היתה הנאמנות לאסלאם מדיניותה הרשמית של המדינה התורכית. תורכיה הפכה להיות מדינה חילונית, והחילוניות בכל רחבי הרפובליקה התורכית היתה אחד העקרונות המוגנים בקנאות הגדולה ביותר על-ידי אותן קבוצות המצדדות בהתמערבות-ומודרניזציה.

כל התמורות האלו הצביעו על העובדה היסודית שהרפובליקה התורכית לא די שהיא מצדדת בהתמערבות גמורה אלא שגם מנוי־וגמור אתה לחסל אותם מושגים ומוסדות שבילבלו את דעתן של תנועות הריפורמה הקודמות. השפעת המערב על התהליכים המדיניים והתחוקתיים של הריפובליקה התורכית אדירה היתה כדרכך שמוסדות ומושגים שהיו למכשול לחדירתו המלאה של המערב נאלצו לרדת מן הבמה.

כשאנו קוראים את הדיונים באסיפה־הלאומית־הגדולה בדבר הצעת החוק התחוקתי משנת 1924 פוגשים אנו באותה רוח ששררה בעת ההיא ושהיא האחראית לאותו טיפוס של תחוקה שנתקבל לבסוף. בעיבוד התחוקה של 1924 ובוויכוחים עליה היו הכל מרבים להישען על תהליכים תחוקתיים של המערב, על תחוקות המערב. על תורות תחוקתיות ופוליטיות של המערב. עם זאת השפיעו על מחשבתם של המתווכחים הנסיון התחוקתי והמדיני התורכי כמו גם סיומן עטור־הנצחון של מלחמות־העצמאות.

בדו"ח שהגישה ועדת־התחוקה לאסיפה הובהרו כמה מעקרונות־היסוד שהדריכו את הוועדה בעבודתה; עקרונות אלה היו שבעת שחיברה את החוק התחוקתי הזה בדקה הוועדה את התחוקות של ארצות אחרות, אלא שפל הבדיקות האלו נתונות היו בתחומיהם של רוח המהפכה התורכית וצרכי האומה. היה זה סימן חשוב לרוח הלאומנות, שעתידה היתה להגביר חיילים בשנים שבאו לאחר המהפכה. עוד עקרון חשוב היה זה שהריבונות היא נחלת העם ושרק האסיפה־הלאומית־הגדולה יכולה ליצג את הריבונות הזאת. סמכויות החקיקה וההוצאה־לפועל רוכזו באסיפה, והאסיפה יכלה למסור ולהאציל רק את סמכויות ההוצאה־לפועל שלה. אמונה זו בצורך לרכז את הסמכויות בידי האסיפה, בניגוד להפרדת־הסמכויות, עתידה היתה לתת אותותיה בוויכוחים על הצעת התחוקה. אמת־נכון, היתה קבוצת אנשים שטענה בכל תוקף להפרדת הסמכויות ולצורך שבהקמת בית־מחוקקים שני, אבל קבוצה זו לא היתה גדולה אף לא רבת־השפעה. נטייה זו לריכוז הסמכויות נסתייעה באמונה שריכוז זה הוא שהסב בנצחונותיה של המהפכה. אין שום ניגוד יסודי בין בני העם, והאסיפה תוכל אפוא ליצג את השלמות ההרמונית הזאת. מסיבה זו נתרכזו כמה מן הוויכוחים הלוהטים ביותר בשאלת הסמכויות שצריך לתת לענף המבצע של השלטון. מתוך הוויכוחים אפשר היה להקיש כי רוב המשתתפים בוויכוח אינם רואים במימשל התחוקתי מימשל מוגבל במלוא מובן המלה. רוב המתווכחים רצו להגביל לא את בית־המחוקקים אלא את הרשות המוציאה־לפועל. בית־המחוקקים, הוא האסיפה, מיצג את רצון האומה. כאן אנו נתקלים בתפיסה היאה כמעט לרוס, שאי־אפשר לחלק את "רצון הכלל" ושתמיד הדין עם "רצון הכלל". בעיני אחדים מן המתווכחים היתה ריבונות העם עקרון מוחלט שאין להגבילו. ואולם, כפי שאומר פרופ' פיינר, הדמוקרטיה "מיוסדת, למעשה, על אי־אמון כלפי כל ריבונות שהיא, בין של היחיד, בין של המעטים ובין של הרבים, שאין בצדה בלמים של הגבלות

מפורשות".⁵ עריצותו של הרוב לא היתה רעיון מקובל על המשתתפים בוויכוח הזה.

המימשל ככוח חיובי

בקרואנו את הפרטיכלים של הוויכוחים האלה אין אנו נתקלים ברעיון שהמימשל הוא רע הכרחי — רעיון שהיה מקובל במיוחד על המחשבה האנגלו־סקסית. המימשל הוא כוח חיובי. המימשל של האסיפה־הלאומית־הגדולה הוא שהיה המנהיג במהפכה התורכית. מהפכה זו שיחררה את הארץ מפולשים זרים וכוננה את תורכיה כאומה בלתי־תלויה. המדינה לא נחשבה תכלית בפני עצמה, רעיון שהוא מן האפיינים לתורה הטוטאליטרית. אבל הממשלה המהפכנית היא שהוליכה את העם אל החופש. התורכי היחיד חב תודה על קיומו כאזרח בלתי־תלוי למנהיגותה של הממשלה. מסיבה זו לא היה התורכי הבינוני של הימים ההם סבור כי "ממשלה הממעטת ביותר למשול היא הטובה ביותר". רוח שטובת הציבור לעיניה שורה על התחוקה של 1924, ומטעם זה לא התרכזו הוויכוחים יותר מדי סביב הפרק הקרוי "זכויות־היסוד של התורכים", שעניינו היה בזכויותיהם של התורכים כאזרחים פרטיים. הנה כך לא תהיה זו טעות לקבוע כי המתווכחים מעוניינים היו פחות בעמידה על זכויותיו של הפרט מאשר בעמידה על זכויותיו של הציבור. הם יצאו מן ההנחה שקיימת הרמוניה של אינטרסים בין קבוצות שונות. הצהרתה של ועדת־התחוקה כי "היו אנשים שלא ראו בעין יפה את המהפכה הצרפתית. אבל במהפכה שלנו הכל תומכים", יש בה כדי להעיד על כך. היתה מטרה משותפת של הבטחת המהפכה מבית ומחוץ. של חתירה למודרניזציה של הארץ ולפיתוחה. בתוך המערכת הזאת טבעי היה הדבר שלא הרוח האינדיבידואליסטית תתפוס את הבכורה אלא רוח הציבור. כשאנו מנתחים את המאורעות שקדמו לעיבוד התחוקה של 1924 מבינים אנו את הסיבה למחשבה הקולקטיביסטית הזו. במקרה שלפנינו נחשבו אי־תלותה של המדינה והמודרניזציה של הארץ יסוד להתפתחותו של הפרט. הנה על כן לא היתה המחשבה הפוליטית התורכית של הימים ההם עשויה לקבל את הגירסה שרק האינטרס האנוכי מניע את האדם בחברה, וכנגד זאת קבעה כי אינטרס חברתי הוא המניע את האדם בחברה.

בעקבנו אחר מהלך הדיונים אנו מתרשמים ממספר הפעמים שנוכרת המלה ריבונות, ובכמה מקרים הצורה שבה השתמשו הצירים במונח זה מזכירה לנו את הגדרת הריבונות עלידי רוסו ב"אמנה החברתית" שלו: "מאותו טעם שאין לשלול את הריבונות גם אין ניתנת לחלוקה". האסיפה מיצגת את ריבונותו של העם, ואין היא יכולה לעשות עוול, שלא כרשות המוציאה־לפועל; לפיכך את סמכותה של הרשות המוציאה־לפועל צריך להגביל ולא את זו של בית־המחוקקים. העובדה שהארץ יצאה לא־מפבר ממלחמה, נסיונותיה של הארץ בימי השולטנים לכוון מימשל תחוקתי, נסיונה הממושך של הארץ בשלטון־יחיד, כמו גם

הספרות המדינית הקולקטיביסטית של צרפת, כל אלה היו גורמים שהשפיעו על הוויכוחים שנערכו על הצעת חוק-התחוקה משנת 1924.

הכורח להיות בני-חורין

למקרא הוויכוחים באסיפה על התחוקה של 1924 רשאים אנו להאמין כי לגבי רוב הצירים נתפרש המימשל המוגבל כהגבלת הרשות המוציאה-לפועל בלבד. העקרון המומלץ היה ריפון הסמכויות, לא דווקה הפרדתם. לאחר שבמלחמות העצמאות ניצחו התורכים בכוח העקרון הזה, סבורים היו כי אם יתרחקו ממנו הרי יהיו כמתרחקים מן הרוח שהפכה את תורכיה לארץ עצמאית. עקרון שכזה לא היה בו כדי לסייע ביותר לדיון בזכויותיו של הפרט. לא שמתנגדים היו לזכור יות אלו — שום דבר לא יהיה רחוק מן האמת יותר מזה — אלא שהם היו בעד הציבור, והפרט היה חלק מן השלמות ההרמונית הזאת. קול החובה הוא שיניע ויפעיל את האורח התורכי — החובה להגן על עקרונות המהפכה, החובה "למדרן" את הארץ. זהו תהליך מחשבה המקביל לסניגוריה של ז' ז'. רוסו על "הכורח להיות בני-חורין". הפרט יעשיר כאשר תקודם החברה ותפותח. דומה היה כאילו יקנה לו הפרט חירות מוסרית בחברה — תפיסה הדומה בתכנה לטענתו של ת. ה. גרין שהמדינה היא מכשירו של המוסר.

כל הריפורמות של אתאתורק היו חדורות אותה החלטה ברורה להעלות את המדינה הלאומית התורכית לדרגת המדינות המתקדמות שבמערב. ההגדרה התמציתית ביותר לריפורמות של אתאתורק תהיה התמערבות החברה התורכית בכל השטחים; לשון אחרת, הטרינספורמציה של החברה התורכית מתוך התאמה למושגיו ומוסדותיו של המערב. מחוץ להשפעתו של המערב, הרי חרדה פראגמטית ביותר לקיומה של תורכיה כאומה עצמאית יש בה כדי לתרץ את קבלתה זו הגלויה, הברורה והחותכת של הציביליזציה המערבית בתורכיה. סקירה חטופה של הריפורמות העיקריות שהיה אתאתורק אחראי להן מלמדת מה-רחבים ורבי-צדדים היו התחומים אשר הקיפו: (1) ביטול השולטנות ב-1922 וכינון הרפובליקה ב-1923; (2) ביטול הכליפות, וכתוצאה מכך ההפרדה בין הדת למדינה; (3) איסור התרבוש; (4) הנהגת ספרות מערביות; (5) ריפורמה במערכת החוק והמשפט ואימוץ קודקסים אירופיים; (6) שיחרור הנשים ומימוש זכויותיהן המדיניות והחברתיות על-פי החוק בדרך תיקונים לתחוקה; (7) הנהגת לוח-השנה הבינלאומי; (8) קבלת הכתב הלטיני; (9) ניתוח שלם יותר של ההיסטוריה התורכית; (10) ריפורמה בלשון התורכית; (11) ביטול התארים "פחה", "ביי", "אפנדי" וכיוצא בהם; (12) החלפת יום-הששי ביום-הראשון כיום-המנוחה השבועי; (13) הנהגת שמות-משפחה; (14) ריפורמה בשטח החינוך; (15) ריפורמות בשטחי הכלכלה והחקלאות; שינוי כללי בעקרונות של מדיניות-החוץ התורכית.

השפעתו של המערב ניכרת בכל אחת מן הריפורמות האלו. דוגמות מערביות

השפיעו אפילו על פרטי חיים ועל ארחות הלבוש. בתקופות מסוימות השתמש אתאטורק בסמכויות רודניות כדי להעביר את הריפורמות שלו. גם אם נזקק אולי לאמצעים רודניים, מכל־מקום תכליתם ומטרתם לא היו ליצור חברה סגורה וכן גם לא היו מכוונים לתועלתה של מפלגתו או של מעמד מסוים כלשהו. אתאטורק יסד את מפלגת־העם־הרפובליקאית, והוא היה ראשה של מפלגה זו.

משטר המפלגה היחידה

בתקופת נשיאותו של אתאטורק נעשו שני נסיונות להקים מפלגות־אופוזיציה. האחד היה הקמת המפלגה־המתקדמת־הרפובליקאית ב־1924. מפלגה זו ניסתה להנהיג בארץ משטר דו־מפלגתי ולשים קץ לפיקוחה המוחלט של מפלגת־העם־הרפובליקאית על האסיפה־הלאומית־הגדולה. מנהיגי המפלגה־המתקדמת־הרפובליקאית הטעו ביותר את הטענה שנשיאה של תורכיה אסור לו לשמש גם ראש מפלגה. המפלגה־המתקדמת־הרפובליקאית הצהירה גם שהיא בעד יחס של כבוד לאמונות ולדוגמות דתיות.

ב־1925 היתה מרידה כורדית במזרח תורכיה. המפלגה־המתקדמת־הרפובליקאית הואשמה בריאקציה פוליטית ודתית, וחבריה של מפלגה זו הואשמו במתן סיוע לפורדים במרידתם. היו שאמרו כי מפלגה זו רוצה לחדש את ימיהם של מוסדות וארחות־מחשבה שמפבר. ב־1925 פוזרה המפלגה־המתקדמת־הרפובליקאית בעקבות החלטתה של האסיפה.

נסיון נוסף להקים משטר דו־מפלגתי נעשה באוגוסט 1930. כמאל אתאטורק עצמו עזר בייסודה של מפלגת אופוזיציה. המפלגה החדשה, שהוקמה בקושטא, נקראה המפלגה הליברלית. מר פ־תחי אוקיאר נעשה נשיאה. ההבדל העיקרי בין שתי המפלגות התבטא בכך שמפלגת־העם־הרפובליקאית דגלה בעקרון האיטאטיסטי ואילו הליברלית דגלה בעקרון היוזמה החפשית. המפלגה הליברלית לא השתתפה בשום בחירות ארציות. היא נכנסה למערכת הבחירות העירוניות של שנת 1930, אך לא ניצחה. חדשים אחדים אחרי הקמתה הואשמה המפלגה הליברלית בכך שנמצאים בשורותיה הרבה ריאקציונרים המתנגדים לריפורמות של אותה תקופה. המפלגה התפרקה מרצונה בנובמבר 1930.

הנסיונות לכוון משטר דו־מפלגתי יכולים היו להצליח לולא ניצלו הקבוצות הריאקציוניות את החירות החדשה הזאת כדי לטפח את שאיפותיהם ולחתור תחת הריפורמות. להוציא אותם שני נסיונות קצרי־ימים להקים מפלגות־אופוזיציה בתורכיה, נשארה מפלגת־העם־הרפובליקאית המפלגה היחידה במדינה עד 1945. בימי נשיאותו של אתאטורק היה משטר המפלגה היחידה אמצעי להתמערבות ולמודרניזציה של החברה התורכית, וטיבן ומטרותיהן של הריפורמות הכשירו את הקרקע בבירור לתהליכים הדמוקרטיים בתורכיה שלאחר־מכן. העובדה שפמאל אתאטורק קיבל השראה מן התורות הדמוקרטיות של המערב — אף כי בזמנו לא היו המסיבות בתורכיה יפות לגישומן — ברורה מתוך הצהרתו ביחס

להתפתחות בגרמניה באמצע שנות ה־30: "היה זמן שאנחנו התורכים עובדי־הכוכבים והפופרים, כביכול, גם אם מאמינים היינו בגריסה המוסלמית של היודיאון־נצרות, אימנו כמדומה על הציביליזציה באירופה התיכונה; ואולם עתה נגן אנחנו על הציביליזציה העולמית כנגד האיום של הברבריות ועבודת־הכוכבים המודרניות, הפושט ועולה מאירופה התיכונה אל ארבע כנפי עולם־של־שכנים".⁶

משטר המפלגה היחידה מעולם לא היה מטרה אלא אמצעי לפיתוחה של החברה התורכית. לא היתה תורה המרימה על נס את משטר המפלגה היחידה, כשם שלא היתה תורה המרוממת את מפלגת־העם הרפובליקאית מעל לממשלה. לאמיתו של דבר, כמו שקבע פרופ' וולטר ליבינגסטון, "משטר המפלגה היחידה נתן, מכל־מקום, ייצוג הוגן כל־כך לכל היסודות בעלי־ההשפעה שבאוכלוסייה, וכה השפיל לאזן את האינטרסים של מעמדות ויישובים, עד שהיה ביכלתו לארגן מחדש את החברה התורכית מן היסוד".⁷

אתאטורק עמד בראשה של המפלגה היחידה הזאת. הוא שלט במפלגה, והוא השתמש בה לביצוע תכנית הריפורמה הנמרצת שלו. מתוך כך עשויים אנו לקרוא לו רודן. "אבל במחצית הראשונה למאה העשרים היו רודנים — והיו רודנים. אם נודה שמוצטפא כמאל וחבריו היה בהם אידיאליזם לטווח ארוך שאיפשר להם לראות בתורכיה של 1923 נתונים לבניינה של רפובליקה הפועלת כראוי, בסופו של דבר, מה דרך אחרת היתה לפניהם? וכלום אפשר לפקפק ברצינות בכך שאכן היה להם אותו חזון? אתאטורק עצמו עמל לקעקע את הרודנות שלו".⁸

הדרך לאופוזיציה

איסמת אינונו נבחר פה־אחד נשיא הרפובליקה של תורכיה ב־11 בנובמבר 1938, יום אחד לאחר מותו של כמאל אתאטורק. בתקופת נשיאותו של אינונו החלו הבריות, לא רק מחוץ למפלגה אלא גם בתוך שורותיה, להרהר אחרי נוקשותה של מפלגת־העם־הרפובליקאית וצורת פעולתה. שום מפלגה שנמצאה בשלטון קרוב לעשרים שנה לא היתה יכולה להינצל מקילקול־המידות ושחיתות בחלק משורותיה. באין כל בקורת מאורגנת עליה, היתה נטייה להניח כי בכל עת יודעת המפלגה מהו שיהיה לטובת העם. לא היתה בקורת מספקת וקונסטרוקטיבית על קוויה המדיניים של הממשלה.

אינונו נבחר מחדש לכהונת הנשיא ב־1943. האווירה הנסערת של תורכיה המהפכנית היתה נפוגה והולכת. דור חדש קם מאז יוסדה של הרפובליקה. אף־על־פי־כן לא ניסחה מפלגת־העם־הרפובליקאית את מדיניותה ניסוח חדש שיהיה בו כדי לדבר אל לבם של בני־העם, שבגרותם המדינית עולה מיום ליום ואשר שוב אינם שרויים באווירה הנסערת של תקופת הריפורמה. יתר על כן, בשורותיה של מפלגת־העם־הרפובליקאית נמצאו כל מיני טיפוסים של בני־אדם, החל באיש־הרוח וכלה באיכר הבור, אנשים המשתייכים לקבוצות־הכנסה שונות ואנשים המחזיקים, או מתחילים להחזיק, בהשקפות מדיניות שונות. לפיכך טבעי

היה הדבר שעם שוך סערת־הרוחות הכוללת שבעקב הנצחון במלחמות־העצמאות, יסודה של רפובליקה ונסיגה של תקופת־ריפורמות עזת־מתה, החלו להתבלט הניגודים בין הקבוצות השונות בתוך מפלגת־העם־הרפובליקאית.

מעצמות־הברית ניצחו את מעצמות־הציר ב־1945 ובא השלום. מצב־החירום של שנות המלחמה, שהקהה את עקצם של חילוקי־הדעות בין חברי המפלגה והאפיל עליהם, לא היה עוד. חילוקי־הדעות המחריפים בין חברי המפלגה נגלו לעין כל־כך, והוויכוחים ביניהם התלהטו כל־כך, עד שבהכרח הסבו אליהם את תשומת־לבם של הרבה מאזרחי תורכיה. לא רק קומץ מנהיגים בחיי הציבור אלא מספר גדל והולך של אנשים מבני־העם החלו לעמוד על ההכרח בהקמת מפלגות אחרות בתורכיה. דבר זה נדרש כהשלמה לריפורמות של אתאתורק.

בין 1920 ל־1945 ניפרת במיוחד השפעת הפירושים והתפיסות המערביים של הלאומיות, ריבונות העם, בכורתם של הרשות המחוקקת ורצון־העם על התהליכים התחוקתיים והמדיניים בתורכיה. בתקופת־השנים 1945—1950 נתרכזה תשומת־הלב בהתמערבות ובדמוקרטיזציה המדינית של החברה התורכית. התחוקה התורכית לא אסרה את הקמתן של מפלגות אופוזיציה, שקמו בקריאת־תגר על כשרותם התחוקתית של חוקים המצמצמים את הזכות ליסד מפלגות נוספות על המפלגה האחת. הטענה שמשטר מפלגה יחידה נחוץ כדי לשמור על הסדר בארץ תוך כדי הגשמת הריפורמות, שוב לא היתה תופסת; אותה תקופה של ריפורמה נסתיימה. במאבק להקמתו של משטר רב־מפלגתי בתורכיה נעשה שימוש רחב ועקיב במושגים מדיניים מערביים. בפרט הושם הדגש בחופש־ההתאגדות כערוכה נגד עריצותו של רוב. המאבק נגד משטר המפלגה היחידה נשען על רעיון החופש המדיני. האופוזיציה רצתה בתיקונים לחוקים לא כדי להבטיח את הסדר, שלא היה נתון בסכנה, אלא כדי להבטיח את החופש. חופש ההתאגדות, העתונות והדיבור נדרשו לא מן־השפה־ולחוץ אלא במלוא היקפם; לא כווייתורים מצד הממשלה אלא כזכויותיו של הפרט המבוטאות בתחוקה. אותו פרק בתחוקה של 1924 העוסק בזכויות־היסוד של האזרח התורכי זכה לתשומת־לבה המיוחדת של האופוזיציה. כדי שתהיה הממשלה מיוסדת על הסכמתם החפשית של הנשלטים, חובה עליה להשלים עם העובדה ששום מפלגה יחידה אין לה מונופול על האמת. התורה המדינית הדמוקרטית של המערב סיפקה לאדם התורכי את הכלים הרוחניים שנחוצים היו לו במאבקו נגד הסטאטוס־קו של משטר המפלגה היחידה.

משטר דו־מפלגתי

בבחירות הכלליות של ה־21 ביולי 1946 בחר העם את ציריו במישרים, זו פעם ראשונה בתולדות הרפובליקה התורכית, ולאחר־מכן היו לאופוזיציה של המפלגה הדמוקרטית ששים־וחמישה מקומות באסיפה הלאומית הגדולה. לאחר ארבע שנות נסיון במשטר דו־מפלגתי הובסה מפלגת־העם־הרפובליקאית על־ידי המפלגה הדמוקרטית, לאחר שהיתה בשלטון עשרים־ושבע שנים, בבחירות

הפשיות ושקטות שנערכו ב־14 במאי 1950. מפלגת־העם־הרפובליקאית קיבלה עליה את הדין ונעשתה מפלגת־מיעוט, נוכח רצונה של האומה שבא על ביטויה בבחירות.

ההתפתחות המדינית בתורכיה בשנים 1950—1945 שיוותה יתר־חיבות למושג הפרט, שעד אז האפיל עליו מושג החברה. ההתנצחות בין מפלגת־הרוב לאופוזיציה המריצה את הוויכוחים על זכויותיו של הפרט. הזכות לבחור ולבוזר בין מפלגות שונות, להתאגד, לדבר ולכתוב באי־מכלים־דבר, היו מזכויותיו של הפרט, והמאבק המפלגתי הניע את הממשלה לתקן או לבטל אותם חוקים שפגעו בזכויות אלו. תוצאה ראויה־לציון של המאבק הפוליטי בשנים 1950—1945 היתה זיווגה של התפתחות מדיניות זו עם שאלת הזכויות האוניברסליות. האופוזיציה, בעודה מעלה על נס את זכויותיו של האזרח התורכי לחופש העתונות, ההתאגדות והזיבור, טוענת היתה בתוך כך שזכויות אלו אינן זכויותיהם של התורכים בלבד אלא של כל באי־עולם, כפי המוצהר במגילת־האומות־המאוחדות ובהכרזה האוניברסלית על זכויות־האדם. ב־1950 כבר לא באה הדרישה לזכויות באשר הן זכויותיהם של האזרחים התורכים אלא באשר הן זכויותיו של האדם. כאשר פנה משטרו של מנדרס לדרך הרודנות נתעוררה ההתנגדות מיד. הטענות שהושמעו נגד מדיניותה של המפלגה הדמוקרטית היו חכמניות בתכנן עוד יותר מאלו שהועלו נגד מדיניותה של מפלגת־העם־הרפובליקאית בשנים 1950—1945. התהליכים המדיניים שלאחר 1945 זמייצו את ההתעניינות בתורות התחוקתיות והמדיניות של הדמוקרטיות המערביות. האזרח התורכי הליברלי בהשקפותיו קנה לו משנה־דעת בשטחים אלה.

מושגים מערביים של תחוקתיות, שלטון החוק, זכויות הפרט, מורשון של שני בתים, הפרדת סמכויות, בלמים ואיזונים ופיקוח שיפוטי על מעשי הרשות המחוקקת, שימשו תכופות בטענות שהועלו נגד מגמותיו הרודניות של משטר מנדרס, בפרט בשנותיו האזרחיות. יש להטעים את השימוש שנעשה במושגים אלה על־ידי העתונות האופוזיציונית התורכית והמשכילים התורכים, שכן ספרותה של האופוזיציה כמעט אי־אפשר היה להבדילה, מצד התוכן, מן הספרות האנטי־רודנית של הדמוקרטיות המערביות בתקופות התעצמותן. טענותיה העיקריות של האופוזיציה נגד קווי־המדיניות הרודניים של משטר מנדרס ובעד הדמוקרטיה והמימשל התחוקתי אפשר לסכמן במשפטים הבאים:

אחד התפקידים החשובים ביותר של דמוקרטיה מודרנית הוא לשים סייג לממשלה כדי שבעת־רבעונה־אהת תוכל לפעול באורח יעיל ולהישאר אחראית כלפי אזרחיה וקשובה לקולם. לא תיתכן חירות כל עוד אין השלטון מוגבל. משטר המפלגות הפוליטיות הוא אחד הריסונים היעילים ביותר, שכן תפקידה של מפלגת־המיעוט הוא להעמיד את בני העם על כל שגיאה מצד מפלגת־הרוב. ה־משטר הדמוקרטי אינו יכול לפעול אם המיעוט הוא מוקפא; רוצה לומר, אם לעולם אין מפלגת־המיעוט יכולה להיעשות מפלגת־רוב מפני שאין מפלגת־הרוב

מוכנה להסתלק מן השררה. הנה על כן יש לאחוז בכל האמצעים התחוקתיים הנחוצים כדי שכל מפלגה שתשלוט בממשלה לא תפעל לעולם בצורה חסרת־אחריות ולא תנסה להנציח את שלטונה שעה ששוב אינה נהנית מתמיכת העם. תפקידים של מוסדות דמוקרטיים הוא להעמיד מנגנון יעיל לתרגומו של רצון הציבור ללשון מעשים, ולעשות את רצון הציבור ראוי לתקפו. התורה הדמוקרטית גורסת שבני־האדם ראויים למשול בעצמם וכי הרבים יש בהם חכמה יותר מאשר במפלגה יחידה או באיש יחיד. שום איש ושום מוסד אין להם זכות לשלוט על כל שטחי חייה של חברה דמוקרטית. ממשלה טוטאלטרית משתדלת להצדיק את קיומה על־ידי שהיא מזהה את טובת הרבים עם קווי־המדיניות של הממשלה. בניגוד לאמונה הדמוקרטית, פועלת הממשלה נטולת־הסייגים על יסוד התורה שהממשלה בלבד יודעת מה טוב לו לפרט; ולפיכך אין לשים סייג לממשלה. אבל הדמוקרטיה היא מהלך מחשבה על הרוב ושל הרוב, על המיעוט ושל המיעוט, על הפרט ושל הפרט. לא הממשלה ולא המפלגה אלא הפרט הוא תכליתה של כל תורה דמוקרטית. אך אם מפלגת־הרוב מניחה שהיא לבדה מחזיקה באמת ואין היא יכולה לסבול חילוקי־דעות בשום שאלה — לא יהיה קיום לדמוקרטיה, ומתוך כך גם לא לשלטון תחוקתי. השלטון זקוק לריסון יעיל כדי שיהיה אחראי כלפי העם וכדי שלא יתעמר הרוב במיעוט. בכמה דרכים אפשר להשיג זאת — על־ידי הפרדת־סמכויות בין זרועות שונות של הממשל; בלמים ואיזונים, בחירות סדירות, מגילות־זכויות, שלטון החוק, בת־דין בלתי־תלויים, פיקוח שיפוטי על מעשי הרשות המחוקקת, שלטון־רוב אגב כיבודן והבטחתן של זכויות המיעוט, קיומו של משטר ד־מפלגתי או רב־מפלגתי הפועל במסגרת ערובות לחופש ההתארגנות, ההתאגדות, הדיבור והעתונות. התחוקה של 1924 לא דאגה להעמיד בלמים מספיקים לממשלה התורכית; לכן יש לתקנה כדי להמציא לממשל ריסונים יעילים ומווסתים. הרשות המחוקקת מוטב שתהיה בנויה על שני בתים, ויש להקים בית־דין תחוקתי.

כל הטענות שפורטו למעלה מעידות עד היכן הסתמכה האופוזיציה על תורתו הדמוקרטית של המערב. אם ננסה להגדיר את עיקר טענותיה, הרי כך נאמר: בדמוקרטיה יש לשים סייגים מקיפים וברורים למעשיה של הממשלה, והאזרחים יש להם זכויות־יסוד מסוימות ועליהם ליהנות בבטחון מזכויות אלו. ברור בתכלית שבין 1945 ל־1960 היתה השאלה השנויה ביותר במחלוקת שאלת החופש הפוליטי.

מהפכת 1960 — ומה הלאה?

ב־27 במאי 1960 בוצעה מהפכה בשם הריפורמות של אטאטורק; משטרו של מנדרס הואשם בפגיעה בהרבה מן הריפורמות הללו כמו גם בעקרונות המימשל התחוקתי. כמו ב־1908 כך גם עתה התערב הצבא התורכי שעה שלא הצליחו התהליכים המדיניים הרגילים להקים או לקיים מימשל תחוקתי. הצבא התורכי היה נתון להשפעתו של המערב ימים רבים יותר מכל קבוצה אחרת בתורכיה, כי

הוא היה לא רק המוסד הראשון שהופעל בו תהליך הריפורמה בקיסרות אלא גם המוסד היחיד, מ־1826 ועד ליסוד הרפובליקה, שלא היה לו גוף מקביל מיושן ונוגד. הצבא התורכי איננו כוח ימני קיצוני אף לא שמאלי קיצוני. יש לו קשר של נאמנות לריפורמות של אתאתורק, ודרך־כלל יש בו מסירות למימשל תחוקתי. עזה היא התקוה שמסירות זו לא תועמד במבחן קשה מדי עקב המשכתם של כמה מן התהליכים המדיניים הנוכחיים.

בשעה זו הקבוצות התומכות באורה פעיל וגלוי בריפורמות של אתאתורק, והמסורות לקיומה ולהמשך קיומה של חברה תורכית "פתוחה" ומתקדמת, הם קציני־צבא, חלק גדול מציבור הסטודנטים, מספר רב־השפעה של עתונאים, ורוב האינטלקטואלים. הסכנה היא שקריאת־התגר על קבוצות אלו תלבש צורה של ריאקציה יותר מאשר צורה של שמרנות. אִפִּיה המיוחד של המחשבה השמרנית המערבית עדיין לא השפיע במידה ניכרת על התהליכים המדיניים בתורכיה. עקב הגידול במספרם של אנשי־עסקים תורכיים, והשתתפותם בחיים המדיניים של הארץ, החלו להסתמן עמדות שמרניות כלפי המימשל שאינן מתגלות כריאקציוניות דווקא. התפתחות זו אפשר שבסופו של דבר תחולל אי־אלה שינויים חשובים בתהליכים המדיניים בתורכיה.

עם בוא המהפכה של 1960 נתמעט בהדרגה הוויכוח על מושגים ומוסדות פוליטיים ופינה את מקומו לוויכוח בעניינים כלכליים וחברתיים. המהפכה העלתה על הפרק את דאגתם של כמה הוגי־דעות ליישור הניגודים החברתיים בין בניה־העם, להשוואת החירויות. בדיונים אלה הסתמנה נטייה עזה להישען על המחשבה הליברלית־השמאלית של המערב, ובפרט על המחשבה הקשורה באגודת הפ'ביאנים. בדיוני האסיפה המכוננת משנת 1961 בדבר התחוקה התורכית של אותה שנה היתה תמימות־דעים גדולה הרבה יותר בנוגע למושגים פוליטיים מאשר בנוגע למושגים כלכליים וחברתיים. העובדה שבתחוקה של 1961 הוכללו זכויות כלכליות וחברתיות, נוסף על פירוט הזכויות המדיניות, סימנה מגמה תחוקתית רבת־משמעות לגבי תורכיה. הן במוסדות שהקימה, בזכויות ובערובות אשר מנתה והן בעקרונות המחשבה המדינית אשר ביטאה, טבוע בה בתחוקה של 1961 חותם מערבי מובהק יותר מאשר בכל מסמך תחוקתי תורכי אחר. הוקם מורשון בעל שני בתים עם בית־דין תחוקתי, כתיבתה המתמדת של האופוזיציה עד 1960.

כמה מצירי האסיפה המכוננת של 1961 לימדו סניגוריה על הסוציאליזם. השקפור־תיהם נתגלו בעליל בוויכוחים על התחוקה של 1961. מאז התארגנו כמה וכמה קבוצות מסביב לרעיונות סוציאליסטיים. קבוצות אלו רואות בשוויון ערך יסודי יותר מן החירות מתוך שהן מאמינות כי בניה־האדם בניה־חורין הם במידה שהם שווים, וכי רק הצדק החברתי יכול להעניק איזה תוכן ממשי לשוויון. הם דורשים שיחזור מכל אי־בטחון חמרי והם רוצים בהודמנויות חברתיות וכלכליות לפל. לשון אחרת, הם מדגישים את תכנה הכלכלי והחברתי של הדמוקרטיה. השפעת התורה המדינית המערבית על תורכיה נראית עתה לעין יותר מתמיד.

בפרט מאז המהפכה של 1960 החלו תורות סוציאליסטיות מערביות להשפיע על המחשבה והמוסדות בתורכיה. יש כיום בתורכיה שאלות שבהן בני-אדם חלוקים בדעותיהם מבחינה פוליטית ואינטלקטואלית. ושאלות חברה וכלכלה הן מסלע־המחלוקת הגדולים ביותר.

תורכיה לא סבלה מהיעדר פעילות מדינית, אך אין לומר שהקבילה לכך התפרצות של רעיונות מדיניים מקוריים. בשדה ההלכה המדינית לא היו הוגי־הדעות התורכיים מחוללי רעיונות אלא מפיצייהם בלבד. הוגי־הדעות של המערב השפיעו עליהם, הניעום לפעול, והם מנסים להגשים את רעיונותיהם של ההוגים הללו בתורכיה. לא לזאת ייקרא "כוח יוצר" או "מקוריות", והיעדרם של אלה נותן אותותיו במדע־החברה. כיום הרינו נתקלים תכופות בדיבורים על "התחייה בספרות התורכית". נכון הדבר שהרוב הגדול של הוגי־הדעות בספרות קיבלו השפעה מזרמים ספרותיים מערביים, אבל בפעלם, בהגותם וביצירתם יש צדדים מקוריים ותורכיים. לשון אחרת, אותו שילוב מוצלח של אי־אלה יסודות מסורתיים ומודרניסטיים, שבו משתבחת התנועה הספרותית, עדיין לא הצטייר באותה מידה במדע־החברה.

בתורכיה דומה כי התרוזו המדינית המערבית היא המצמיחה כמה וכמה תהליכים מדיניים, כלכליים ותחוקתיים והיא גם המצדיקה מעשים מדיניים, כלכליים ותחוקתיים מסוימים. במדע־החברה אין אדם יכול לתת דעתו רק על ה"יש" אלא גם על מה "שצריך להיות". התורה המדינית המערבית נתנה לאינטלקטואל התורכי הכרה וכלי שבעזרתם הוא מוציא משפט ערכי (מה שצריך להיות) על פעולתם הממשית (היש) של המוסדות התורכיים ועל התהליכים המדיניים, הכלכליים, והתחוקתיים בארצו.

ה ע ר ו ת

1. Recai G. Okandan: "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri". *Tanzimat*, Istanbul 1940, p. 124
1943, pp. 70—71.
2. Ali Fuat Basgil, *Esas Teskilât Hukuku Dersleri*, vol. 1. Ankara
3. Hifzi Veldet Velidedeoglu, "Kanunlastirma Hareketleri ve Tanzimat". *Tanzimat*, p. 139.
4. A. Toynbee & K.P. Kirkwood: *Turkey*. New York 1927, p. 289.
5. Herman Finer: *Theory and Practice of Modern Government*. New York 1949, p. 85.
6. Ernest Jaeckh: *The Rising Crescent — Turkey Yesterday, Today and Tomorrow*. New York 1944, p. 260.
7. W.L. Wright, Jr.: "Truths about Turkey". *Foreign Affairs* XXVI (Jan. 1948), p. 352.
8. L. Thomas & R.N. Frye: *The U.S. and Turkey and Iran*. Harvard University Press, 1951, p. 76.

מקס בילן : הספרות התורכית בתזמננו

"מתוך ספרותה של ארץ זרה מיטיבים אנו ללמדה".
(סימון דה-בובואר)

שנת 1928. האומה התורכית עתה־זה הועררה מתרדמה ממושכת, אגב טלטלות־מרד המצוינות בכל סימניו של סיוט: "הכל מתפלשים בהריסות ובלואי־סחבות; מצד אחד הערכים המוסריים, החברתיים, האסתטיים; מן הצד השני, היסודות החמריים שבלעדיהם אין למנוע התמוטטות: הקצב, החרוז, המלים, אפילו האותיות, מוטלים למעצבה. העם ילמד אלפבית־חדש וימצא דרכו אל הספרות. בני־אדם יל־חמו בלילה ובלי נשק... כמו תחת פקודתו של מנהיג אלמוני ולא־נראה, כולם כאחד, לא יחדלו ולא יכזיבו; הקרב הזה, לאמיתו של דבר, היה אפופיאה דוממת" (רשאת נורי גונטקין).

"האדם החולה" של אירופה משכבר־הימים כמו נתחדשו עלומיו לפתע, ובבת־אחת עלה זקן זה לדרגת ה"אומות הצעירות". אך כלום יכול היה לשכוח מהרה כל־כך את העבר ולבלום אותה תגובה טבעית נגד עולם שהגה אליו איבה ממושכת ואכ־זרית כל־כך? איך למלא מה שהחסירו דורי־דורות של הזנחות, של קלקלות, של מעשי־שרירות? איך להיולד מחדש באור־השמש בקלסטר־פנים חדש, בנשמה שוחרת התלהבות? עם זאת הורה אתאתורק, המנהיג, לאיש־הרוח את הדרך בה ילך: לפנות במישרים אל העם, שאת התנערו־תו הבטיח ("מורנו, האיכר"). הוא נתן את הדוגמה בהשמיעו את נאומו־מצעו המפורסם אגב מסע מעיר לעיר, באזני אוכלוסייה שעד אז היתה עזובה לנפשה אלא שהיא אשר חוללה באמת את מהפכת־השיחורר. כבר הסתמנה האפשרות לגשר על התהום בת מאות־השנים שהפרידה ספרות של עילית ("הדיוואן", או ספרות־החצר) לעדויותיהם של זמרים־נודדים שפלי־רוח מיוצאי העם (הספרות הקרויה "עממית").

מורשת העבר

עד למאה ה־ט, משך כל התקופה שלפני האסלאם (הפגישה עם האסלאם נתקיימה במאה ה־ז), היתה הספרות התורכית ספרות שבעל־פה וראשיתה נעוצה היתה בפולחני־דת, שבהם השירה, המוזיקה והמחול קשורים קשר הדוק ואשר כוהניהם הריהם בעת־זבעונה־אחת כלי־קודש, מכשפים, רקדנים וחזנים. אפילו שעה שנעשו טכסים אלה סתם שעשועים של חול, עדיין היה המשורר אף הוא מוזיקאי. הכתו־בים העתיקים ביותר אינם קודמים למאה ה־ז, ברובזמן שרישומיה הראשונים של השפעה מוסלמית ניכרים במאה ה־א. החל מתקופה זו נוצר הבדל חותך בין ספרות

החצר לספרות העממית, ואילו זו האחרונה נעשתה היורשת האמיתית של ירושת הספרות שמלפני האסלאם, אף כי שתייהן כאחת היו בעלות אופי ספק־מיסטי ספק־חילוני, ההסתיידות האטית של צורה ותוכן בספרות־החצר הביאה לידי התפוררותו של ז'אנר זה לערך באמצע המאה ה־18, מאותם טעמים שגררו אחריהם, במקביל לכך, את התנוונותה של הקיסרות העות'ומאנית: קוצר־היכולת להסתגל לקצב התקדמותה של התרבות המערבית ולהתפתחות של טכניקה ושל תרבות חדשה, היעדר התחדשות לאמיתה, התרחבותה הנמשכת של התהום בין המיעוט המנהיג לבין העם. נסיונות הריפורמה המעטים היו מקוטעים, מפוזרים וקלושים הרבה מכדי שיהיו מועילים באמת. הצו הקיסרי (תנזימאת), האומר לאגד מאמצים אלה של הסתגלות־לתקופה על־פי דוגמתו של המערב (1839), ודאי שהוא גורם לסופרים שיפסחו על שתי הסעיפים בין הנוסחות של "אמנות למען העם" ו"אמנות לשם אמנות", אך לפחות מבשר הוא את שחרה של ספרות המשרה את האדם ושוב אין תכליתה לבדרו. התקופה שלאחר המונארכיה השלימה מפעל זה (בראשית המאה ה־20) עם ששמה את הדגש בשיבה למקורות הלאומיים, בעיקר על־ידי מאמץ לטיהור השפה. לאחר זמן (בתקופת הרפובליקה) הושם הדגש בניתוק גמור מן העבר: חרוז מרוסק, נעימה אישית, הומור ודמיון, שיחורור החריזה, יסוד פיוטי ברעיון, וכו'.

שנת 1928, למחרת הכרזת הריפורמות, מבשרת תקופה חדשה לסופר. אם סופר־לוחם הוא ואם אין — אין הוא יכול להימנע מן החציצה בין הרוחני לחילוני (פירושו של דבר, קודם־כל, השתתפות ממשית בענייני הציבור), בין המזרח (בו טמונה מורשת נוהה של ערכים בטוחים), ובין המערב (המיתוס החי של העתיד), בין העילית (שהודות לעקרונות הדמוקרטיים היא מכירה בכוחה החדש) ובין העם האנאטולי (הגורם המכריע במהפכה). בתוך כך עומד הסופר על האחריות הכבדה הרובצת עליו: בבנין החברה החדשה. כפי שעוד נראה הרי ביצירה הספרותית של תקופת־התהוות זו מעיד הכל על התעוררות אכזרית זו להכרה מודרנית על מישור לאומי, לא עוד בתחומי העילית בלבד (וזאת במסגרת הבעיות שיכולה לעורר העובדה ש־80% מהמון האיכרים אינם יודעים קרוא־וכתוב וכן במסגרת הצורך שלא לוותר על האידיאל המהפכני).

חלקו של החלום

אותה שנת 1928 גם נתפרסם, בכתב־העת "דרגה", הקול־הקורא של הסימבוליזם בשירה. ודאי, שנים רבות הפרידו בין הקול־הקורא הזה ליצירתו של מאלארמה, שבה היה נתלה, אך היה זה בראש־וראשונה גילוי־דעת, ומחברו, אחמד האשים, עתיד היה, בעזרתו של המשורר יחיא כמאל בייאטלי, לסכם סופית את חשבון העבר ולפלוס דרך לסגנון וללשון המיוחדים לתקופה.

אכן, אל שקיעתה הרשמית של הרוח הדתית הדוגמטית תתלווה שקיעתה של הרוח, הדוגמטית באותה מידה, של שירת־החצר, המכווצת, ההדורה, המדקדקת בצורות

ובהלכות שנקבעו אחת-ועד ואשר נחשבה ביטוי של יופי מוחלט — שירה המדברת אל קהל של יודעיה"ן. בדומה לדת כך ראתה גם היא את האדם בכלולותו, שללה ממנו אוטונומיה אישית, ממש כשם ששללה מן הסופר את הזכות לנסות להפיק מחוויה אישית, עצמית, מיוחדת את תמונת המצב האנושי, שבעצם רק אי־אלה מגלוייו ה"אציליים" יכלו לשמש "נושאים" אמנותיים.

הקול-הקורא של "דרגה" איפשר את ליבלובם של ז'אנרים חדשים לשירה התורכית, ז'אנרים שהיו כולם בגדר נסיונות וחיפושים המכוונים לגלות את הדפוס המקורי בו יתגלה גאונה המיוחד לה. על רקע זה של חיפושים יש לראות את ההשפעה שהיתה לשירה המערבית על הספרות התורכית.

שירה נוסח-ואלרי מאת אחמד חמדי טאנפינאר (יליד 1910):

כָּל צוֹרָה כְּמוֹ נְעוּרָה הִיא
וְצִבְעָה — כְּשֶׁל הַלּוֹם מוֹזֵר.
אֶף הַנוֹצָה שְׁתַּעֲרֹפֶה בְּרוּם
אֵינָה קְלָה כְּמוֹתָ...
רֵאשִׁי הוּא טַחְנָה אֵין-קֶץ-לָהּ
הַטּוֹחֶנֶת אֶת הַדְּמָמָה:
נִשְׁמָתִי, בְּרוּיֵשׁ בְּלִי אֲדָרֶת וּמְרָבָד,
הַשִּׁינָה אֶת מְאוּיֶיהָ...
מִן הַקִּיסוֹס אֲשֶׁר שָׁרְשׁוּ הוּא בִּי
אֲנִי תוֹלֵשׁ עוֹלָם בְּשֵׁל, גְּמַל:
שׁוּחָה אֲנִי בְּאוֹר
כַּחַל, כַּחַל מְאֹד...

אמנות סוגסטיבית, רומנטית, כלומר בודלרית, אצל אחמד קודסי תג'ר (יליד 1901):

קוֹרְאִים לָנוּ הַמַּיִם, מְחַפְּשִׁים אוֹתָנוּ,
גְּלִים, פְּתָחוּ לָנוּ הַדְּרֹךְ, גְּלִים, פְּתָחוּ!
הַתְּנַרָה אַחֲרֵינִי מְכַאֵבָה יוֹתֵר מִצְעִידָה קְדִימָה.
לֹא אוֹר-מְמַרְחָקִים וְלֹא נְמַל...
נוֹסְעִים, הַדְּרֹךְ אֲרָכָה הִיא, וְכָל אֶחָד שָׁבָנוּ
הֵן אֵל צְעִיר הוּא אוֹ גְּבוּר!
אֲבָל אַתֶּם, גְּלִים, הֲרֹאוּ-לָנוּ הַדְּרֹךְ:
הֵיכָן, אִפּוֹא, לְנִשְׁמָתָנוּ, מוֹלַחְתָּה הָאֲחֵרוּנָה?

אצל אחמד מוחיפ דראנאס (יליד 1909):

את אגדה את מזכירה לי:
 הרים מתגבבים זה על גב זה,
 שמש נוטה אל אילנות,
 כוכבי-הליל נבטים אלמים
 המפרשיות הלבנות קמות מאין-ניעון,
 שתים עינים — מבועים שנים — נעוצות, לוחשות...

או אצל ג'אהיט סידקי טאראנג'י (יליד 1901):

רוח-האביב שנסתלקה, היא לא תשוב עוד,
 והשירים נאמרו רק למחצה.
 כל הגנים נעולים
 והמפתח נשאר ברשות האלהים.

או בשיר הרמבואי של נגיפ פ'אזיל קיסאקורק (1901):

האפק הוא שועל ערום וחמקמק,
 הדרכים הן פקעת, ארכות ופתלתלות,
 הקוסם המשרבט את חלומי-לי לילה-לילה
 זוקף מולי אור כחלקל.

קוסם, קוסם, עי-מה-זה תתנגם?
 מה לעשן זה השחור במאורת?
 חדה מזכוכית חרבה, וקה משערה,
 ובמחי פקוץ ממאיר.

האמנם זה השגעון אשר מציתי מן החלומות?
 אהה רבון, תן שם למכאובי.
 שם בלשון הנהירה לכל אדם.
 את הבגדים תפסות בדי...
 מראות, הגידו לי מי-אני?

בדרך התפתחות דומה לזו של השירה הצרפתית, הולידה סימבוליות זו את הלירי-
זם של בדרי רחמי איובאוגלו (1911):

אלו נתן לי לברוא את עצמי —
ובראתי את עצמי כצביוני...

או את זה של זיא אוסמן סבא (1910):

פמה לטסמי בעיני הבקר
את הכל: הטבע כל-כלו, שיחים ואילנות,
הה כל-אשר-אהב, הה אל הרי!
נשק רתת, ונסול אפים ארצה...

או את זה של אילהאן ברק (1916), הרגיש לחזיון-המונים:

ערב אחד נקנסו תלנינו לעירנו השרוסה-באש.
אנשינו עמדו על רגליהם, פבר-לחם בבטנם הרעבה.
ביום שהוא נדעתי את העולם ובריותיו,
ולמדתי ביום שהוא לבכות את עירי השרועה לרגלי.

כמו גם את הסוריאליזם של אורהאן ולי קאניק (1914—1950):

לחם על ברזי,
הכוכבים הרחק-הרחק —
ואני אוכל לחם ועיני בכוכבים.
פה מבלבל אני, רואים אתם,
עד פי תכופות, במקום הלחם,
כוכבים אני אוכל.

של אוקטאי ריפאט (1914):

למנפי ולמעילי
עלי לומר תודה.
עלי לומר תודה
לשֶׁלֶג היורד,
ליום הזה, לשמחה הזאת.
תודה על שירד ליבשה,
תודה לאדמה ולשמים,
לכוכבים עלומי-השם,
הלל-ושבח למים ולאש.

ושל מליח ג'וזדט אנדאי (1915):

לו אָפְשֶׁר הָיָה שְׁבִלְכָתִי לְבַקּוֹר
הָיוּ מְכִינִים לִי מִצַּע נְקִי וְנֹצַח.
אִילוּ יָלַחְתִּי לְשֹׁפֵחַ כָּל, אָף גַּם אֶת שְׁמִי,
וְלִישׁוֹן...

ובעקבות הליריזם יבוא, כמו שהיה הדבר בשירת צרפת, אינטימיזם שירומם את
היומיומי למעלת האגדה:

הַגָּשֶׁם יוֹרֵד בְּלִילוֹת
הַחֲתוּלִים מִבִּיטִים מִן הַחֲלוֹנוֹת
הַפּוֹעֵל מִשְׁחַק בְּקִלְפִים בְּקַפָּה
הַגָּשֶׁם יוֹרֵד בְּלִילוֹת
הַיְלָדִים סוֹקְלִים עֲנָנִים
הַמְסַכֵּן תוֹהָה עַל הָעֵתִיד בְּפִנְתוֹ.

(ס. קודרת, 1920)

יָדַעְתִּי אֶת הַבְּדִידוֹת הַמְבַעֲתָת אִישׁ
אֶת הַלֵּב הַשׁוֹחֵר נֶפֶשׁ לְאַהֲבָה תָּמִיד
אֶת הָאַהֲבָה שְׂדֵי לָהּ בְּמִבְטָט
יָדַעְתִּי כְּפֹת לַחֹת וּלְחַיִּים-שְׂנֵי
וְשִׁטוּסֵי-הָעֶרֶב בְּשִׁדְרוֹת.

(נג'אתי ג'ומאלי, 1921)

בשולי התנועות האלו, המקיפות בעיקר את שטף החיים בעיר, משל כאילו במתן
הביטוי להווי זה הן עומדות על התישנותו, מתפתחת גם שירה אפית שנציגייה הם
פ'ארוק נאפיו, אורהאן סייפי אורהון, ב. ק. צ'אגלאר ופאזיל אוסנו דאגלארג'א:

כְּבִלְיָה רֵאשׁוֹן שֶׁל עוֹלָם קְפּוּא-קֵר,
שֶׁל עוֹנוֹת אֶד-נוֹלְרוֹ, וְרוּחוֹת-בְּתוּלִים,
תַּחֲצַב, מְלֻכּוֹתִית, בְּגִלְיַמַת-שֶׁלְגִיָּה,
גְּבַעַת-מְתָרִיס, גְּבַעַת-הַדְּמִים, זוּ גְּבַעָה אֶלְמוּנִית.

הִנֵּה הַמָּקוֹם מְתִי-מַעַט בּוֹ נִלְחָמוּ
עֲגִילֵי-זָהָב בְּתוֹנֻקִיָּה שֶׁל הִיֶּסְטוֹרִיָּה
הִנֵּה

גְּבַעַת-מְתָרִיס, גְּבַעַת-הַדְּמִים, זוּ גְּבַעָה אֶלְמוּנִית.

(פ. ח. דאגלארג'א, יליד 1914)

תנועת התחייה של הספרות התורכית מתגבשת באותה מידה גם ברומן, בריאליזם המתלווה אל ניתוחו של בן־העיר הממוצע (יאקופ קאדרי קאראאוסמאנאוגלו, הא־לידה אָדיפ אָדיוואר, רשאת נורי גונטקין), בריאליזם השוקד על בעיות החברה, בפרט אלו העומדות בפני יושבי־הכפרים (אורהאן כמאל, אורהאן טארוס, ישר כמאל, כמאל טאהיר, חלדון טאנר, מחמוד מקאל). וכריאקציה נגד הריאליזם החברתי המזולזל בשירה, מופיע בתוך כך הסיפור הנתחני, המרומם את אהבת האדם (סאית פ־איק אבאסיאניק, אוקטאי אַקבאל, טאריק בוגרא), או הפונה אל חמדות הילדות (זיא אוסמאן סבא), או מטעים את הנאת־החיים התמימה (נג'אתי ג'זמאלי). דומה כי עתה באה מזיגה בין הנטייה לניתוח פסיכולוגי ובין הריאליזם החברתי, ברומנים של המשורר אחמד חמדי טנפינאר ושל מוזאפר חאג'יחסנאוגלו, המציירים את הבעיות המוסריות של הנפש בחברה השואפת להמיר את הערכים העתיים קים שנהרסו בערכים חדשים.

המציאות החדשה

נושאים אלה, שפותחו על־ידי שני דורות של משוררים, מגלים את השסיעות, את חטיפותה של ברירה שאחידים יכולים לנסות — לשווא — להשתמט ממנה. שפן בעיות אלו עמדו בעיני מפני שההמון עומד ותובע בפה: "תקופתנו לא ליצירות בלבד היא צריכה, ואין היא סולחת למשורר על שאינו אלא משורר" (א.ת. טנפינאר). ומה היא דורשת ממנו? שינסה לפתור "את הבעיה הראשית של חברתנו: את חילוף הציביליזציה והתרבות שלה" (כנ"ל).

גיבור הנקלע בין מזרח למערב (ה.ז. אוצ'אקליגיל), המחפש אבן־בוהן לאמת (פיאמי ספא), בעיות פסיכו־סוציולוגיות המתעוררות בחוג של פוליטיקאים ואנשי־רוח אחרי חיסול המונארכיה (א.ת. טנפינאר) — כל אלה מדגישים את עמידתם של שני עולמות זה לעומת זה, ובכך מצטיירת כבר לרפובליקה התורכית ההתנגדנות שעלול להעמיד עולם כגון זה של האסלאם — הכלוא במסגרת ערכי הדתיים, האסתטיים והמוסריים שלו — למאמצים שמשקיע קומץ אנשי־רוח, שאמנם יצאו מן העולם הזה עצמו אלא שהם מפועמים משיכה ניצחת אל הערכים הדינאמיים של העתיד. חיל־חלוף תורכי זה של העולם המוסלמי נושא בכל עומס הקרב, של־מען היות אותנטי הוא מקיף באחת את כל השטחים: האמנותי, המדיני, המשפטי.

איך להינתק כליל מן העבר בלי להסתכן באבדן המקוריות הלאומית? איך להשיג לים עם המערב ולא ליטול ממנו בתוך כך אלא את הערכים המתישבים עם המנהגים המקובלים? לאדם כזיא גוקאלפ, בעל־ההלכה של הלאומיות התורכית המודרנית, המטיף לאימוץ הציביליזציה הטכנית של הזמן תוך כדי שמירת הערכים התרבותיים בשלמותם, משיב אתאתורק, מיסד הרפובליקה התורכית המודרנית, שלא ייתכן להבדיל בין "ציביליזציה" ל"תרבות" וכי אין מנוס מן הברירה. כן גם יש גורסים שהמערב שוקע, וכנגדם יש הגורסים כי צריך יהיה לעיין מחדש בערכים הלאומיים הישנים לאור הנתונים המערביים ולסגל את הללו לטעם התקופה

(אגב טיפול הפולקלור, במיוחד). לטוענים כי האסלאם הוא מכשול לקידמה, יש העונים כי התגליות האחרונות של המערב כבר היו מצויות בקוראן... יש המש- לימים עם שתי האמיתות המצויות בעליל: לקבל את ההתפתחות המדעית והטכ- נית — בלי לתת את הדעת על הדת, שהיא ענין אישי. לעומתם יש החוששים שמא ישתלטו קנאיי־הדת על ענייני המדינה והם מציעים שבשאלות דתיות ית- עסקו אנשי־דת שנתגדלו במכונני־תיאולוגיה רשמיים. אתאתורק מצדו הנית לאיש- המדע, לכלכלן, למדינאי (שנתגדל בבית־האולפן של מפלגת־העם, שבתחילתה היי- תה כל שאיפתה רק להעמיד את הקאדרים המינהליים והמדיניים החדשים של ה- אומה), לאמן ולמשורר את הדאגה לשמירה על המהפכה ולהדרכת האומה בדרכי הקידמה. עם זאת הטעים שתפקידו של איש־הרוח "להיכנס לתוך העם, להדריך אותו ולהסביר לו מהי הדמוקרטיה האמיתית". אבל איך להגדיר את הרוח החדשה הזאת, מה צורה לתת לה, מאיין לשאוב אותה? לאן ואל מי צריכים אנשי־הרוח האלה לפנות? אל ה"זקנים"? "הם עצמם זקוקים היו לעזרה" (ר. נורי). אל חכמי האוניברסיטה? "לא היו אלה כי אם פקידים שהטילו עליהם לשמור את המיושן, את הבלה" (כנ"ל). אל המדינה? "בשום מקום לא ראו מדינה העומדת על עצי מיותה מתוך הספרות, ומעולם גם לא צמחה ברכה מן הדבר הזה" (א.ח. טנפינאר). אחדים (נורוללה אטאץ', חנצ'רליא־גלו) גרסו שהתחייה התורכית בספרות יכול תוכל להישען, כמו שהיה הדבר באירופה, על היסודות היווניים והרומיים. יש אפוא לקרב את הנוצר לספרות של הזמן העתיק, וכן גם אל היצירות האירופיות הגדולות שצמחו בהשפעתה. אחרי־כן יש להרחיב השפעה זו ולהכליל בה את היוצרים הגדור- לים של האנושות (א.צ. חיסאר). מתוך יזמה זו תבשיל לאחר־מכן הסידרה "תרגי- מה", שהוצאה לאור בהשגחת מיניסטרי־החינוך, אשר הרוח החיה בה היה סבחי תין אינבא־גלו, ואשר מילאה תפקיד עצום בעיצובו האינטלקטואלי של הדור ה- חדש ובפתיחת החלונות למערב.

אם כה ואם כה, משהו ברור כאן: "הגיע הזמן לכתוב לא לשם הנאה אלא מתוך חר- בה" (צ'.א. קאנסו). דחיפותם של הפתרונות מחייבת מגע מתמיד בין הסופרים לעם. לאמיתו של דבר צריכה הספרות להתמוג עם שאיפותיו של המון־העם, משום שצריכה להיות זהות בין השנים: "הספרות שלנו... אינה יכולה להתפתח אלא יחד עם החברה שלנו ובהיעשותה שלמות אחת אתה" (חנצ'רליא־גלו). עירבוב־הרשור יות מגיע אפילו עד כדי כך שלא נותר הבדל כמעט בין המחבר לקורא: "לעתים קרובות הלז הוא־הוא גיבורנו. עד כדי כך שלפעמים הקורא הוא בחזקת מחבר שאי- נו כותב..." (סאית פ'איק). גורלה של הספרות יכול שיהיה תלוי בהזדהות הדקה הזאת: "גורל הספרות נתון בידי הקוראים, כלומר בידי המון־העם" (א.ח. טנפינ- נאר). ומהגם שאין להעלות על הדעת אלא אמנות פ'ונקציונאלית, בשירות העם, בת העם: "מטרת האמנות היא לנהוג את העם אל חיים טובים יותר", שכן "האמ- נות מעוררת את בני־האדם, מביאתם לידי הכרת עולמם, לידי חיבתו; שומה עליה אפוא להיות מועילה" (ב.ס. קונט).

חיפוש האמצעים

איך להגשים מיוזג זה בארץ הרוצה לבלבל בהשפעתם של ערכים חדשים? לשם כך חייב "איש הרוח" לוותר על מגדל־השן שלו ולהסכים לרדת לרחוב. הכרח שישאף לומר לא רק "דברים גאוניים, אלא דברים פשוטים וצנועים מן הרחוב, מן השכונה" (ב.ר. איובאוגלו). אראז יחוש איך הולם בקרבו לב ההמון, יתן ביטוי ל"אלף ואחד גילויי החיים והאדם בקול בשרו שלו, דמו שלו" (יאקופ קאדרי). הוא גם יתחנך באסכולה הקשה של הזיזים, שפן "מפות היותו יחיד במאבק על החיים, מפות תבוסתו, מבשיל האמן ומתבגר" (ק.ס. טאראנג'י). אבל לשם כך יש לשאוף לספרות הנשענת על המציאותי, ספרות שהיא כנה ונקיה מהעמדות־פנים, ודווקא בכך מונים היו את הספרות הקלאסית של הדיוואן, שנשארה נאמנה לדפ־סים קבועים, שהסתירה את האדם מאחרי החיפוש העקר אחר הצורה המושלמת, שלא ביקשה אלא להיות "גן נעול של שפחות־הרמון" (ר. נורי). הניתוק מן העבר חייב אפוא להיות רדיקלי: "ודאי שאין להכחיש את יפי יצירותיה, אך אין אלו יכולות להיות אלא גידולים של חברות סטאטיות, ועצם יפין עלול להיות לנו למור קש" (ג. אטאץ'). ראוי אפוא שלא לשים לב עוד למחשבה המיסטית והדוגמית, למען "נאמץ לנו את המחשבה הקונסטרוקטיבית הדיאלקטית, היוצרת והנתחנית של המערב. וכדי שתהיה זו פתיחה מועילה, מן הדין גם שתוכל להקיף את קטן הקטנים שבבני האומה..." (חנצ'רליאוגלו), כי על כן "משעה שתושג התנערותו ה־אינטלקטואלית של האיכר, ודאי הדבר שתלד ספרותנו יצירות בעלות חשיבות עולמית" (ב.ר. איובאוגלו). האמצעי היחיד להגיע אל אותו "קטן־הקטנים" כלום אין הוא נמצא בידיה של "המעצמה השביעית", העתונות?

מכאן והלאה פולש היום־יום לספרות התורכית, ואפילו לשירה. רוב הסופרים וה־משוררים מתחילים להשתתף בקביעות בעתונים הנפוצים ביותר, המקובלים ביותר על המון האיכרים, ומדוריהם אלה עוסקים בשאלות־השעה הדחופות ביותר. הסגנון מוסיף פשטות, אך לדאבון־הלב אין הוא חפשי גם מגילויים של רישול. כוחה של המלה הכתובה מאפיל על בישולה האטי של היצירה, נוכח הפיתוי שב־פירסום מידי "בהמשכים" שוקד היוצר פחות על החיפוש אחר שלמות רחוקה, שהצ־לחת תלויה ביד המקרה. יש גם המתלוננים על שפמעט הכל נכתב "כהרף־עין ובקוצר־נשימה" (ב.ס. אדיבאוגלו), ותמהים על יניקת־גומלים זו שבין ספרות לעתונאות, "המאפשרת ליצירה משוללת סגנון אמנותי להתימר שהיא טקסט ספרותי" (א.צ. חיסאר). באה פלישה ממש של סיפורים קטנים, של שירים קטנים. אכן, הצעירים גילו "שני אוצרות שאין להם שיעור — את לשון העם ואת העם עצמו — אבל הם זונחים את השירה ואת האמנות גופה" (א.ה. טנפינאר). מכל־מקום, התלהבות זו, הבאה חיש על סיפוקה, המבטיחה תהילה מושרשת בציבור הרחב ובעם הפשוט, שאינה מצריכה ידיעות נרחבות ביותר אף לא שקידה ממושכת ומתישת־כוח, הריהי מאפשרת מגע מתמיד עם ההמון וניתוח בהיר של בעיות־היום־יום העומדות בפני היחיד, שמתוך כך הוא מזדהה עם כל אלה הנתונים באותו

מצב. כך אולי באה על סיפוקה, בצדק פחות או יותר, הדאגה לאוניברסאליות, שבל-עדיה אין טעם לעיסוק באמנות.

מגע זה עם המציאות, עם הבעיות העומדות בפני בני-האדם ולעתים קרובות הן המפתח לגורלם, אכף, מצד אחר, את הדאגה לאותנטיות. "סופרינו ומשוררינו המור-דרניים מעדיפים את האמת, גם אם תהיה מכוערת. עמדה זו איננה אופנה שאולה מן המערב: בני-עמנו, ובפרט האיכרים שלנו, מעדיפים על הכל את אהבת-האמת, את גילוי-הלב ואת אומץ-הרוח בלשון. הבה נשקוד אפוא תחילה להיות אמיתיים, היופי יבוא אחרי-כן מאליו" (ב.ס. אדיבאוגלו). מה בכך אם אין היופי מושלם? "ברצון מוכן אני להשוות את הקדמונים לאותם כנרים של שיגרה בבתי-הקפה... הסופרים של היום אולי אינם מצוינים באותה טכניקה מושלמת אף לא באותה שיגרת-המעשה, אך מפלי-הנגינה שלהם בוקעת זעקה של אמת" (ה. טאנר). אמת זו, שהועלתה ממעמקי שאיפותיה של נשמת העם, העשויה אפוא להיות נקודת-מוצא ליצירה גדולה — מה צורה עתידה היא ללבוש? האם תהיה ריאליסטית עד כדי כך שתדבק כמעט כליל לנושא ותהיה לו ראי נאמן המאפיל על המחבר — בדומה לאי-אלה רומנים אקטואליים, כגון אלה של ישר פמאל, שאחד מהם מצא לו קהל קוראים בינלאומי? נהפוך הוא, אמת זו צריכה להיות רק מקור השראה, שאינו מגביל את עבודתו של הסופר כדי קליטה בלבד אלא מחייבו ל"עמל מפרך ושקוד כגון זה של פועל-מכרות" (מ. קארוקצ'י).

לשון ספרותית נאמנה למהלך המחשבה או לסערת הרגש, שהצטללה ככל שניתן להבהיר אותה מחשבה ואותו רגש, אמנות תמציתית החותרת אל הרימוז בכוח צימצום הביטוי, השראה השואבת ממקור המציאות החריפה ביותר, תודעת נוכחות האחרים ההופכת להיות אהבה — אלו הן הדרכים שמפלטת לה הספרות התורכית בת-זמננו. אבל רבים-מספור הציוויים הקובעים ומעצבים את יצירתה: המו"לים מעדיפים להדפיס ספרי-לימוד ולא רומנים, שהפצתם היא בגדר בעיה (גם אם יש כמה בתי-הוצאה מיוחדים היוצאים מכלל זה), מספר הקוראים הצפויים זעום-ביחס, מעטות הן אפשרויות היצוא, ומצד אחר קיים ריחוק גדול בין הציבור המש-כיל בפרכים והמון יושבי הכפר, המכיל אחוז גבוה של בורים. על הקשיים האלה מתוספת דאגתו של היוצר להוציא מתחת ידיו יצירה המסוגלת להתחרות עם המערב רב ולהגיע לקהל-קוראים עולמי: שאם לא כן, האם כדאי לכתוב? וכנגד זאת, אם היצירה עומדת על רמה גבוהה מאד, מי יקרא אותה? הנה כך מתהווה והולך עולם סגור של היוצר התורכי, הקורא הרבה, ומפרי-עטם של סופרים מהוללים.

"הבינותי מה תוכל שירה להיות אחרי שקראתי את דוסטובסקי", סח לי יום אחד בדרי רחמי איבאוגלו, משורר שעשה לו שם בעולם גם כצייר. "מבחינת האווירה, כמובן, ביצירתו מצאתי את האווירה הפיוטית. כמו כן ישרו בעיני מאד ורלן, בודלר, ראמבו. אחרי-כן הבינותי את השירה שבלשוננו... ועוד, תן דעתך היטב: רוב המשוררים התורכים בני-זמננו מגלים את שירתם לאחר מסע לארצה ולרחבה של ה-שירה הזרה".

לפי משאל שנערך לא מפבר נודע מקום-כבוד אצל הסופרים התורכים לסטנדאל, בלזאק, פ'לזבר, זולא, פ'ראנס, צ'יכוב, טולסטוי, גוגול, פושקין, קפקא, גיטה, ריילקה, בודלר, ורלן, אפולינר, פרוסט, ז'יד, מאלרו וסארטר. מצד שני, הציבור עצמו מגלה נטייה מיוחדת לתרגומים של סופרים זרים, ולפיכך יכול הוא בנקל להשוות יצירות אלו עם מה שמציעים לפניו הסופרים התורכים. תביעה זו אולי היא הנתנת שהתקופה הנוכחית נחשבת תורהזהב של הנוסח החדש, שתוך כדי יצירת המגע עם העם הוא מעמיד תביעות חמורות למדי לעיסוק באמנות הגדולה. ואולם מגע זה עדיין לא העמיק עד כדי להפריח יצירות כבירות-ממדים. לאמיתו של דבר צריך יהיה לחכות לדור שלם של איכרים מחונכים עד שיוולד רומן כתוב בידי איכר ומופנה אל איכרים ("מחמד הרזה", מאת ישר פמאל). אולי מאותם טעמים לא ראינו עדיין יצירה תיאטרונית גדולה, אף כי הציבור נלהב מאד למחזות ומבטיח קופה נאה להצגות של יצירות גדולות מחוץ-לארץ, בין קלאסיות ובין מודרניות. האם ספקות ופיקפוקים אלה, וכמו כן הצורך בתוויות אישיות, הם המתרצים גם את היעדרה של בקורת ספרותית ש"תוכל להעניק לספרות את מצפונה"? (ק.א. קאנסו) נורוללה אטאץ' יכול היה למלא תפקיד זה לולא הקדים המוות ושם קץ בטרם-עת ליצירתו ולעמלו. אך דומה כי אדם כסבחתין איובאוג'לו, ספוג תרבויות המערב והמזרח, החדור אותו הומאניזם שבו הוא רואה את הדרך היחידה לאיש-הרוח ה"תורכי למלא את תפקיד הקטליזטור בין האיכר למערב, יכול יוכל למלא את מקומו.

ספרות של מאבק

עדיין עמוקה התהום בין העילית האינטלקטואלית (סטודנטים, פרופיסורים, סופרים, אמנים ועתונאים), שאתאטורק הטיל עליה את הדאגה לשמירה על רוח ה"ריפורמות בטהרתה, לבין ההמון, שתכונותיו המוסריות והשכליות מאפשרות בכל-זאת את טימועו בערכים החדשים. הלבטים המדיניים של השנים האחרונות אינם נובעים אלא משדה-המאבק הזה רחב-הידיים, שהוא היוצר אקלים נוח לכל גישה קיצונית: משורר כגון נג'יפ פ'אזיל קיסאקירק, שהבאנו למעלה שיר משלו, יכול היה אפוא להתרומם לפסגותיה של מיסטיקה שהביאהו לידי קנאות צרת-אופק ביותר. הגזמות אלו ודאי שאינן יפות לפריחתו ולקימומו של עם שקם למרוד בעריצות ולהילחם נגד חמש מעצמות כדי לכבוש לו את חירותו. מי שראה איך למחרת ההפיכה של מאי 1960 הובלו פרופיסורים של האוניברסיטה בתהלוכת-נצחון באנר קארה ודאי חש באמונה שהעם הזה, שאומלל היה ימים כה רבים, נותן בעילית, שבה הוא תולה את תקוותיו. כיום שוב אין לבודד את איש-הרוח מן ההמון: מעשהו או יצירתו של סופר או של פרופיסור, התומכים במידה המועטה ביותר בתורה פוליטית זו או אחרת, מציינים תמיד בחירה, גם אם אין מקבלים אותה. ואכן, רבים היו העתונאים ששילמו את מחיר השקפותיהם באבדן חירותם האישית. מפל בחינה שהיא היתה אפוא הספרות התורכית בת-זמננו ספרות של מאבק. בגלותו את נטייתו לאסכולה ספרותית מסוימת היה המשורר מגלה גם את בחירתו באורח

מסוים של מחשבה — כלומר, של חיים. לגבי ציבור התאב להביע את מבוכת רגשותיו, הכתוב התמים-לכאורה קונה לו משמעות של נקיטת עמדה. תמיד הדב-רים מועמדים בסימן-שאלה: "ספרותנו הנוכחית שרויה בתקופה גדולה של שיכ-לול. צעד-צעד, אט-אט, מכשירים את הקרקע ללשון חדשה, לאורח-הרגשה חדש. בתוכי נפתלים מהותה האמיתית של השירה והאדם עצמו, על שאיפותיו" (א. ח. טנפינאר). אכן, יש להתחשב בעובדה שאצל הסופר התורכי הדאגה לתכליתיות העשייה צריכה להתלוות דאגה לצד האסתטי, שעודנו הנקודה העיקרית שבאמצע-עותה הוא מתקשר למסורת ממושכת של הוגי-דעות, סופרים, משוררים, אסתטיק-נים. אין הוא יכול לשכוח את המורשה הספרותית והפילוסופית הארוכה, שאם יאבה ואם ימאן — חייב הוא לחוש עצמו מופקד עליה, בהבמידה שהוא חש עצמו שייך לעם הזה. עם כל השתדלותו להזדהות עם הצורות המערביות, מגמתו היא אפוא לשמור על סגולות-היסוד של עולם-הרגש התורכי.

*

איש-הרוח התורכי — שרבעה עליו מורשת הפיגור שפפו הקנאות והעריצות, שהת-אוה לגשר על התהום שהפרידה בינו לבין העולם המודרני שהישגיו הקסימוהו, שבמכאובים גדולים ונאמנים חייב היה להתגבר על תסביך שזכר הגדולה והעצמה מימים-עברו היה מחריפו עוד יותר — הוא עצמו נעשה זירה להתגוששות שתבעה ממנו מאמץ כביר של שינוי כל הערכים המדיניים, החברתיים, הפילוסופיים, ה-דתיים, האמנותיים והספרותיים.

מאמץ זה לא היה יכול להיראות טבעי לולא נאכף מאליו. הוא הורגש כצורך, כהכרח בלתי-נמנע, וממנו הסבר לאותה ערבוביה הנגלית לכאורה למבקר שעה שהוא מנסה לגלות — בתוך שיפעת השירים, המאמרים והסיפורים — חוט-פדריך של מחשבה שוודאי היא צריכה להיות עדות מקורית לשאיפה, שעודה כמוסה אף מטושטשת, אל סינתיוזה, אל אחדות, שרק הוגי-דעות יעודים להגבירה. חשבון-הנפש הנוכחי, הבא על ביטויו ברומנים של הזמן האחרון — ציורי-קיר עצומים ומדוקד-קים — אין ספק שיאפשר התבוננות פוריה במשבר הזה. השירות קודם למזמור — או, לפחות, שירות באמצעות המזמור — זו היתה התחייבותו של המשורר התורכי בן-זמנו, אף בהיותו נאבק למען נוסחה אסתטית, ובהיותו נלחם על עקרון מוסרי (בנדון זה אין לנו אלא לראות עד כמה שני התחומים האלה מקושרים ביניהם בשאלונים המוגשים לסופרים בעת משאלים). מכוח הבשלה פנימית ממושכת ולמו-דת-דבר יוכל המשורר והסופר התורכי בן-זמנו לשמוע, בתוך הדי האנדרלמוסיה העולמית, קול חדש שיבקע מתוך שאיפותיו, הקול אשר, מעבר לשאון דורות וחי-לופי אופנה, ישימיעהו את האמת שאינה ניתנת לחלוקה, שהיא אחת בכל הלבבות, אלא שאינה עולה על דל-שפתיים אלא בדרך משעולי הפשר ובכוח סגולותיו של לחש שפל עם ועם נותן בו נעימה משלו.

ספרות כפשוטה

קע מתחת לרגליו, וכל מה שהוא מצליח ליצור כבר אמרו עליו המבקרים המפורסמים וולק־ואין (בספרם הידוע "תורת הספרות", ע' 285), שהוא "מסות של שגיון, חסרות־אחריות, אימפרסיוניסטיות". וכאן, מתוך ש־אין לו למר פנואלי מה לומר, הוא מוצא לו מפלט בעושר לשוני לשמו, במיני תיאור לירי־פיוטי, אימפרסיוניסטי שהוא מתאר את יצירתם של סופרים. כגון מובאה מקרית זו על יצירתו של שטיינברג: "רשימות אלה סמיכויות מרובות שבלשונן עומדות בהן כ־נגד סמיכות של זורים־ועמקים, יום ולילה, גאות ושפל, זעף וחניגה שבנוף העברי וב־אדם העברי. גבהים לה ובקעות, עומק וגור בה ופתאומיות וטיסת סנונית בין גובה ועור־מק; ורמיזות אור ורמיזות גחלי־אש עומ־מות. וערפילים מעכבים מראות שולי ציור ומהבין סופי מחשבה עד תומן" (ע' 70).

לשון אחרת: אין מר פנואלי יודע כל שיטה ביחס לספרות ואף לא יצר לו כל כלי בקור־רת. באינטואיציה שלו הוא מגלה לעתים נקודות מבהירות, אך לא יותר מזה. עיין של ממש, שיוכיח את כוחו ואת כשרו לפע־נח את פ־ינומן היצירה, אינו בנמצא ביציר־תו של מר פנואלי, לא בספר זה, וכמדומה אף לא בכל ספר אחר מספריו. ולכן כש־הוא מכריז בפתח רשימה ש"עד כה לא הבינו המבקרים טיבה של יצירה זו", אתה מצפה אפוא מה יש לו לומר, מה גילוי חדש ומיוחד בפירה־ו־א — ואין. הדברים מובלעים במיני הכללות, דברי־מליצה או משחקי־מלים מרעישים, שזו דרכו של ש. י. פנואלי: במקום שאין לו מה לומר, שם גוררת המלה את הרעיון, כדימיו המפורסם של ביאליק ב"שירתנו הצעירה". וכל הש־מות המרובים שמשליך מר פנואלי כפתיון, ההשוואות המדומות, השימוש המשובש לא־אחת ברעיונות פילוסופים (למשל: בעיית "העצם כשהוא לעצמו" ו"התופעות" אינה נהירה לו למר פנואלי ביותר, ראה ע' 109). אינם מסייעים לו. הנה, בדברים על "מס־מדבר", אחרי הכללות נשגבות וריקות נוסח "כי שירתו של ביאליק כולה היא בתחום האמון והתום; לירית בתומה ופתיטית ב־

ספרו החדש של ש. י. פנואלי, "ספרות כפ־שוטה", אינו עשוי מעור אחד. יש בו מ־עוט של מסות מעיינות בשטח הספרות, ש־מתוכן עולה דמות של אדם בעל נפש פ־יור־טית ויכולת־הבחנה, ויש בו שפע של רש־ימות רדודות, גיבובי־מלים, שאין מאחריהן כל משמעות. אבל כאלו כן אלו מקורן אחד: כשרונו המופלג של מר פנואלי להסיח ב־דברים שעומדים "ברומה של ספרות", כל־ליים, חובקי־כל, לאמור — ברעיונות מופ־שטי, במושגים כוללים, שאינם מחייבים; וחוסר־אגויו הגמור נוכח היצירה הספרותית עצמה. לפיכך במקום שהוא דן ב"זיקת תוכן וצורה" — זו המסה הפותחת את הקובץ — מעליחים אנו להתגבר על רגש־הדחייה הטב־עי העולה בנו למקרא סגנונו ה"עשיר" ול־ינות בכנות מכמה וכמה הבחנות מוצלחות, הבהרת תחומים, הברקות, רעיונות מעניינים. וכל־כך ניכר שיש לו למר פנואלי מה לומר בתחומים הכלליים הללו עד שגם שגיונותי־הלשוניים וההנאה שבה הוא משתכשך במ־מליצות ובנופת־צופי־שפת־עבר פוחתים במ־דה רבה במסות הכלליות הללו: "זיקת תוכן וצורה", "על המסה", גם מיני צירופים פ־נ־אליים אפיינים, כגון "...שהאחד תובע מהם התיחסות, תשובה, תגובה, התגוננות, עמ־דת תובע־ונתבע" (ע' 9), או "בעים גליהם של אוני הכשרון שהיו לשכרון א־מים" (ע' 12), טעם התפל אובד בתוך הקונטקסט. ואף לדברים תמוהים, לשיבושים ולא־י־הב־נות גמורות (כגון טיפולו במשמעות "הת־הוט" בחשיבת ביאליק, המראה ח־ס־ר־הבחנה גמור בין עיקר לטפל) יכולים אנו, בסופו של דבר, במעט רצון טוב, לסלוח. אבל מכאן והלאה, כיון שמר פנואלי מעמיד עצ־מו מול היוצרים והיצירות, נשמטת הקר־

הצדיקו בצליליהן ובצבעוניהן ובתנועות חיי נן...“ (ע' 101).

הדיונים בסופרים אחרים (שניאור, שוהם, למדן, הנו וכו') נאספו מבמות שונות שם פורסמו לצורך השעה, ואולי יפים היו לשע' הם. אבל במסגרת ספר יומני בעל השם "ספרות כפשוטה" אין הם אלא ריר-הלמות. אין מר פנאלי מתאמץ כאן ולו כהוא-זה להרוג מדרך כתיבתו הקלה. בפרט ייזכרו הדברים על מתתיהו שוהם, על "חתן דמים" להזו, שאינם נוגעים ביצירה באפס-קצה, וה' סגנון אף כאן הוא מעין: "לשונם של אלה לא מגוישת היא גושים-גושים אלא עדיין מפולמת היא. מצרפת בקושי תיבה אל תיבה, שעדיין לא הורגלו מלותיה זו בזו ו' עדיין כבדה של כל גזת מהן שמור בתוכה היא ומשיכתן משיכה צנטריפוגאלית" (ע' 168). או: "ספר שירה כספר 'שמחת עניים' של אלתרמן לא יתואר בואו לשירתנו הצעיר" רה בלא שקדם לו שלונסקי בעוזו החוצף, בחזמו הקוצף, ברחמי השוצפים, בכורו ה' צורף, בהיתרי הוראותיה של הלשון העב' רית לחזור ולרמוז רמיצותיה [כך !] כבטרם היתה לאפר של מליצות" וכו' וכו' (ע' 230).

עתה שכבר התפתחה בקורת הספרות וסוף-סוף חדלה השתכחות-הנפש של סופרי-נפול, שביקשו סובלימציה ב"בקורת" רגשנית, ל' היחשב בקורת, ברור לכל המתעסק בספ' רות שאין מקום לז'אנר מעין זה אלא ב' שולי הבקורת, לכל היותר.

פ. ד.

סיפורים עבריים מחיי הערבים

דומה, הרושם המקובל הוא כי ממש (כמי לנסקי) ועד יזהר (סמילנסקי) לא רבים מיוצ' רינו נזעקו לאותו אתגר הנקרא הנושא הערבי. ספר זה בא לבטל רושם זה ב' תכלית הביטול. העורך, י. א. ר. א. לא זו בלבד שהוא מרחיב את הגבולים מכאן ומ' כאן — או כלשונה של ההוצאה: מחמדה בן-יהודה ועד לחמדה אלון — אלא אף מצליח הוא לרכו לתוך אסופתו רבת-הממ' דים כחמישים סיפורים ורטיסיסיפור, פרי

טראגיותה...“ (ע' 92), באה סוף-סוף "ההב' הרה" המקוה למשמעותו של פואמה פרוב' לימתית זו במלים הבאות: "כיוצא בכך מת' מדבר', שלא המדבר הריאלי מתואר בו אלא חונו של המדבר, ואפילו מרדו של המדבר וסערתו אינם ריאליים אלא בחיצוניותם בל' גד. סערה זו שבמדבר אינה זו הפאה מכות ההבדל בטמפרטורה בין איזור לאיזור, היר' צר 'דפרסיה' במקום אחד ופריצת-איורים ב' מקום שני. סערה זו היא מרה, כי נקוט המדבר בדמיה-עולמים ובשממת-נצחיו ונת' עורר לנקום נקמת שממתו מבוראו והוא שר' פך הקיתון על פניו ומתקומם ל' בנציבי הר' חול... וגם זה צוהב השמיים, הידוע לנו מימיי-שרב אביבים, אינו אלא זעם-עינו של הבורא...“ (ע' 93). לך, הקורא, פתרונים, שהרי פנאלי עצמו מעיד בב'אליק ש"עושה הלכותיו אנדות ופתרוניו חידות" (94). ב' אור גדול ניתן ל"מגילת האש", אבל אין כל נסיון להראות כיצד נובעים הדברים מ' תוך היצירה עצמה. לעומת זאת, תחת לע' סוק בגוף היצירה, מהקל לפטסע על מש' מעות השירה! ודוגמה אחת מספיק: "אין שירה נענית לאדם אלא אם כן מוסר הוא לה את נפשו. לשון אחרת: תכנית אידיאר' לוגית אין כוחה מספיק להרטיט נימי השיר באדם עד שתיעשה אותה תכנית חלק מרצו' נו הנפש-האישית של האדם. ורצון זה הכרח הוא לו שיהא נובע מהאישיות כולה — ה' מודעת ושאינה מודעת; מכל מדוריה של האישיות והרכב ניגודיה וויזוגיה, המוסריים-החברתיים והיצריים, הטבעיים. השיר שלא נשתתפו בו כל אותם כוחות הנפש, העיליים והתתאיים, המצפוניים והיצריים, אינו זוכה לעילוי במעלות האמנות. כל שיר שאין ה' יצר שולט בו, אין היוצר בא להשליט עצמו בו בכוח שכנגד. אדיש הוא; כביכול, אין צורך בו, שהרי ענייני מצפון ואידיאולוגיה דיים, כשלעצמם, לזכות את השיר ולהצדיק' ואין כלל צורך להטריח את בנות השיר ל'

* ש. י. פנאלי: ספרות כפשוטה; הוצאת אנודת הסופרים ליד "דביר", 1963; 387 עמ'.

שאותה זוכרים אנו כיום לטובה ומתוך געגועים אל "הימים הטובים ההם" (ואמנם כך ממש מועלה הווי הימים ההם בסיפוריהם זכרונותיהם של בנימין תמוז, "תחרות שח" ייה", ושל הדה בושם, "ההר השלישי").

בשולי ציר זה נתיחד מקום של כבוד לסיפורו של יצחק שמי, "ג'ומעה אל-אהבל", שהוא אולי המצויץ שבסיפורי הקובץ בכל הנוגע לבקיאיותו בהווי הערבי-הכפרי ולחידתו אל עצם ההווייה של האדם המתואר. המספר בן-המזרח הוא ויודע הליכותיו, וי עובדה זו מוחשת בכל מלה ממלות סיפורו. ככל שמוזרה ונידחת היא דמותו של ג'ומעה, אותו רועה חסר-בינה, משוגע והוזה הזיות-דרושיים, הרי הסיפור כולו טבוע ביאותנטיות שלא הורגלנו בשכמותה אף אצל מספר כיהודה בורלא, שגם הוא בן המזרח הינהו.

הציר השני הלא הוא הציר המצפוני, הנל-בט, ציר ההצלפה-העצמית וההכאה-על-חטא. כאן יושב במקום-כבוד סיפורו של ס. יור, "השבוני". לצדו ראויים לציון סיפורי-הם של יצחק אורפז, "על חודו של כדור", של משה שמי, "החושש המר" (קטע מ"תוך תחת השמש"), ושל חמדה אלון, "בי גון ובל תקהו" (המובא מתוך "זר לא יבוא"), ועוד. מובן מאליו שכאן הטיבו סופרינו להעלות דמויות אנושיות חיות ולא חזיונות רומנטיים-אקזוטיים, והלא הגיבורים שבכאן משלנו הם: מתישבים צעירים ו-חיילים נסערי-נפש מול זועות מלחמה, מול קיפוח ונישול, כאן מתיצבת ראשונה (ולו במידה זעומה מכפי הצפוני והרצוי) ראייה אחרת של הנושא הערבי: לא ראייתו מר-חוק, במבודד ובמנותק, אלא במשזור ובמי-אונקל, מתוך היותו חלק אינטגרלי בהווי-תו של היוצר. לא רק סיפוריה של חמדה אלון, המעלה פרשת אהבה אימללה בין סטור דנט ערבי לסטודנטית עבריה, יש בו משום רמיזה לקשר עמוק יותר בין הווייתו ומאוייו של הגיבור העברי לבין אלה שלגיבור הערבי בי שמונגד. כן, דרך משל, מהרהר גיבורו חיילי של אורפז שעה שהוא מוביל את שבויו הערבי:

עטם של ארבעים סופרים עבריים נודעים עם נשכחים, העורך הוסיף וקבע בפתח ספרו פרק מתוך ספרו של המזרחן יעקב שמוני, המגולל את תולדותיהם של ערביי ארץ-ישראל לאלפנו לדעת את דמותם ה-היסטורית של הדיוקנאים המתרוצצים בין שיטי הקובץ.

נוכל עתה לתהות ביתר-קלות על קנקנה של פרשה זאת בספרותנו, פרשה רגושה, קשה ומצפונית מאין כמוה: כלום הצליחו סופרינו לחדור בממש לאווירתה של ארץ זו? הטרחו ללכת אל היושבים בה מזה מאות-בשנים ולדובבם? האם נדרך מצפונם הספרותי דיה-צורך לקלוט ולעצב כל רחש של עוולה ושל נגישות? ואחרון-חשוב: באיזו מידה השכילה ספרותנו כיום להעלות את מכלול הבעיות של יחסים יהודיים-ערביים משך השתלשלותם והסתבכותם?

שני צירים עיקריים משתקפים ועולים בסיפורים אלה, הציר האחד הריהו אותו מסלול נאראטיבי-התרחשותי של פגישה ראשונה, ו-זו שלאחריה, עם יושבי הארץ. פגישה זו של בן-המערב (להוציא מקרה אחד או שניים, שאף הם מלמדים על הכלל) עם מציי-אות-חיים זרה ומזורה, אפופה ארכאית ו-קסם. לציר זה אפייניים סיפוריהם של משה סמילנסקי (הוא חביבנו ח'ואג'ה מוסא), של משה סתווי, של א. ראובני, של יצחק שנהר (שסיפורו המופלא "כענבים במדבר" מובא בקובץ), ואף של סופרים צעירים מהללו כ-אהרן אמיר וכבנימין גלאי. לארפו של מסלול זה נתקלים אנו ברצון כן להכיר את העולם הזה, להתקרב אליו (עד גבול מסוים!). רצון זה, הרצוף כולו רומנטיקה ואק-זוטיות, מקרבנו תכופות מאד אל הווי של בדווים ושל נידחי החברה דווקא, ומשבץ-אגדות-מדבר ופולקלור "נוודי". וזוהם מוצא-אם האירופי של רוב המספרים הללו בולטים לעין בכל שורה ושורה כמעט, וכדרך הטבע — אך מועטת היא חדירתם אל נפש הגיבורים הבדווים, שכלל שפרימיטיביים הם חיי-הם — רגשותיהם חדים ומחודדים ואינם פשוטי-טיח-חלקים כלי-כך. ואף-על-פי-כן כיפורים אלה הם חטיבה מעניינת בספרותנו, חטיבה

הערבים בני־דורנו, על חיוניותם ועל פיגורם כאחד. יש את נפשנו לפגוש את המשפיל הערבי, את הפועל הערבי, את האשה הערביה בתוך המסגרת הכללית של המון־עמים המשתחררים ויוצאים לחיים חדשים. כל שֶׁ־קראנו כאן נוטף תגה ובדידות, ויפה כיון העורך שקבע בשער הקובץ את שירו של יעקב שטיינברג, שכך הוא פותח:

בדמי הלילה שמעתי שיר ערירי
על אם הדרך בדד שר ערבי

והמסיים לאמור: "וכאילו פתאום נשבת חזון לילה / עם שירת הערבי אשר גוועה / נוף־ארץ רב על מסגרת־ממנה נסגר, / ותכה עין הלילה הנעצבת".

ד. ת.

ענין של אהבה

לפני קרוב ל־15 שנה (איך שהזמן עובר!) היה שרגא גפני צעיר המפרסם רשימות מן החזית, סיפורי־מלחמה וכיוצא באלה בעת־היום ובכתב־עת. סיפורים בודדים מפרי־עטו הופיעו גם בתוך העשור האחרון, וב־1956, כמדומה, ראה אור הרומן שלו, "החבלן הר טוב אלקס". כל אלה העמידו לש.ג. קהל של קוראים אוהדים, שהאמינו בכוחו, הגלוי והספון כאחד, של המספר.

"ענין של אהבה" הוא מה־שקוראים "רומן חברתי", ואף כי לא צוין הדבר בשום מקום בספר — הריהו מצטייר כמין ראשית של יריעה רחבה הרבה יותר; טרילוגיה, למשל, לכאורה זוהי יצירה הבאה להתמודד עם הווי רוחני, מדיני וחברתי של תקופה שלמה, הרת־גורל־ויעות־ידות, בחייה של הארץ הר זאת, ועם זאת כמו באה לתת את הביטוי המלא לאותה יכולת ספרותית שייחסו קוראים לא מעטים לשרגא גפני. מבחינה זאת "ענין של אהבה" מנחיל לשוחרי הרומן הר עברי הצעיר את אחת האכזבות הקשות ביותר שנתסרו בהם מעודם, דוגמה מדכאה של ריחוק בין כוונות טובות לביצוע.

אם הוא חושב הריהו בודאי חושב על הרזלה שלו, המחכה לו, לו בלבד מכל השבאב שבועלם. ומבלי משים אתה נד־חק בהלך רוח זה בעצמך ומתחיל לחשוב על הרזלה שלך. זאת הנערה שחשבת ש־נועדה לך ורק לך, עד שנישאה לאחר, רק משום שלא היה לך מה להבטיח: לא־כסף, לא דירה, לא מקצוע אינטליגנטי. ככה זה כשאתה איש עבודה פשוט, ש־הוריק מעולם לא חרגו מגבולות השפניה והלול שליד הבית בשכונה ולא הורישו לך דבר מלבד צלם אנושי" (ע' 340).

ואולם לא מעטים הם הסיפורים שאין להם ולא־כלום עם חיי הערבים, ואחדים — מקומם לא כירם כלל בקובץ זה. מה טעם הובאו כאן, למשל, קטעיהם של ברקוביץ ושל עגנון, קטעים שאין להם נגיעה לנושא ערבי או לדמותו של הערבי בן־הארץ (ואף מהדהד בין שיטיהם זילזול פוגע באותם ערבים הנקרים דרך־אגב בקטעים הללו)? ומה טעם ניתן שבריר־סיפור משל ברנר הדגול, קטע לא־ספרותי המזכיר מאמר בינוני של עסקן מעסקני האיגוד המקצועי? ומדוע נחר צים כאן רשמי־הצייד של ז. ברכות ורשמי הסויר המחקרי־החובבני של רחל ינאית בן־רצבי על ה"בדווים ממוצא יהודי" שפגרה במזרח־הירדן? שלא לדבר על סיפורים אחדים שאמנם נושאם הוא חיי הערבים אך רמתם הספרותית אינה מזכה אותם כלל ו־כלל להיאסף אל קובץ זה. נמצא שעושר זה שהעתיר עלינו הקובץ יש והוא שמור לבע־ליו לרעתו.

נראה אפוא שהספרות העברית שעד כה לא העלתה במידה מספקת את פרשת היחסים שבין שני עמי־הארץ. עיקר עיסוקה של הספרות בסוגיה זו התרכז כביב תיאור חיי הבדווים ועלובי־החיים שבפסגה הערבי, ולא זכינו כלל להיכנס לתחומה של העיר הערבית, כי אכן יש את נפשנו לדעת ולה־כיר את ארחה־ורבעה של זו, ולהכיר את

* "סיפורים עבריים מחיי הערבים"; כינס וערך: יוסף אריכא; הוצאת "עם הספר", תל־אביב, 1963; 359 עמ'.

* שרגא גפני: "ענין של אהבה"; הוצאת "היונה", תל־אביב, 1963; 220 עמ'.

תאריהמוח ואילו צבעו האדום של דם־לבב אינו ניכר כליעקר. הרי זה כביכול רומן שנכתב על תיזה מסוימת, או על צרור בעיות מסוים שנתקל בו הסופר, אם מתוך נסיון־חיים אישי ואם על דרך העיון והסקר רגות האינטלקטואליים. והנה, כשם שמצור יים, כידוע, גברים "המעדיפים בלונדיניות", למשל, כך אנחנו מעדיפים רומנים שאינם באים לאלפנו דעת, או לפקוח את עינינו לראות נכוחה בענין זה או אחר, או "לבשל" בשבילנו איזו בעיה -- על־פי מתכון זה או אחר.

"גדרות־המלך" הוא מעשה־ספרות דיאקטי בתכלית, שמעשיהם המועטים של גיבוריו אינם באים, כמדומה, אלא לשמש נוים לת־לות עליהם את המונולוגים והדיאלוגים של הם הנמשכים עד־בלידי, ואילו דיבוריהם השופעים מהניקים אפילו את מעט סימני הר חיים שנשתבחו בהם הגיבורים. ואת כל אלה כאחד אוטמת מעין מחיצה של זרות, ספק משום שנתכוון הרומן לסיפוק סקרנותם הר וחנית של טרקליני־משכילים במדינות־הים, ספק משום שאותה מחיצה של זרות בנפש־פגימה היא ניצבת -- בין המחבר לבין הגור שא אשר בחר לכתוב עליו.

פ. ע.

קרבן עולה

מתוך הביוגרפיה הנלווית לספר אין אנו יודעים אם מחברו, מר שפיזהנדלר, עשה בר ארץ זמן רב. ידוע לנו רק שעקירתו לארץ קדמה למלחמת־1948. שבתוך שאר דברים היה חבר־קיבוץ ולחם באותה מלחמה וכ־יום הוא יושב בארצות־הברית וכותב שירי רים באנגלית. העובדה שנכתב ספר זה בר ארה"ב -- כלומר: בריחוק ממקום ההתרחשות, וכנראה בריחוק של זמן -- הר פכת ספר זה לתופעה מעניינת. אף שה מחבר אינו ישראלי, ואף שפיוס הוא "חי" את בעיות גיבוריו הישראלים פחות ממספר רים אחרים בני "דור־1948", הרי ספר זה, שעלילתו מקיפה רק שני ימים באפריל 48, דומה בדברים רבים לספרים מסוימים של שמיר, יזהר וברטוב; יתר על כן: אפילו

למרבח הצער ראה המחבר להביא בראש ספרו איזו הקדמה -- מעין "הסכמה" נוסח ספרייראים יהודיים -- מאת פלוני אלקנה לוימן. דבר־ההתפעלות של בעל־ההקדמה מותירים היו טעם־לפגם גם אילו היה זה רומן ממדרגה ראשונה; הואיל והאמת רחוקה מזה, הרי ההגזמה שבהם מעוררת גיחך ממש. נביא בזה רק לקט קטן של משפטים מתוך הקדמה זו:

ניתן סוף־סוף בספרותנו ביטוי מציאותי וקולע לאותו נעלם גדול, הקרוי "צבר"... אחת מפרשיות האהבה המעולות ביותר בר ספרות העולם... בדרך הריאליסטית הגדול לה... של גדולי המספרים מסופרים הדב רים... גפני נטל על עצמו משימה עצור מה... יצירה ענקה -- ענקה בהשגיה הר אמנותיים, ענקה ברוחה ובעוזחה...

דומה כי אם חוש הבקורת־העצמית לא עמד לו למחבר לראות ביצירתו, לכל היותר, טיטה של טיטה של רומן, הרי לפחות חייב היה להזהירו מהסתייע בהמלצתו זו המכ־שילה של מר לוימן.

ב. מ.

גדרות־המלך

גדרות־המלך הוא כינוי לקיבוץ גדול, הר מצטייר לקורא כצירוף של גבעת־ברנר, גן־שמואל ואפיקים. הרומן "גדרות־המלך" נכ־תב בידי אדם שבלי ספק נתנסה בעצמו בר חיי קיבוץ וכיקש לתאר את האנטומיה של חטיבה חברתית־רעיונית מיוחדת זו.

ניתוחיו של מ. פוליטי מעלים הרבה הא־רות קולעות, הרבה הערות חריפות ומעוררות־מחשבה; ואולם, אף כי יש כאן כמה וכמה "נפשות פועלות" המהלכות בין האיזורים מלים, או מוקעות על האונקלים, אין מעשה־הניתוח מגיע למדרגה של רומן. להבדיל מספרו הקודם של פוליטי, "פרברי אתונה", הרי כאן שלטת בכתבתו אפרוריתם של

* מ. פוליטי: גדרות המלך; תירגם מכת"י צרפתי; צבי ארד; עם עובד / ספריה לעם, 1963; 239 עמ'.

בלעדיהם כמו לא ייתכן רומן מלחמתי, עד להפיכתם ליצירת-אמנות, אינו נהיר לו — ואין זה חשוב כאן שרוב הישראלים חסר להם אותו לחשיסתרים שיכול היה להפיח רוח ביצירתם בעוד אשר שפיינהנדלר יש לו כנראה מה לומר, ורק המסגרת שבחר אי-נה המסגרת המתאימה. גותו מאולצת היא, הגיבורים האהובים עליו מתיחדים כצעירים וגישים ועדינים, גם טיפול-היתר בפרטים המיבצעיים אינו עולה יפה כל-כך, לפי ש-הסרה בהם אותה חדות תיאורה של פעולה האפיינית לכיפוריהם של "מי-שהיו" פעלת-נים במלחמה (כאן עולה בזכרונו סיפורו של סטרלינג, "במיצעד הרפאים"). שפיי-הנדלר הגו, או שהוא מתימר להיות, איש המחשבה וחשבוני-הנפש, והוא "מדביק" ל-גיבוריו היראהורים, בצינעה ובקול, כלאימת שרק ניתן לו ל"הדביקם". מאחר שמסגרת הסיפור מעלה הזדמנויות מועטות לעינים פילוסופיים ולחיסוטים נפשיים, הרי אלה נראים מגוחכים על רקע הסיטואציה שאליה שויכו, או שמדת טישטושם, שמקורה ב-צון לשמור על מהימנות, רבה כדי-כך שאין אנו יורדים כלל לסוף דעתו של המחבר. ברור לנו שעובדת היותו יהודי-אמריקאי מעיקה על המחבר, ועובדת תחושתו כור בארץ הזאת, עם כל שניסה להיקלט בה ולהיות בה אחד מתוך אותו חוג שסימל בעיני רבים (אולי שלא בצדק) את ה"דור בארץ". אף היא מציקה לו. גם אין ספק שבעיית היחסים צפרי-הודי-גוי, על כל מורכבו-תה, יש בה אקטואליות לגביו. אלא המסגרת שנבחרה לעיסוק בבעיות אלו אינה הולמת, והשימוש הרב ביסודות דראמטיים בתיאור, והנסיין להקנות להם משמעות ש-מעבר לזמן ולמקום באמצעות הקבלה ל-טיפור בתי-פתח, מלאכותיים הם וחסרי-פשר.

תיאורי הנוף, והתפאורה בלתי-הנמנעת של קטעי הווי, נמסרים בצורה מהימנת, ושוב רב הדמיון בינם לבין תיאורים מקבילים בספרות של מלחמת-1948.

באשר מאד שאילו הופיע ספר זה אצלנו בראשית שנות ה-50 היה מעורר הד רב. הוצאתו כיום היא בבחינת אנאכרוניזם, ש-אולי הוא מסייע לנו לבחון את עשייתם של סופרי-1948 מזווית-ראייה חדשה.

דומה שהדמיון הרב בין ספרו של שפיי-הנדלר, "הנר", לבין ספרי עמיתו ה"מקור-מים", שמיר, מוסזון או ברטוב, ואותם שחשו עצמם זרים קמעה, כגון א. קובנר, מקורו בניקה, מודעת או בלתי-מודעת, מאותם מקורות-השפעה. ההשפעה של ה-רומן האמריקאי של שנות ה-30 וה-40 (וב-עיקר השפעתו של המינגוי) ניכרת היטב גם כאן גם שם, הוא הדין בספרות של מל-חמת-העולם השניה. מאחר שעלילתו של הספר נרקמת בתקופת מלחמה, ממילא אין המתבר הוסך בתיאור פרטיהם של מיבצעי גיבוריו, ומאחר שהמדובר בגיבורים הפוע-לים בתוך מסגרת חברתית מסוימת אין המחבר הוסך בפרטים תיאוריים ובקטעי שיחה והווי נאטורליסטיים כדי להקנות ל-עלילתו את סממניהם המובהקים של הרומ-נים המלחמתיים. פרטי ביצועו של מיבצע-הפלה, מצד אחד, ותיאורי ה"חברה" המלו-וים ניבול-פה, מצד שני, משמשים רקע ל-"התלבטויות" ולהתסרויות של הגיבורים האחרים, האינטלקטואליים (במקרה זה: ה-צעיר היהודי דיווי) והמתוסבכים (גדעון, בנו הבכור של הקיבוץ, וטריג האירי).

ערבוביה זו של פעולה, ניבול-פה נאטור-ליסטי, התלבטויות ופסיכולוגיה, התלבטו-יות ופסודו-פילוסופיה, מוכרה היטב לקור-אי הרומן האמריקאי ולקוראי הרומן הישר-אלי הצעיר, מידת הצלחתם של המינגוי ו-מילר מזה, ושמיר ויזהר מזה, נבעה בעי-קר מפשרם להתגבר על סממניהם של מת-כונים אלה ועל הכנת תרכובת שיסודותיה השונים אינם ניתנים להפרדה. וכאן נכשל שפיינהנדלר במקום שנכשלו רוב עמיתיו הישראליים, סוד הרכבתם של היסודות, ש-

* שפיינהנדלר: קרבן עולה; תירגם: צבי ארד; מחברות לספרות, 1963; 220 עמ'.

החומסים

אולם הנצחון הוא נצחוננו של ה"איתום", כי העובר את הבצה לאחר שהתפשל בזוהמתה סותם את הפתח אל התום, ואפילו תחינת-חרטתו של הנער אין בה כדי להחזיר את הגלגל אחורנית: רוצה היה לשוב הביתה ב"מכונית, "בהילוך אחורי אם יש כוח בכך, הלך ונסוע אחורנית כדי למשוך ולהתיר חזרה לאי-היות, ולא־היות מעולם, כל אותו מהלך דרכים מרופשות, בצות... שיהיו בחזר קת לא היו דברים מעולם" (ע' 134).

מה אדם וחיה, כיון שאכלו מעץ־הדעת והי כירו את החטא ולמדו להבחין בין טוב לרע גורשו מגן־העדן, אף לוקינס כך, אלא שאצל פ'וקנר הגירוש איננו פיזי, שהרי אין גן־עדן בנמצא עלי־אדמות. קיים רק לבה־אדם, אשר בתמימותו הוא "בונה" ל־ עצמו עולם של גן־עדן, אך בבואו במגע עם בני־אדם ועם המציאות האפורה, ממילא מתבצע הגירוש מן הגן. לאחר ש"אכל" לו־ קיוס מעץ־הדעת של ממפיס הוא מנסה בכל כוחו לשוב אל עולם הילדות. לרגע נדמה לו שהחרב המתהפכת, השומרת על הכניסה, דמותה כזו של הגור־ההצלפה של הר־ אב וברגע שיצליף בה על גבו יותר לו־ ל־ בוא פנימה, אך למרבה־הפלא אין האב מצ־ ליף בו, רק אז תופס הנער ויודע את גדול חטאו: "ואם כל אשר עשיתי לא היה שקול אלא כנגד אותה רצועת השחזה, כי אז הושפלנו שנינו" (ע' 29). עונשם של אדם וחיה נראה קל־ערך לעומת עונשו של לוקינס יוס המצווה מפי הסב הכל־יכול, האלוהים: "חיה עם זה!" בסיפור המקראי אין אנו שומעים על התקוממות האדם הראשון, אולי מפני שקנה לו את הדעת השקולה כנגד הר־ תום, ואילו הילד מנסה להתקומם כנגד גור־ לו: "לחיות עם זה?... לנצח? עד יום מו־ תי? לא להיפטר מזה לעולם? לעולם? אני לא יכול. האם אתה לא יכול לראות שאני לא יכול?" אולם סופו של לוקינס כשלון, כסופם של גיבורי הטרגדיות היווניות המג־ סים למרוד בגורלם. יהיה זה פשטני לפרש שגן העדן אבד לו ללוקינס משום חטאיו, שהרי אם כך הוא הדבר יכול הסב למחול לו ולהשיב הכל לקדמותו, אלא שגן־העדן

"החומסים" הוא מספריו האחרונים של וי־ ליאם פ'וקנר. פ'וקנר, כסופרים רבים אחרים, מנסה לשוב בערוב ימיו אל מחוז ימיו ילדותו, שהם לכאורה ימי גן־העדן. אולם בהשקיפו לאחור מנקודת־ראותו של אדם זקן אין הוא יכול להיתפס לאותה אשליה תמימה שאז היה הכל יפה, שהרי כבר ב־ גיל אחת־עשרה מכתבך הגיבור־המספר ב־ פרשת גניבת מכונית, המביאתו להכרת הר־ חטא, תוך נסיעה במכונית הגנובה מן העיר ג'פרסון אל ממפיס הבירה, מרחק 80 מיל, מתודע הנער אל העולם המושחת ותומתו נחמסת. החטאים מופיעים בדמות הגברת בלנוו הפורטת על יצר הולילה, האיש בעל שתי הפרידות ה"מגדל" בוץ על־אס־הדרך כדי לחלץ את השוקעים בו תמורת בצע־ כסף. העיר ממפיס המושחתת, שתושביה מסייעים לחטוא בהסתרת הסוס הגנוב, ב־ החזקת בית־הקלון ובפיתוי הנערה ההגונה קורי לשמש בו זונה, יתר על כן, בממפיס מתפתה הנער לשתף פעולה עם גונבי סוס־ המירוצים ולשמש מריצו, כאן הוא נלחם עם הנער אוטיס ונפצע בזרועו.

דומה כי פ'וקנר שב וכותב את סיפור גן־ העדן שבספר בראשית, מנקודת־ראותו של אדם מודרני. הנחתו היסודית של פ'וקנר, כמו הנחת מספרי המקרא, כי יצר־לבה־אדם רע מנעוריו, לפיכך גובר בו לעתים היצר הרע. בכוח נכון האדם לחטוא ואינו זקוק אלא לעילה, כגון פיתויו של הנחש. "אין פשע", אומר הגבור־המספר ב"החומסים", "אשר ילד בן אחת־עשרה לא שיווהו בנפ־ שו זה כבר. תמימותו היחידה היא שאולי אינו מבוגר עדיין עד כדי לחשוק בפירותיו". אמנם היצר־שכנגד מנסה להתקומם, אך עד מהרה הוא נכנע. "נחשו" של הילד לוחינס הנו הפועל בון הוגאנבף, אותו יצור רפה־ שכל בעל ממדי־הגוף הענקי שכולו אומר אלימות, אף המכשול בדמות הבצה, "ערוץ יובל הגיהנום", העתידה להעביר את הנער לגיהנום של ממפיס, הופכת ממכשול פיזי בלבד לאתגר צרירך להיאבק עמו ולנצחו.

זמנים המוחלט ביצירתו, המובע בסגנון של זרם-התודעה. הזמן הכרונולוגי ב"החומסים" מצטמצם כדי ימים ספורים בלבד, אולם ב"דרך אסוציאטיבית נפרשים חיי ה"דרום" של שלהי המאה ה"ט וראשית הכ". העבר מור פיע בצורת זכירות קצרות, הנבלעות בהווה והופכות חלק אינטגרלי ממנו. יתר על כן, עבר זה מביא לחייון אפיים של הגיבורים אף מפרש את המניעים להתנהגותם, הן לגבי בון הן לגבי לוקיוס.

הקורא העברי, שאינו מורגל אצל סגנונו של פ'וקנר, יתקשה בקריאה ראשונה להבין את המסופר. אולם בקריאה שניה יפיק את ה"הנאה תוך עמידה על מלא משמעותם של הרמזים שבספר. דרך הכתיבה של זרם-התודעה, האפיינית לדור היוצרים שלאחר מלחמת-העולם הראשונה, איננה גחמתו של אותו דור אלא היא נובעת מן האמונה שרק בצורה זו יכול היוצר לתאר אף את החשיב בה התת-מודעת של האדם, שלעולם אינה זורמת בקו ישר כי אם במפותל ואף בקפיצות.

הרבה עמל יזימה הושקעו בתרגום ראשון זה מיצירתו של פ'וקנר לעברית. כל המכיר את "החומסים" במקור יידע להעריך את הישגה של המתרגמת.

שג"ן

חירות או מוות

ניקוס קונצקיס — כמוהו כקוסמאס, אחד מ"גיבורי ספרו — מוצא ממשפחת איכרים לוחמים שריון בדמם את אדמת כרתים. אף שיצא לתור אחר אוצרות התרבות האירירי, פית, שוב אייפשר לו להינתק מנוף מכורתו, מזכרונות ילדותו האפופים הוד קמאי של מעשי-גבורה, צימאון לחירות ולהטיצירם. קוסמאס שב לכרתים ומביא עמו אשה יהודית. עברה אף הוא מלא זכרונות של סבל-גדופים, אלא שהתהום בין גרדף לגרדף עתים היא גדולה מזו הפעורה בין רודף ל-גרדף.

בעלה חש עצמו כרוך אחר מולדתו ואחר בני-משפחתו וזכרונם מרדפו, אך על זריותו

לא היה ולא נברא, ואין הסב יכול לברוא יש-מאין. זהו מוסר-ההשכל שמנסה הסב ללמד, בעקיפים, את נכדו.

השקפת-עולמו הפסימית של פ'וקנר באה לידי ביטוי אף ביצירותיו האחרות, כגון ב"אור באוגוסט", "הקול והועם", "כאשר נטי" תי למות", "מקלט-קודש", "הפורץ לחול", "תפילת-ראשכבה לנזירה". מתוך צירוף מקרים קונקרטיים על רקע הדרום של ארה"ב הוא בונה עולם פסימי זה. הניוון והשחיתות מתגלים לכאורה בעיר ג'פרסון (היא אוקספורד) ובמחוז יוקנפטופה (הוא מחוז לאפאייט שבמדינת מיסיסיפי).¹ אולם דווקא מ"תוך התיאורים הפרטיים מתעלים הם לדרגת אוניברסליות. האלמיות, הרשע, האימים הם מן המוטיבים החזקים ביותר אצל פ'וקנר. ברם אלה אינם מובאים לשם תיאור סתם, אלא כדי להעמיד קבל-עולם את סבלו של האדם. אותו אדם שהוא חומס ונחמס, מקריב ומקורב, אותו אדם שהטוב והרע דרים בו יחדיו, בנאמו בשטוקהולם בשנת 1949, בפני ועדת-השופטים שהעניקה לו את פרס נובל, אמר פ'וקנר כי על הסופר מוטל ה"תפקיד הקדוש לתאר את נשמתו של האדם בסבלותיה, וברחמייה המצויים אף ברגעי ה"חטא. כל זאת כדי להשיב לאדם את אומץ-לבו ויכלתו להקריב את עצמו למען הזולת — שהוא סמל הטוב.

"החומסים" כתוב בגוף ראשון, כשהאני-המרספר הוא סבא המתאר את הימים הספורים מימי ילדותו בהם אירעה "הקסטטרופה" (ב"מובן הקלאסי של המלה). ימים שהטביעו ריי שומם על כל ימי-חייו. אף כי דמות הסב כמספר אינה נזכרת כמעט, שהרי המאורע המסופר קשור בילד. הנה דווקא זווית-הראייה של המבוגר היא המאפשרת לפוקנר לא רק למסור את המאורעות כי אם גם לפרשם פירוש של אדם שבעי-ימים. מכאן עירוב ה"

* ויליאם פוקנר: החומסים; תרגום: עלי-זה נצר; הוצאת עמיחי, 1963; 231 עמ'.
¹ Robert Coughlan: The Private World of W. Faulkner. פרק The Materials of the Myth.

מיאל המורה — להסביר את מניעי התנהגותו של הקפיטן מיכאליס, המתעלם ממש-פחתו, מתכחש לבשרו ומקריב את ידידיו ובלבד שלא יזנח את שדה-הקרב. קונצקיס, כמוהו כמאזינים להסברים אלה, אינו מיחס משמעות להסברים, ולא זו בלבד אלא שמ-בלי משים הוא מאמץ לו את דרך ראייתו של הקפיטן מיכאליס.

הגיבורים השונים ניתנים לחלוקה ברורה. מ-כאן עזי-הנפש, הנאבקים עם גורלם ומקב-לים את דינו בעת-רובעונה-אחת, גיבורים עזוי-רגשות אשר ידם רב להם להתמודד עם כוחות-ענק כדוגמת גיבורי הטרגדיה ה-יוונית, וכנגדם — מן הצד השני — נמושות, ליצינים, אנשים נלעגים וזמרים-נוודים, כ-דוגמת אלה המאכלסים את הקומדיה מאז אריסטופנס ומשחקי-הנוודים בימי-הביניים, עד הקומדיה של שקספיר ומולייר. אלה גם אלה מוצגים כמי שצמיחתם מעבר לתנאים כלכליים-חברתיים, כמי שאין לחוק הפסי-כולוגי המקובל שליטה עליהם; העובדה ש-גדלו באי מבודד, פראי, "אחר" כל-כך, כמו עוקרתם מכל המקובל והמוסכם בעולם ה-אירופי של זמננו.

קשה להבחין במבנה ברור ברומן זה, אף שהוא מאוכלס גיבורים טרגיים וגיבורים קומיים, ועל אף הפרקים ההירואיים, המת-נשאים עד לגבוי הטרגדיה הקלאסית, ועל אף הקטעים הקומיים המושכים הנאה מן המשחק, השעשוע והשירה הבדחנית, חסר הרומן אותה משמעות שמעבר לזמן ולמקום, המאפיינת את היצירה האפית הגדולה. בערבוביה באים כאן תיאורי נופה ההרי השחון של כרתים, חזור ריחות המרנה, ה-מינתה ופריחת הלימון, עם סיפורי קרבות ומעשי אכזריות, סיפורי גורלותיהן של מש-פחות לוחמים וקטעים גדושי הומור.

נראה שקונצקיס פורק בהנאה כל עול, מש-מעת ומסורת, ומבכר לספר את סיפור-החי-רות של שבטו בדרך שונה מן המקובל, ממש כשם שהגיבורים שונים מעמיתיהם הלוח-מים במרחק כמה מילים ביבשת אירופה ה-עייפה-להורגים.

אל קרוביו אינו יכול להתגבר עד אשר דם-קדומים שלו גובר על פירות התרבות האי-רופית שלקט, כך קורה שקוסמאס, שבא ל-שכנע את הלוחמים כי אין הגיון במלחמתם, מצטרף לחבורת הקנאים שלא הניחה את נשקה לאחר שנכנעו הכל והוא הולך עם חבריה לקראת המוות. עם שברי גם להם גם לו כי אין הגיון בלחימתם, הרי רק במא-בק האכזר והמשכר למען חירות שאין ל-השיג את משמעותה בהכרה הריהו מדומה כאילו שב אל עצמו.

קונצקיס לא כך שיבתו. בוגר אוניברסיט-אות אתונה וסורבון, תלמידו של ברגסון ואיש-שיחים של גדוליה-הרוח שבמערב, מת-עלם, במודע או שלא במודע, מכל שרכש בעולם הגדול בבואו לספר את סיפורו של כרתים. אם "זורבה היווני" יש בו משום קיבה מודעת המלאה חכמת-חיים ושמת-חיים, הנה ב"חירות או מוות" מתעורר ה-רושם שזניחתה של מסורת הסיפור האירו-פי, ואיבוד קני-המידה המוסריים והאסת-טיים, מקורם בשיכרון מעצם ההווייה הקרו-בה-הרחוקה שנטל עליו לתארה.

מכל-מקום קונצקיס אינו תוהה על חוסר-ההגיון שבהתנהגות גיבוריו, אף אינו מצ-ביע על הסתירה המוחלטת בין השקפת-העולם הנוצרית, למענה לוחמים כביכול גיבוריו, לבין האמצעים שהם נוקטים להש-גת מטרתם. נראה כי קונצקיס, שריחף ב-עולמות הדעת המופשטת והתאזרח בתרבות-המערב, הולך שבי אחר חידתם של שכורי-המאבק למען החירות, וכמעט בלי משים הוא נוטל לו את כליהם ואת דרך ראיית-הבריות שלהם. גיבורו המרכזי של הספר הוא הקפי-טן מיכאליס — אלים, נועז, קשוב לקול דמו בלבד, מעורר למרד ומסכן את עצמו ואת לוחמיו בלי שיעצרהו שיקול הגיוני או טכ-סיטי. ברגעים של התפכחות מנסים הגיבו-רים ה"אינטלקטואלים" — הפטריארך ושלו-

* ניקוס קונצקיס: חירות או מוות; תיר-גם: מנשה לוי; עם עובד / ספריה לעם, 1963; 508 עמ'.

שקולה כנגד הפיזן של באפוט הזכור-לטוב ולהקת הציידיים שלו וחצרו. אבל מה שחיסר דארל במסעו זה בנופי-ארץ ובטיפוסי אדם, מילא יפה בתיאורים נלבבים של בעי-לי-חיים ובעלי-כנף. אגברט האפרוח, שרה האגרשק דובת-הנמלים, פו הדביבון אוכלי-הסרטנים, קאי הקופה, דראקולה המגלן, צלופתחת הרלית, "התאומות הנוראות", הן הארמדיליות השעירות — כל אלה ועוד כהם וכהם טיפוסים מובהקים בעלי שמות, לאחר קריאת הספר אינך יכול בשום פנים לראות תם כבעלי-חיים ומובטח לך שאלה גילגוי-לים של נשמות. דומה עלינו דארל כמין ד"ר דולטל השומע שיחת חיות ועופות ו- מגולל את דמותן לעינינו בצורה כה מלי-בבת ורווית הומור, עד שמובטחים אנו כי

* ג'ראלד דארל: היער השיכור; תירגם: אמציה פורת; הוצאת עם עובד / ספריה לעם. 1963.

היער השיכור

כמשבירוח רעננה הופיע עתה עוד ספר מאת ג'ראלד דארל, הידוע לקורא העברי מן הי-ספר הקודם שנהפרסם בעברית באותה הי-צאה — "חברברי הסואנה". ב"היער השי-כור" מביא אותנו דארל אל אמריקה הדרו-מית, אל הפאמפה הארגנטינית והצי'אקו של פאראגואי. אמת, ספר זה אולי נופל קצת מ"חברברי הסואנה", אף כי אין לתלות את האשם בדארל, שעשה כמיטב יכלתו. הארץ ואנשיה, על-כ"פ-נפים באותם אזורים שבי-הם ערך דארל את מסע-הצייד שלו, אולי מעניינים הם קצת פחות מאותם נופים נפי-לאים של קאמרון הבריטי-לשעבר ומאנ-דיה הנפלאים והחביבים כמותה, ואפילו פאר-לה, אותה מטרונית גמלונית בעלת המזג-הלאטיני-האינדיאני המובהק, הממונה על להקת יצאניות כפריית חביבות שאין פגי-עתן רעה, בשום פנים איננה אטרקציה

שנת ברכה
לנתיבות ישראל

• תשנ"ד •

ובוקר יום א'". "מרחיקים לכת ומבטיחים שהיא תהיה הצרה — כמה הזויים וגמנו. איזה תעלול! אנו נילחם שכם אחד עם הר גרמנים שהפציצו אותנו במלחמה האחרונה. מה חושבים שאנחנו? טיפשים מטונפים. אבל באחד הימים הם יראו שהם טועים. הם חושבים שהם חיסלו אותנו עם תעודות הר ביטוח שלהם ועם מכשירי הטלביזיה, אבל אני אהיה אחד מאלה שיפנו אליהם את הגב ויראו להם כמה הם טועים..." וגם פנים אחרות: "הנאלח הבווי שלוקח ממני מסהכנה סה, החזיר הפוזל שגובה את שכר הדירה, המזמר עם הראש הגדול שמרגיז אותי כש הוא קורא לי לאסיפות של היוניון או בשביל לחתום על נייר נגד מה שקורה ב־ קניה. כאילו שאיכפת לי!" (ע' 131).

אכן, מחאה, אך האמנם מיוחדת היא לציבור הפועלים, במה שנוגע למלחמה? הלא גל האכזבה והמרירות מציף את הספרות כולה, ויהיה המעמד שהיא עוסקת בו אשר יהי. על כן אין ארתור נציג סביבתו בלבד, אף־על־פי שהוא פועל בן פועלים. זהו בחור בן עשרים־ושלוש בעל תיאבון־חיים גדול לאין שיעור, ותיאבון זה כשלעצמו מחאה הוא על המלחמה ועל העבר רב־המצוקה הזכור לו מימי היותו ילד בבית הוריו: "הזקן / אביו / מאושר לבסוף, ומגיע לו, לאחר כל שנות המחסור שלפני המלחמה והקיצבה מקרון הר מבוטלים, וחמישה ילדים וחוכר מוצא. עכשיו קיבל עבודתה... עישן כאוות נפשו, שתה ביי־רה... יצא לחופש למקום כל שהוא, השתתף בטולים מאורגנים מטעם בית־החרושת ו־הסתכל בטלביזיה" (ע' 23). כל מעייניו של ארתור בחיים טובים: לאכול בשפע, לשתות לשכרה, לנאוף. לעבודתו אין לו כל יחס. היא בידי קרדום לחפור בו ולגרוף כסף. גביו אין כל ימיה־שבוע קיימים אלא ב־זכות השכר שהם נושאים לצורך בילוי ב־מוצאי־שבת ובבוקר יום־א'. אין הוא מואס בשום אמצעי כדי להשיג את שלו: שקר, אונאה, שימוש בכוח הזרוע, חתירה תחת מעמדו של חבר בעבודה. לעולם אין מצפוננו נוקפו. מכיון שיפתה־תואר הוא, מפולפל, עליו, פועל מוכשר, גבר בריא בעצם על־

אפילו שונא־לכל־בוחתול מושבעים חוקה שידבק בהם שמץ מאהבתו הגדולה של דא־רל לבני־טיפוחיו, ועל־כל־פנים ימצאו קר־ת־רוח מרובה ערב או שנים מקריאת הר־ספר, ומי יודע, רעיונותיו הברוכות, המצליח־לות לעתים את אוניונו בצווחת־אימים למר־אה תיקן במקלחת, לאחר קריאת הספר או־לי תלמדה מקאי הקופה לאזור עוז ולהר־גו בעצמן, בלא להטריח אותנו מכורסותיי־נו. גם על ספר זה אנו ממליצים בחום לכל הילדים מגיל שתים־עשרה עד שמונים־ושמונה.

מ. נ.

מוצאי שבת ובוקר יום א'

לאור ההשוואה בין יצירות־ספרות אנגליות על חיי פועלים שנכתבו לפני מלחמת־העולם השניה לבין אלו שחברו אחריה, מתבלטת תמורה קיצונית הן בעצם הבעיות הנדונות הן בגישה אליהן, הן בדרך הכתיבה; אותה תמורה משקפת בהירות רבה את התהפוכה שחלה בבריטניה, לא רק בקרב המעמדות הר־נמוכים אלא אף במדינה כולה.

עם כינונה של מדינת־הסעד והשינוי הנמרץ שחל בתנאי־חיהם של בני המעמד העובד, ניטל עוקצה של המחאה ולא נותר לאנשים ייעוד לשאת אליו את נפשם. הנה כי כן, אף שהמצוקה נעלמה, או נתמעטה מאד, נת־רוקנו הלבבות ועל הלבבות המרוקנים ירדו הייאוש, מורשת המלחמה שחלפה, ואימת מלחמה חדשה. בטלטלה הכללית שטולטל העולם נתערערו כל הערכים ודעכו נקודות־האור של העבר.

וכך מתחילות לאכלס את הספרות האנגלית על חיי פועלים דמויות חדשות שלא ידעה דוגמתן לפני כן; שאיפה אחת מפעמתן: חטוף ואכול, חטוף וקח מכל הבא ביד כל עוד אין מעכבים בידך. ואשר למחאה, לפ־נים הפנויה אל המעבידים, אל בעלי־ההון ו־אל השלטונות שלא עשו למען העם. עתה היא מוטחת לכל עבר ואין לך דבר שלא תתריס נגדו. "עכשיו זוממים מלחמה חדשה", מהרהר ארתון סיטון, גיבור "מוצאי שבת

אבל משכנע מאד הוא עצם תיאורה של ה-
מציאות הזאת. הספר כתוב בתנופה וביכור
לת ציורית רבה. אוירתו של רובע פועלי-
הרושת בעיר-תעשייה אנגלית, על נופו ה-
שחור, בתיו אחידי-הצורה, הדלף הטורד ה-
משרה אפורית מדכאה על הכל, שלעומתם
יפיותם של מעט ימי-השמש הם בבחינת
חסד משמיים, נמסרת כאן בנאמנות רבה.
המחבר מצליח לא לסטות ממגמתו ולא להי-
תפס לעניינים טפלים, יש מעט חיספוס של
בוטר פה-ושם, אך דומה שדרך-כתיבה מלו-
טשת לא היתה הולמת תיאור של אורח-
חיים בלתי-מהוקצע כעין זה שעליו נסב
הספר, דמותו של ארתור ניצבת כמו חיה
לענינו וחיותו של סליטו אליו עוברת
לקורא בעל-כרחו.

אפשר שחיבה זו של הסופר אל גיבורו מקל-
קלת את השורה מטה אותו לסיים את ה-
ספר בנימה אופטימית קמעה, דבר שאינו
מתישב בשום פנים ואופן עם כל מה שכתב
תב לפני כן.

התרגום, בידיה של חנה אהרוני, מניח את
הדעת בדרך-כלל. אולי כדאי היה להימנע
מריבוי תגים לציון השמטת הברות שאינן
נשמעות כדיבור העממי. אם באנגלית טבעי
הדבר בכתיבה אפילו כשהלשון ספרותית,
אין העין רגילה לכגון זה בעברית והיא
נבלמת בשטף הקריאה. עתים נתפסת המת-
גמת לצורות התחביר האנגלי הזרות לרוח
העברית. למשל: "גביעי גלידה בידיהם צע-
דו השלשה לעבר מסלול ריקוד העוגה" (ע'
165). אולם יש לציין שדו-השיח טבעי ושו-
טף וזהו הישג חשוב בייחוד במקומות שה-
דיבור מתנהל במקור באחת העגות האנג-
ליות.

איוואן דניסוביץ'

ב"יום אחד בחיי איוואן דניסוביץ'" שלושה
סיפורים. הראשון בהם שמו כשם הספר,
ומשום שנחפרסם מאד ידובר בו תחילה.
בבוא לתאר בסיפור זה את ענותם של ה-
אסירים במחנה-ריכוז חצוי סולו-ניצין בין
שתי מגמות נוגדות: המגמה האחת — לכ-

מיו, הוא משיג את מבוקשו ללא מאמצים
יתירים, הוא מתנה אהבים בעת-ובעונה-אחת
עם אשת חבר בעבודה, עם אחותה הנשואה
לחייל, ועם נערה צעירה. רק לאחר שהוא
סופג מכות נאמנות מידי החייל וחברו אוסף
הוא את ידיו מן הנשואות ומשלים עם ה-
צורך להתחתן עם העלמה הצעירה. בתוך
כך מורד ארתור בכל. "נלחמים באמהות וב-
נשים, בבעלי-הבתים ובמשגיחים, בשוטרים,
בצבא, בממשלה. אם לא בזה אז במשהו
לרבות העבודה שחובה עליו לעשותה וה-
אופן שבו אנו מבזבזים את המשכורת" (ע'
223), הוא אומר לעצמו, ושוב, אגב הילולה
בירידי-שעשועים: "עד שנעצו בגבו ידיים
ששילחוהו אל תהום הנשיה, שקל ומנה כמה
טורי חיילים יכול ההמון העצום הזה להקים
מתוכו לשם מרידה" (ע' 165).

אין ארתור יוצא-דופן בסביבתו. הכל נוה-
גים כך: עובדים למען השכר ועושים מלאכ-
תם רמיה כדי להרבות כסף ותענוג. וכל ה-
מרבם הרי זה משובח. דומה כן בתארו אר-
רחהיים נעדר-עקרונות, קשות ומופקר זה
ברובע-פועלים בעיר-תעשייה ביקש המחבר
להתריע בראש-ראשונה על כך שאין די
במתן זכויות סוציאליות ובהישגים של אי-
גוד מקצועי לשיפור המשפרות. בלי שתובע
השאלה, עולה היא מאליה מתוך המתרחש:
מניין יכלו האנשים האלה למלא את חייהם
תוכן? האם נעשה די לחינוכם? האם ניתנו
בידיהם כלים רוחניים להעשיר את נפשם?
זוכר ילדותם, הוא המעין ממנו שואבים ה-
בריות בדרך-כלל, אינו אלא ענן קודר אחד
של מחסור ועוובה. אך שוב, אי-אפשר להת-
עלם מן העובדה שאותו הלך-רוח של הפק-
רות ממלא גם ספרים העוסקים בבני-טובים,
בצעירים שניתן להם חינוך מצוין, באנשים
שעיוקם צריך היה לרום את רוחם, לפיכך
אין שורת ההגיון באה על סיפוקה כשבעיה
עולמית זו מוצמדת אל ציבור הפועלים
דווקא.

* אלן סליטו: מוצאי-שבת ובוקר יום א';
תרגום: רחל אהרוני; ספריית פועלים / גל-
בוע, 1963.

טים להתיר מחשבה עצמאית, שתחרוג יתר על המידה מן האפיק המתוכנן, ואולי קשו הדבר עדיין גם לסופרים עצמם, אפילו הוקל הלחץ הרשמי. משום כך לא מן הנמנע הוא שהלך־רוח כזה של המחבר הסתנן לבין השיטים של ספרו בלי משים כמעט. מכל־מקום, אם נקבל הנחה זו נוכל להבין כיצד ראה כולו־ניצין לנכון לצייר בעצם הזוועות הללו את האנשים העובדים בהתלהבות ובדבקות שעה שהם רעבים־למחצה, כשידיי הם קפואות וכל גופם רועד מקור, ללא כלי־עבודה מתאימים, וזאת בעת שהעבודה היא העונש שהוטל עליהם בעבור חטאים שלא חטאו; היא החרב המתהפכת מעל לראשיהם של הנדונים. לפי שוחוב, הוא דניסוביץ' ה־איכר, גיבור הסיפור ושופרו של המחבר, הרי שהיחס לעבודה הוא גם אחד מקניי־המי־דה המהימנים להערכת הבריות; שבאי־כרים או בפועלים נותר שמץ הגינות והערכה עצמית; שאלה נותנים יד לחבר בעת צרה, ובכלל אפשר לסמוך עליהם, ואילו בעלי־מקצועות חפשיים, פקידים וסתם יושבי־כרמים שלא עסקו בעבודת־כפיים, הם המשתמטים והטפילים. אנשי־הצבא, ובעיקר רבי־החובל מן הצי־האדום, קובעים ברכה לעצמם, אותו רבי־חובל, אדם בעל עבר צבאי מפואר, מזדקר משכמו ומעלה מפל־יכול. אין הוא מוותר על עקרונותיו, המזדהים עם תורת הקומר־ניום, הוא מצליח להחזיק מעמד בעבודה על אף שלא הורגל בה, אינו נרתע מלתבוע את המגיע לו גם נוכח עונש הצינוק הצפוי לו. אך הבריגדיר, איש־צבא לשעבר, הגון וחברי, עושה כמיטב יכלתו להקל על הנתור־נים למרותו. הנה כי כן זוכים בני־אדם ש־שירתו את ארצם באמונה להכרה ולהוקרה בעיני האסירים, כרצון המחבר, וגם במסיבות החיים המחזירות ביותר שומרים הם, כאיש אחד, על נימה אנושית.

אותן מגמתיות והיצמדות למוסכמות, בספר שיצא לו שם דווקא על שום גישתו הנועזת לחישוק עולל שהוסתר מעיני הציבור, פוג־מות מאד בעצמת ההתרשמות ממנו. אולם גם מאופן הכתיבה אין התרשמות זו נבנית. חיי העצירים משתקפים מבעד לעלילותיו של

תוב על הכל, ללא כיסוי, למען ידע הציבור כיצד נתיסרו אנשים שנשלחו לארץ־גזירה על לא עוול בכפם; המגמה השניה — לא לחרוג מן המסגרת של מוסכמות מסוימות אשר גם היום, עם ההפשרה הגדולה ברוסיה, אין להרהר אחריהן.

השיבותו של הכפר נודעת לו מצד המגמה הראשונה, שכן לא הופיע לפניו בברה"מ חיי־בור החושף בפירוט שכזה את המרטרול־גיה שמיליונים נספו בה, בפרוטרוט מסופר כאן על סבלם של האסירים בקור הנורא, ללא כסות נאותה לעורם וללא הסקה ראויה־לשמה; על מנת־המוזן הזעומה שקוצבים להם לקיומם העלוב; על הצפיפות שאין ל־שאתה בה נאלצים האנשים להידחק בתור כדי לקבל את מנת־הרעב; על חדר־האוכל, מוטב לומר — המאורות, שבזוהמתם נדח־טים המוני אדם, עד אפס־מקום, לבלוע את לחמם בחפזון; על טישטוש צלם־דמות־האדם בתנאים אכזריים אלה, בהם נאלץ האסיר ל־השתמש בכוח־הזרוע, במרמה והונאה, חנו־פה וגניבה, כדי להחזיק מעמד; על תנאי־עבודה בלתי־נסבלים; על ניתוק ממשפחות משך עשרות בשנים ולעולמים; על חידוש תקופת־המאסר ללא משפט, בשנית ובשלי־שית.

בעוז־רוח מגלה הסופר על מה ולמה נאסרו האנשים: עתים בעוון נפילה בשבי האויב בשנות המלחמה, עתים בעוון נפילה בשבי כביכול. פעמים באשמת ריגול שלא הוכח, פעמים בשל ריגול שהומצא לצורך ההאשמה. יגלה אדם דבקות יתירה בתורה הקומר־ניסטית — והיה שכרו עבודת־פרך בירכת־י־ארץ. עבריו של ממש תופעה נדירה הוא ב־השוואה למספר העצום של העצירים במח־נה החפים־מפשע.

רק ניצוצות־אור בודדים מהבהבים לפעמים במאפליה זו, כאשר הלבבות שהוקשחו מת־רככים במעשה־החסד כלשהו, במתן סיוע קל בסתר, בשמירת־אמונים כלשהי לזולת.

המגמה השניה כמו כופה על סולו־ניצין לרי־אות דברים לפי קו מותווה מראש, אכן, נראה כי לאחר אינדוקטרינציה במשך אר־בעים שנה ומעלה עדיין קשה להם לשל־

משכנעים במציאותיות שהם יוצרים. לא מעט תורמים לחוויה גם תיאורי הנוף המציננים. יצירה קטנה זו, על אף יצימצומה וחוסר-הימרה שבה, יש בה משום אישור לדעה שאכן מספר אמן הוא סולזניצין.

ש. ל.

קינו של ים

דקות אקוורלים חיורים, בין תכלת לאפור וללובן, דמויות שבריריות, רוחפות בין חלום לממש: סימבוליזם אירוטי עצור, מעור טף שבעה צעפים של תיאורי-נוף תמימים לכאורה או כממש — זה סברם וזו תמציתם של שירי דוד רוקח ב"קינו של ים". ריסון-עצמי קיצוני זה בדרכי ההבעה יוצר קני-מידה חדשים, מיוחדים לד. ר., ואין לקל-טם אלא לאהר עיון חוזר. וכך הולך ומתבאר סבר הים, כסמל ל"רגש האוקיאני" כפי שהוא מפורש אצל פרויד: הגשם — בדרך-כלל כמעש ההפריה, והלילה

איואן דניסוביץ' במשך יום אחד, מהשכמת הבוקר ועד לשעת השינה בלילה. מכיון ש"ביקש המחבר לא לפסוח גם על פרט קטן אחד מהווה המחנה, ואפילו פרטים אינם מספיקים לו והוא מוסיף להם הסברים בסוגריים, ומאחר שהכל מתרכז במעשיו של איש אחד ויחיד, מזכיר התיאור סקירה מוסווית בספור. משום כך התגובה על הפרשה היגולה שכלית יותר ולא דווקא רגשית.

הסיפור השלישי בספר, "המקרה בתחנת קר צ'טובה", מתרחש בימי המלחמה, בתחנת רכבת מרוחקת ממוקדי הקרבות. מקום קטן זה מלא פליטים וחיילים נסוגים והקצין היממנה על מהלך הרכבות עושה ימים כלי-לות להסיע לחזית, ביעילות ככל שתשיג ידו, את היחידות הצבאיות הנקלעות לתחור. מו. איש-צבא אחד, שחקן בהיים האורחיים, שנותק מיחירתו ומבקש להשיגה, מעורר את חשדו של הקצין שהוא "שליח! סוכן זר! ודאי מהגר לבן, מפאן גינוני הנימוסים / של האישי /". הוא עוצרו ושולחו לחקירה. מאר-תו רגע שוב אין מצפוננו מניה לו. הכל כאן חדור התפעלות-מתק מנפשם הברה וממסיר-רותם איך-קץ של הצעירים הסובייטיים הימשרתים את מולדתם עד לאפיסת-כוחות. חשים אנו ברוח הגבורה שהיתה עולה מדבר-ריהספרות הרוסיים שלפני ההפשרה. סיפור זה נופל בערכו מ"יום אחד בחיי איואן דניסוביץ'", מהרגם שמגרותיו של האחרון בר-אשר להפריה בפרטי-פרטים בולטות אף כאן.

הטוב בסיפורים המובאים בספר הוא השני: "הצרה של מטריונה". הכפר המחזיק בנור שנות ובמרכזו מטריונה, הזקנה הפורנית, המקרינה טובלב ואהבה חרף בדידותה ור-דלותה, הנהגת לפי דרכה המיוחדת בניגוד להלך-רוחם של קרוביה, שהם איכרים טיי-פוסיים שגם המהפכה לא חוללה כל תמורה במהותם השרשית-הקשוחה, ממשיים מאד ור-

* א. סולזניצין: יום אחד בחיי איואן דניסוביץ'; תרגום: אליהו פורת, היים פלג; ספריית פועלים / גלבע, 1963.

הסנה-
ביטוח
הסנה-
ביטוח

חברת הביטוח הגדולה בישראל

— כרקע־מרחב לפעולות. ריכוז בהיר לסמ־
לים הללו ניתן בשיר "תפילה":

תני למים
לחלחל באגמים הגבוהים
מן היס
כחלחל הירח בים
לשירי
לנוע אל מעבר לחומות
כאיזוב כלה לגשם

הגבר מצטייר לרוב כקול וכמשמע הקול;
האשה — כאוזן השומעת. מידה של נקיון־
דעת, או סיבה אחרת כלשהי, מונעת את
המחבר מתיאור כלשהו של תואר האהובה.
כל־כך עד שמתקבל הרושם כי הכרח הוא
לו לעשות כן משום שמדובר באהבה אשר
יסודה בחטא.

ירושלים נזכרת כפעם־בפעם בשירים. אולם
עיון חוזר מראה שאין הנוף המצטייר בהק־
שר זה נוף ירושלמי כפשוטו, אף ניתן לומר
שאינו זה ירושלים הגשמית מעיקרה, אלא
סמל לקדושה במשמעותה הרליגיוזית־היהו־
דית, וכל־אימת שהכותב מעלה אותה הריהו
כמעלה על הכתב את המושגים פרישות —
דרך־ארץ. וכשאלה מצטרפים לסמלים ה"ימ־
יים" של דרך־גבר־בעלמה ואהבה שיסודה,
מטעם כלשהו, בחטא, מקבל ה"אקוורל" ה־
פיוטי את מלוא ממדי משמעותו. כן הדבר
בכללו, והוא בולט יותר ב"קנטטה ירושל־
מית":

א

החומה מאחוריך כקצה המזח
בין ענני מולד. ברוח
הטורדת לבן של צפרים
במעופן מקיץ אל קיץ
קול מערה עונה לקול הגשם.

ב

זלת עלומה נטרקת
תוכחת אשת־חיק על פניך.
היו ימים והם
כפסע בין איזוב לזיתים.

* דוד רוקח: קינו של ים (שירים); הוצאת
ארבה, ירושלים, 1963; 60 עמ'.

ג

אל תוחילי לנס. יהיו פרחים
רבים, פרחי־בר בכל המודדות
ואבנים בינותם כגידיים בבשר.

ד

רק במערה הצללים האחרונים
של עצמות יבשות. בבקעה
דמוית־הלב דרך הנשרים
לאור ערטי־איי של קמיל־תחיה.

גודש הצירורים, שלכאורה אין קשר ביניהם,
מכביד קצת. אף־על־פי־כן לא יקשה לעמוד
על עיקר משמעותם. החומה היא ה"קו" ה־
יחיד המרמז לירושלים (של־מעלה, כמובן).
אולם היא כ"קצה מזח", ציור ימי־אירוטי
מובהק במסכת זו. ואחר־כך באה "תוכחת
אשת־חיק" מאחרי דלת "עלומה", סברה שזו
תוכחת אילמת. ואחר־כך בא הסמל "פרחים".
והדיבור הנשמע כמענה ל"תוכחת": אל תר־
חילי לנס. עוד רבים יהיו בדרכי פרחי־בר,
כלומר אהבה־בים קלים.

הנשר המרומז בקטע האחרון של הקנטטה
הוא, כמדומה, סמל לגבר, כשם שהיונה, ה־
נזכרת בשירים רבים, מסמלת דרך־כלל את
האשה.

עיקר חינה של שירה סימבוליסטית־קיצונית
זו הוא בכך שהסמלים מצטרפים בדרך־פלא,
ואולי אף שלא־דעת, לכעין ציורי־נוף כמ־
עט־טבעיים.

הראי בוער באש

יש משהו מפתיע בהופעת ספר שירים קטן
זה, שיצא לאור בירושלים מטעם הוצאת
"עוגן" בנייר־יורק, באמצעות המו"ל הירי־
שלמי המסתתר מאחרי השם "אוגדן". וההפ־
תעה היא לא זאת שיש עדיין קומץ של
כותבי עברית בארה"ב אלא שאכן קמה שם
"משמרת צעירה", וכי ספר זה איננו אלא
ראשון בסדרה.

לכאורה משמשת התופעה שלפנינו כעין אי־
שור לאפשרות של גישום הנחותיו של אחד־
העם על ארץ־ישראל כמרכז רוחני ליהודים,
אולם ספק אם אחד־העם עצמו אילו האריך
ימים היה מרוצה מן ההמשכיות הזאת של

בעין הקורא ובלבו תמונות של מראה ו־רגש. יפיי־הירהור הם השירים דוגמת השיר על שני לולינים, איש ואשה, "בחלל האהל, ממעל, לאור אלפי עיניים בגושי הפנים". אולם תיאורם "כפרפר משי בפי בור שחור" הוא סרחה־עודף מילולי, שאינו מוסיף מתח אלא מפזר אותו. או השיר "זוטו של ים", הפותח בשורות ה־ציוריות:

גם לים לב מתבקק כקונכית
מפזמת פזמונים ממרחקים.
דואה חרש, שחף בודד
חזור על גלים צמוקים
ומתאפס בצריחה חלודה.

אולם קלוש וחסר־ממשות בסתמו הוא שיר "עיוני" כמו "אונס מלים", שאיננו אלא — אונס מלים. כל נסיון לסכמו בפרוזה יעלה בתוהו, והעובדה שהרעיון המטושטש מובע בשורות קצרות ומנוקדות אינו משפר את המצב.

זה לעומת זה מופיעים כאן נושאים ומראות, דברים של ממש ומוץ ורזי. אכן, כדברי ה־"מ"ל, ראויה שמורה עברית קטנה זו על אדמת ארצות־הברית לעורר תשומת־לב אף פליאה. אבל עתיד קשה לראות לה.

מ. ג.

בשנה השביעית לנדודי

יושר הוא תכונה נלבבת, תכונה חיובית. לרוב הדעות, ברוב המצבים, זוהי גם תכונת חיובית בשירה. יש אומרים: חשובה י־ת מכה אחרת. יש אומרים: מציאותה יש בה אפילו כדי פיצוי על היעדרן של מספר סגולות אחרות במשורר. יושר הוא, כמדומה, אחד הקווים הבולטים בדיוקנו של אשר רייך כמשורר צעיר, אף גם יש בכך כדי להפלותו לטובה מאחרים מנציגיה הצעירים של המוזה עלי־אדמות. זוהי, אם כן, התגלות מסוג שאינו שכיח ביותר, התגלות ראויה לאהדה. גם מידת

הלכתו ומן ההגשמה כפי שהיא במציאות. כפי שהיא, אין כתיבתו של בנד יהודית במ־יוחד, לא מצד נושאה ולא מצד תפיסת־עולמה. מבחינה זו היהו כסופר אמריקאי צעיר הכותב עברית.

בחינה לשונית של דרכי הביטוי, בלי לשקול את תכנם, תעלה המשך התקופה ספרותית ששוב אינה קיימת בתחומי הלשון החיה ב־ישראל — תקופת ביאליק, שניאור, טשרני־חובסקי, עד סף מלחמת־העולם הראשונה. עברית זו, על יפיה ומיגבלותיה, היא כל שיוכל להעלות הכותב עברית כלשון־ספר שאינה לשון מדוברת. השירה החיה והל־שון החיה, כהתגבשותה בארץ בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם ובעידן שלאחר המלח־מות, אינה עשויה להיתפס כלשון לימודים ואין ללכת בעקבותיה ממרחקים לצורך "עיד־פון". בהכרח תישאר כל ספרות אמריקאית הכתובה עברית משהו האוצר בו טעם סג־נון שאינו בן־זמנו, משהו מלאכותי כלשהו, משהו שאחיותו במציאות, ולו במציאות ה־רגשית בלבד, רפויה. מכלל ניב אמריקאי "תקיין" יצא ולכלל ניב עברי חי לא הגיע, והריהו כמרחף בין העולמות. לעתים מגיע בנד לדקות לירית אמיתית כמו, למשל, בשיר הקטן שלהלן, אשר שור־תו הראשונה כשמשות לו אף כותרת־שם:

אף כי את נפשי קפצתי
קפח בהריחו ניצני
השלג בחרש גלישתם,
אך תניפי ריס מריטיך
ותפקחיני עלה־עלה
כאביב שושנתו הראשונה.

או הסוגיטה "אגס־אנת":

ארוכה, ארוכה ומשלה התשוקה מכאן,
קצר ומטושטש ומשלה הזכרון מכאן,
ובניהם ינף צמרתו קיקיון החוויה.

אבל אלה מיעוט בתוך ניבים ורחשים שהם שכלתניים מדי, מלומדים מכדי לשוב ולצייר

* אברהם בנד: הראי בעור באש (שירים); הוצאת אוגדן, ירושלים, 1963; 84 עמ'.

...שס"ה כבליך לפתו ידי הסהורות בסבך
 החשיכה / ואני המשכתי לאסוף ירחים
 כדי למדוד עומס בדידותי / ולבדוק אני
 טנות הרהורי אשר הקמתי על גג ביתי. /
 יערות הלילה כיסו על לבי המצולק ש'
 צעק / את אהבותי השקטות. באלף תשע
 מאות ששים ואחת / ישימון אביב מר
 הצמיח בי סגריר ואני מגיר / אהבה מרה,
 שרתי כאבי המגיד, יד / ימיני נשכחה
 מכבר, אבל ירושלים עוד היתה עירי /
 כשגופי לפעמים יבשת רוגגת ולפעמים
 ים סוער וערירי.

אשר רייך הוא משורר אמיתי. הוא משורר
 ישר. גם אם — לעתים קרובות מדי — עדיין
 פרוץ בוסר. גם אם — לעתים קרובות מדי
 — ניכרים בו אותם סימני נארציזם וחמלה
 עצמית האפייניים להרבה משוררים ישרים
 פחות ממנו מפני-דורו. גם אם לוקה אף הוא
 תכופות באותו צער-קיומי-שבאופנה, שהוא
 כיום בבחינת מצוות-נזאשים-מלומדה.

ב. מ.

לילה ארוך

קובץ שיריו הצנום של דן עומר, "לילה
 ארוך", אינו תיפלות. בתוך עשרת השירים
 המצויים בו אפשר למצוא שורות המעידות
 על נפש שירית, ואולי על כשרון. אבל ל-
 עצמו דומה כי אין הקובץ אלא בוסר גמור,
 ואולי זמן רב נחוץ לו לפרוץ של מר עומר
 שיבשיל. אלא דרך היא בימינו: מתפעם לבו
 של אדם צעיר, והוא מעלה על הנייר כמה
 מהתפעמויותיו, בעבר היו דברים נעשים כ-
 רך של חריזה ומשקל, סונטה וטרצינה. כיום
 מאחזים אמצעיה החיצוניים של השירה ה-
 מודרנית עיניהם של בוסרים ושל קוראים
 תמימים, ומי שלמד מעט אמצעיה של ש-
 רה זו, פעמים שעשוי בנקל לאחז עיני אה-
 רים. אף בקבצו של דן עומר מצויים בדחי-
 סה סממנים של השירה החדישה, אך קיומם
 חיצוני בלבד: השימוש ב"לא" לשלילת ה-
 מהיות, אינוש של מושגים מופשטים ("תק-
 וה שתגיע אלמונית"), דימויים ארוטיים אך
 טולי ארוס ("שברתי / השדרה לבד / כדד

הכשרון הוודאית של משוררנו מצדיקה מתן
 אשראי. עד גבול ידוע. ועם כל זאת, קשה
 להימנע לפרקים מן ההרגשה שהדיוקן ה-
 מצטייר לפנינו, דווקא מכוח אותה ישרות,
 יש בו גם אי-אלה תווים הרחוקים מלכבוש
 את הלב.

אחד הבתים הממצים ביותר בשירתו של
 הפייטן העומד, לפי עדותו, "בשנה השבי-
 עית לנדודיו", כך לשונו ("תמיד", ע' 63):

...מה שרציתי להיות באמת / לא הייתי
 מעולם / כי מעולם לא ידעתי / מה רצו-
 ני באמת להיות.

אכן, זהו ביטוי תם של הרגשה שהיא, מן
 הסתם, נחלתם המודעת של רוב באי-עולם,
 במידה שדעתם פנויה להאזין לקולות הה-
 מים בחיבורי ישותם. אם תרצו, אפשר לר-
 אות בכך מעין ביטוי לאחד היסודות העיק-
 ריים בטראגיות סתומת-הפשר של הקיום
 האנושי. ואף-על-פי-כן, בביטוי זה יש בה
 משהו פרימיטיביות, משהו חוסר-בגרות,
 משהו המעלה הד מחיבורים על הנושא "מה
 אני רוצה להיות כשאגדל?" בבית-הספר ה-
 יסודי. הקצרה: בוסר.

הרגשה זו של בוסר יכולה לינוק דייוותר
 ממקרא רובם של השירים המכונים ב"שנה
 השביעית" הזאת. היא מתחזקת לנוכח ה-
 הזדקקות העקשנית, המתמידה עד-להוגיע,
 ל"זכרונות". הפועל "זכור" הוא, כמדומה,
 השכיח ביותר במנין פעליו — ופעולותיו —
 של משוררנו. בהקשר שלפנינו יש בכך כדי
 לסיע לדימוי של אחד בחור "חסר-סיפוק"
 המתאמץ לבנות לעצמו, ויהי-מה, לפחות אי-
 זה עבר "מעניין", איוו "אוטוביוגרפיה". אף
 זה, כפי הנראה, מסימני הבוסר.

אינוס-עצמי זה מתבטא גם בגודש של
 השאלות מאונסות ואסוציאציות מאומצות.
 דוגמה מוגזמת ובכלל-זאת טיפוסית ("1961",
 ע' 51):

* אשר רייך: בשנה השביעית לנדודי (שיר
 רים); צייר: עמנואל קיפניס; הוצ' "עקד",
 1963; 64 עמ'.

לסוף יותר-נא להעיר באזני מוציא-לאור ששיבושי הניקוד הרבים בקובץ צנום כל- כך אינם לכבוד, בפרט נוכח ההקפדה על דפוס נקי, נייר טוב, כריכה קשה ועיטורים. א. א. ז.

ארץ-ישראל בתקופת המקרא

הגיאוגרפיה ההיסטורית של תקופת המקרא בהגדרתה הרחבה ביותר פירושה מתן הסבר או זיהוי לעצמים גיאוגרפיים שזוהתם המדור- יקת נשתכחה כבר מזמן. בצביונה זה טמון נזו היא בכל רובד מרבדי הספרות העתיקה, ואפילו בתנ"ך עצמו.

הדוגמה המאלפת ביותר לטיפול גיאוגרפי- היסטורי מן הסוג הרווח מאד במקרא היא, ללא ספק, סיפור-המלחמה המסתורי של ארץ- בעת המלכים כנגד החמישה שהשתמר בפרק י"ד של ספר בראשית. מקומות-המעשה ש-

ללא / אח", השאלות-תחומים ("היפוי נתן גט / לעצמו", זיווג תחומים ("רצנו בשב" רים רגילים"), דימויים אינטלקטואליים מעור- למות נכריים ("מצאת / את עצמי / משחק את הכל / במנדרגולה... ראתי את הנסיד / כמקיאולוי"), בסמוך לדימויים מיתיים אחר- רים (ונוס, הרקולס), התפעמות נוצרית, ש- החלה להשתגר כל-כך באופנה ("רצתי אז על מדרגות / הוותיקן / שלהתי / ידי / בשמלת האפיפיור / ראתי אותי / כשרציתי / להיות ישו / בצלבו / התקוע"), וכמובן: כל הדרכים האפשריות לאנטי-פואטיקה: "ה" טרמומטר של הנאהבים", וכן דימויים כמו: "ניאונים שהסקמיקו / כיבו אורות ניאופם", או "אני מאותת לך סימני / ניקוד מודג" שים ביותר". ומעל לכל השירה הזאת מר- חפת האווירה החדגונית של השורות הקצ- רות. ואמנם, מחוץ לשיר האחרון בקובץ ("מה בוכים האנשים בארץ הזאת") מוצא לו דן עומר מפלט בקיצוץ ובקיצוב, מתוך אשליה בלתי-מובנת שעל-ידי כך הופך בליל הפרווה שלו לשירה. אבל האפקט, שהוא כשלעצמו ודאי לגיטימי ושכיח, מקפח את כל משמעותו כשהוא משתלט ייחודית על כל השירים כולם. אין אנו רואים בזאת כל הכרח אמנותי. והנה, ב"מה בוכים האנ- שים בארץ הזאת" נח לו מר עומר מעט מעצבו, אבל גם כאן שלטת הכסיחה (enjam- bement) בכל שליטה בלתי-אימננטית, שרי- רותית, ההופכת גם את שריד המשמעות ש- אפשר היה למצוא בפסחיות הללו לחדגוג- יות מטרידה ונבובה.

ובסימן נוסף ניכר דן עומר בנהייתו החיי- צונית, לא-תדע-עפל, אחר זרמים חדישים: בעיקום ובעיות העברית. אלא מה משור- רים חדשים וטובים עושים שימוש במטב- עות מלשון-הדיבור במקומות מסוימים, בע- לי-משמעות, נעשה השימוש המשובש לדן עומר מקרי בלבד, שמא אף מחוסר-ידיעה.

ק ש ת

בשנת ההופעה הששית

חדש חתומתך

על הבמה המרכזית בארץ

לספרות, עיון, ובקורת

חתימה לשנה: 12 ל"י. בחז"ל: § 6

כרכי השנים הקודמות, בכריכת-יבד נאה:

12 ל"י בלבד (לא כולל משלוח)

* דן עומר: לילה ארוך (שירים); רישור- מים: רנה אולשבר; הוצאת "אוגדן", ירוש- לים, 1963; 36 עמ'.

תוך רשימות גיאוגרפיות שלמות יותר, ש" רק בהבנתן הכללית והשלמה תלוי זיהויו של כל מקום בנפרד.

המונח הכללי בו מקובל לכנות כיום רשימות אלו הוא "רשימות טופוגרפיות", וזהו בעצם מונח מושאל מן הארכיאולוגיה המצרית, שם ידועות רשימות טופוגרפיות רבות מ" תוך אסטילות-הנצחון והכיבושים של הפר" עונים. אלא שהמשל איננו דומה לנמשל. בעוד שברשימות המצריות ידועים לנו לא רק תאריכן אלא אף מטרת חיבורן, לא כן ביחס ל"רשימות הטופוגרפיות" שבמקרא, ש" הן סתומות ומורכבות לאיך-שיעור, ולא רק תאריכן אינו ידוע בוודאות אלא אף מטרת חיבורן, שכן המסגרת שלתוכה ניתני היא מטעה על-הרוב. כך, למשל, אין שום חוקר רציני המאמין כיום כי רשימת-הערים של שבט יהודה נתחברה בזמנו של יהושע. אלא ההיפך מזה הוא הנכון, כלומר שכלל הערים בידי שבט יהודה בפרק-הזמן הנתון קודשו ויוחסו ליהושע עצמו.

בכל-זאת, דווקא השימוש במונח "רשימות טופוגרפיות", הוא שעזר לבידוד הרשימות הללו מתוך המסגרת הישפורה לתוכה הוטלו וסייע לא מעט ל"מהפכה הקופרניק" אית" ששיחררה את הגיאוגרפיה ההיסטור" רית המקראית והעמידתה ברשות עצמה בחינת מדע היסטורי רציני ומורכב. האס" כולה הגרמנית, מיסודם של אַלט ונֹות, היתה הראשונה שעמדה על הצורך להפריד בין הרשימת הטופוגרפיות למסגרתן הסי" פורית, ועד כמה היתה גישה זו מהפכנית אפשר ללמוד מן העובדה שכיום לא די שאין איש נותן אמון באותו "ייחוס ליהו" שע" הנוכח אלא שאפילו שתי הרשימת שהן הסמוכות ביותר מבחינת עניינן, כלומר רשימת ערי השבטים והרשימה של תיאוד גבולות השבטים, כיום רואים בהן תעודות היסטוריות שונות במהותן, הן מבחינת ה" תאריך הן מבחינת המטרה אשר לשמה נת" חברו.

דוגמת ספורות אלו דיין להראותנו עד כמה התרחקנו מאותו משחק-יהוים תמים מלס" ני דור אחד או פחות. כיום הגיאוגרפיה ה"

נזכרים בסיפור זה הם עתיקים כל-כך, וזהו" תם גישטטשה כל-כך, עד שאפילו בתקופת עריכתו של ספר בראשית כבר לא היו ידועים, והעורך נאלץ לשוות להם אופי חדש יותר על-ידי הסמכתם למקומות חד" שים, כך, למשל, עמק-השידים "הוא ים המלח". עשתרות הובאה בזיקה לקרניים, שווה — לקריתיים, וכן הלאה.

אם בשלב זה הגיאוגרפיה ההיסטורית עוד" נה בבחינת הסבר-שלא-יגונה, הרי בתלמוד היא עולה כבר לדרגה מקיפה ומודעת יותר — תוך כדי דיון במקומות הנזכרים במק" רא ("אמר ר' יוחנן: אדם — קריה וצרתן — קריה ושנים-עשר מיל מזו לזו"), ואילו ב" ספרות העתיקה בכלל נשתמרו אפילו יצי" רות שלמות שעניינן הגיאוגרפיה של ה" מקרא, ודי להזכיר את ה"אונגומוסטיקון" של אווזביוס איש-קיסריה, שנתחבר במאה הר" בעית לספירה והוא אנציקלופדיה של כל שמות-המקומות הנזכרים בתנ"ך ובברית ה" חדשה.

אולם העובדה שהגיאוגרפיה של המקרא הי" תה ענין למחקר היסטורי עוד לפני 1600 שנה ויותר עדיין אין היא מקילה כשלעצמה את מלאכתו של החוקר המודרני. תוך כדי נסיון להבהיר סתומות הצלילו ההיסטוריו" נים החדשים אפילו להערים קשיים חדשים, ואף כאן די לעיין באותו "ספר השמות" של אווזביוס כדי להיווכח עד כמה אין בנסינו" תיהם הגיאוגרפיים של הסופרים העתיקים כדי להקל על חייהם של הדורות הבאים.

בדורות האחרונים לבשה התחדשותו של ה" מדע הזה אופי של משחק-מלים תמים שהת" חבב מאד על חוקרים-חובבים, שכן לצורך כך לא הוצרכו להצטייד אלא בכמה פרקי תנ"ך ובאי-אלה כללים פו'ניטיים שעל-פיהם ניתן לעקוב אחרי השתבשות השמות בער" בית. אבל הגיאוגרפיה ההיסטורית של היום כענף מענפי המחקר ההיסטורי התרחקה מאד מאותו משחק תמים. יש לציין כי בסך-הכל נזכרים בתנ"ך כתשמאות שמות-מקומות.

רק מיעוטם נזכרים במבודד, אגב שטף ה" סיפור המקראי, ללא נקודות-אחיזה ממש" יות, ואילו רובם הגדול משובץ ומשולב ב"

הראשון. בכך הוא מתקן את גישת האסכר לוח הלועויות, שהרחיקו לכת ולא הניחו שתיתכנה בכלל במקרא גם יצירות גיאוגרפיות-היסטוריות טהורות, כלומר יצירות ש-מלכתחילה נכתבו לצורך זה ולא היה להן מעולם שום שימוש ממש.

על היצירות מסוג זה מונה ד"ר אהרוני את לוח העמים שב"בראשית" פרק י, הנותן תיאור אתנוגרפי של כל העמים והארצות הידועים מאתה תקופה, שהוא ללא ספק יצירה ספרותית-היסטוריוגרפית שמעולם לא היה לה שום תפקיד שימושי. כמו כן מונה הוא כאן את רשימת מלכי כנען המנוצחים (יהושע יב), שאף היא יצירה גיאוגרפית-היסטורית מובהקת שנתחברה בעקבות שמות הערים הנזכרות בסיפורים ההיסטוריים של כיבושי בני-ישראל. תעודה נוספת השייכת לסוג זה היא, כנראה, רשימת תחנותיהם של בני-ישראל במדבר (במדבר לג). שלא כדעתו של נות, הנוטה לראות ברשימה זו מעין איטינוגרפים של צליינים להרסיני בתקופת המלוכה, סבור ד"ר אהרוני שאף זו יצירה מיוחדת שנתחברה בעקבות סיפורים רווחים על נדודיהם של בני-ישראל במדבר.

הארכיאולוגיה של המזרח התיכון

"תולדות הארכיאולוגיה של המזרח הקדמון" לא נכתב כספר-מבוא לארכיאולוגיה, כך בפירוש נאמר בהקדמה, ודאי שלא בתור ספר מדעי, מי שחושב כי לפניו ספר-עזר לתלמיד או למורה, אף הוא נמצא טועה. האם טוען הספר למקוריות? — הסתחלתי לה, מדוע, בשם כל הקדושים, טרחו בכל זאת לחבר אותו? כשאתה מגיע סוף-סוף לפתרונה של שאלה זו מתברר לך כי אין לה תשובה אחת אלא שלש תשובות לפחות.

ספרו של מר חיימי לא נכתב בחלל הריק, להבדיל מכל מקצוע אחר משופעת הארכיאולוגיה בספרים, שהרבה מהם מעולים, ש-נכתבו על-ידי מומחים במקצועם שבביל הקהל הרחב, ומהם אפילו מצויים בעברית.

היסטורית של המקרא לא די שיש לה מערכת שלמה של מושגים ועקרונות משלה, אלא שאף פיתחה אסכולות ובנות-אסכולה. בצד האסכולה הגרמנית מיסודם של אַלט ונולד, והאמריקאית מיסודם של אֶלברייט ורייט, הספיקה כבר לקום בארץ אסכולה ישראלית "רשמית", שדבריה הראשיים הם פרופ מזור וד"ר י. אהרוני. ספרו החדש של ד"ר אהרוני הוא מבחינה זאת המסמך היחשוב והמסכם ביותר שהעמידה אסכולה זו, ואולם האמת היא שהוא עוד הרבה יותר מזה. מאז צאת ספרו הקלאסי של ג'ורג' אדם סמית על הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, לפני כשבעים שנה לא נעשה עדיין נסיון מקיף כל-כך לתאר ולסכם את החומר הרב ואת שלל הבעיות החדשות שהתעוררו מאז. תוך כדי הרצאה היסטורית שוטפת של תולדות הארץ, כינס ד"ר אהרוני כל אותם מקורות ותעודות גיאוגרפיות הפזורים במקרא ואת הדימוים בהם, אם בהרחבה ואם ברמז, כמה מהם זוכים אפילו בספר זה לטיפול המדעי הראשון.

גישתו היסודית לתעודות הגיאוגרפיות הימקראיות מתבטאת אפילו בעצם מיונו. ד"ר אהרוני בוחן כל תעודה ותעודה לאורן של שתי שאלות-יסוד: תפקידה הראשון של הרשימה, וכן זמן חיבורה. השאלה המכרעת היא, כמובן, מניין נלקחה אותה תעודה והיא אם אמנם שימשה במקורה באותו תפקיד שיוחס לה בסיפור המקראי. בעקבות התשובות על שאלות אלו מחלק ד"ר אהרוני את כל התעודות הגיאוגרפיות שבמקרא לשלושה סוגים עיקריים, בהתאם למקורן ולתפקידן. הסוג הראשון הוא תעודות גיאוגרפיות היסטוריות, והשני — רשימות טריטוריאליות מינהליות, והשלישי — תיאורי מסעות וכיבושים. דומה כי אחד מחידושיהם העיקריים הוא דווקא בהקצאת מקום לסוג

* יוחנן אהרוני: ארץ ישראל בתקופת המקרא — גאוגרפיה היסטורית; מוסד ביאליק, ירושלים, 1962; 373 מ'. עם ארבעים ושלוש מפות היסטוריות.

מגילות גנוזות — כל אלה הם ענין למקד צעות ספציפיים, או אספקטים של חיי העולם הקדמון. ואילו הארכיאולוגיה כמקצוע מוגדר עוסקת בראש-דוראשונה בתרבות החמרתית של ימי קדם, כלומר — מקדשים, ארמונות, קברים וחיי יום-יום, אילו באלה התרכזו המחבר היתה צומחת מכך ברכה לספרו וגם, כמובן, לבני הנוער ולמתעניינים המתחילים, שאין להם מקורות רבים שיקרבו ללבם בדרך קלה ונוחה את האספקטים הללו של התרבות הקדומה.

מכאן אנו מגיעים גם לשיבוש השני. תחת לאפשר לקורא להכיר את התגליות הארכיאולוגיות עצמן, את מה שנתחדש או לא נתחדש בתחום זה, בחר מר חיימי ללכת סחור-סחור ולכתוב על כל הנושאים שבארכיאולוגיה חוץ מאשר על התגליות עצמן. אפשר, אם כן, חשש המחבר שארכיאולוגיה היא מקצוע משעמם שלא כדאי להלך בו אימים על הקהל, ואפשר שדווקא התגליות הארכיאולוגיות הן בעיניו הצימוק שיערב לחיפיו של הקורא ואילו נושאים כ"שיחזור עתיקות", "שימור כתבים עתיקים" וכיוצא בהם נושאים "מסובכים" הם החומר המקצועי ה"נורא" שאותו צריך לפשט ואותו יש לקרב, לאט-לאט ובזהירות, להבנתו של הקורא הרגיל.

כבר אמרנו שאם נתיחס ל"תולדות הארכיאולוגיה" כאל ספר ארכיאולוגי הרי רק שני חלקים הראשונים תופסים, שכן מגילת גנוזות אינן ענין לארכיאולוגיה יותר משהן ענין לתולדות הדת או להיסטוריה של ארץ-ישראל. אם נמשיך בדרך האלימית נציה הרי גם "טיבם של הארכיאולוגים" הוא פרק המתאים לרשימה בעתון. "הארץ-כיאלוגיה כשיפחת ההיסטוריה" לא תוסיף הרבה למתענייני ולקורא הצעיר, מהגם שגדמה לנו כי אין היא שפחה יותר מאשר תולדות-האמנות, או תולדות האמונה ה-

אף אם בלי ספק יש מקום לספרים נוספים, הרי את המקום הזה יש להגדיר מראש. לכתוב על ארכיאולוגיה של המזרח הקדמון ב-283 עמוד זהו כמדומה משה נכבדה שרק ארכיאולוג גדול יוכל לעמוד בה. מר חיימי איננו ארכיאולוג כי אם עתונאי, ומה שלא יעשו ארכיאולוגים יעשו עתונאים. עד כאן לא אמרנו דבר לגנותו של מר חיימי. אבל אם מתוך 283 העמודים מקדישים 68 למגילות הגנוזות ועוד 60 לעניינים חשובים עוד פחות, הרי אז דומה שאפילו עתונאי לא יוכל להצליח הרבה. לכן מוטב היה לשרות את הכותרת ולכתוב פשוט: "צרוך רשימות, מהן טובות יותר ומהן גם טובות פחות, הן על ארכיאולוגיה והן על ארכיאולוגים".

"תולדות הארכיאולוגיה של המזרח הקדמון" מורכב שלושה חלקים ש"החוט המשולש" שלהם רופף למדי. החלק הראשון כולל מעין פרוזודור לטרקלין, או, במלים אחרות, רשימת על נושאים כגון מהי ארכיאולוגיה ומי הם הארכיאולוגים, והוא נכתב כעדות ה"מחבר על-ימנת להקנות לקהל הרחב כמה מושגים-יסודיים כלליים על דרך ההסבר הפופולרי. החלק השלישי דן כאמור בתעודות יסודיות ומערות ברכוכב, ואף הוא בא כנראה לסתום איוו פירצה משוועת בידית עותיו של הציבור. "הטרקלין" עצמו נמצא בחלק המרכזי של הספר והוא גם היחיד שיש לו נגיעה ברורה במזרח הקדמון, אם כ"עולם התנ"ך" ואם ככל עולם אחר; להורציא, כמובן, את כל הנגיעות והמעגים עם הארכיאולוגיה של המזרח התיכון, הנכללים בחלק הראשון אגב דיון בנושאים כגון "שיחזור עתיקות" או "קברים כמטמוני עתיקות".

אבל כשאנו סוקרים את כל הפרקים הללו מעלים אנו שחל כאן איזה שיבוש רציני. קודם-כל בעצם הגדרת מושג הארכיאולוגיה, ואחרי-כך גם בבחירת הנושאים שראוי לקרוב לדעתו של הקהל. אם לעשות פארפראזה מהקדמת המחבר הרי הארכיאולוגיה איננה שיחזור עתיקות, גם לא פיעור נוח כתבים עתיקים, ולמען האמת אף לא

* אבינועם חיימי: תולדות הארכיאולוגיה של המזרח הקדמון; אנציקלופדיה תבל ורמלואה בהוצאת מ. מזרחי, 1963; 284 עמ'.

רק יצירה של המחבר אלא אף באותה מידה יצירתו של המו"ל. בזאת יחוש מיד כל קורא שיטול לידו את הספר, ובעיקר כדי לדפדף בו. דומה שמוסד ביאליק, ומנהלו מר משה גרדון, עשו כן מלאכה חלוצית. בנוהג שבעולם בספרים מסוג זה שמדפיסים קודם-כל את דפי הטקסט ורק לאחריהם מצרפים את הלוחות, בלי להשגיח בטירחה ובעגמת-הנפש הנגרמות לקורא החייב להיפוך ולהזור ולהפוך בין הלוחות והכתובים כדי למצוא את מבוקשו. מוסד-ביאליק ומנהלו לא השגיחו בטירחה שגרמו לעצמם, ותחת זאת הוציאו מתחת ידם ספר שהוא מתוקן כל צרכו לא רק בשביל מי שמבקש ללמוד את הקרמיקה של ארץ-ישראל אלא אף בשביל מי שמבקש להתרשם ממראה עיניים בלבד ולהשתאות אל המורשת הפלכתית הנפלאה שנשתירה לנו בתילי הארץ. תחת "לשבור" את הספר לשנים "שברו" כאן את הטקסט ושילבו בתוכו את התמונות והלוחות שילוב אורגני כל-כך עד שהקורא "רואה את הקולות" ומתבונן על-נקלה בכלי שהמחברת דנה בו אותה שעה. ספרה של רות עמירן הביא אפוא גאילה לא רק לצד המדעי של כלי-החרס אלא אף לצד האסתטי שלהם. בפעם הראשונה יכול כאן אף שוחרר-האמנות להתרשם מחינם של הכלים התרשמות שנמנעה ממנו בפירוטמים הארכיאולוגיים השוטפים.

מבחינה היסטורית אפשר להגיד על הקרמיקה שהיא מדע צעיר-ביחס. לפני למעלה משמונים שנה נשלמו בארץ כמה וכמה מפעלים ארכיאולוגיים גדולים שמבצעהם לא נזקקו אפילו לחרס אחד ויחיד. עוד לפני דור אחד או שנים היתה זו בחוקת נבואה להגיד כי "ברגע שנבין את הקרמיקה של ארץ כלשהי יהא בידינו המפתח לכל חקר הארץ הזאת בעתיד".

מאז זרמו מים רבים, ומבעד למחיצה של דור או שנים קשה כבר לשער מה היה עור לה בחלקה של הארכיאולוגיה לולא אותם שבריי-חרסים שהיא מלקטת בשקידה רבה כל-כך על כל תל רגיל ובכל חורבה מצויה. אין ספק שהתפתחותה היתה נבלמת אישם

יהודית. "שיחזור עתיקות" ו"קברים למט" מוני עתיקות" הם צדדים טפלים לארכיאורלוגיה כמדע ובבחינתם כנושאים העומדים בפני עצמם משתקפת שיטתו העיקרית של המחבר. אילו היה מר חיימי מספר, למשל, על קברי אור המפורסמים, ומשלב תוך כדי כך את סיפור השיחזור של "הנס מ"אור", היתה באה עליו הברכה; אבל מי שמקדיש פרק שלם למעשי שיחזור, ולו גם חשובים ביותר, הריהו דומה כמי שעושה את הסוכר בגלולה עבה.

כל זה אינו אומר חלילה שאין מה ללמוד מ"תולדות הארכיאולוגיה", למרות שמה ה' יורני. אדרבה, מר חיימי יש לו יתרון ברור על מחברים רבים, מקצועיים ושאינם מקצועיים, קודם-כל דווקא משום שהוא עתונאי יהודע טעמה של כתיבה מרתקת ולא איש-מקצוע שעניו למקצועו. אין ספק שיש בספרו סיפורים רבים ומעניינים שישמשו פרוזודור נאות לקרב הרבה מאד קוראים לטרקלין זה ששמו חקר עתיקות. ויש לספרו של מר חיימי עוד יתרון ברור אחד על ספריהם של מחברים חשובים אחרים, והוא שאין הוא מתרכז כמותם בגבורות הפרובינציאליים של הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל אלא חורג מעט לעבר הארצות השכנות שהיו לשעבר המרכז התרבותי והפוליטי של האיזור. כך, למשל, הפרקים על אוגרית בספרו של מר חיימי הם היחידים שבכוחם להביא לידיעתו של תלמיד ישראלי ממוצע את דבר קיומו של אתר זה, החישוב הן לחקר התנ"ך הן לחקר עתיקותיה של ארץ-ישראל בכלל. הוא הדבר ביחס להפירותיו של סיר ליאונרד וולי בארץ-הנהריים, באור, באללך ועוד. לכן חבל שבעתיים על שפיזר המחבר את החומר הזה בין הרבה פרקים חשובים פחות תחת שרכו אותו כדרך שעשה בפרק על אוגרית.

הקרמיקה הקדומה

מבלי להפחית במאומה מחלקה של הגברת רות עמירן, אפשר להגיד על ספרה, "הקרמיקה הקדומה של ארץ ישראל", שהוא לא

החמרית הדרך, שפן קשה לחשוב שהיה ער לה בידה לפתח איזה בוחן אחר השווה לכל נפש, בין מן הבחינה הכרונולוגית בין מן הבחינה ההיסטורית-התרבותית. יש מידה של אמת באותו דימוי הנוהג לר-אות את החרסים כאותם עתונים ישנים של התרבויות שחלפו. בדומה לעתונים היו גם הם בשעתם חשובים עד כדי להערות אל תוכם את כל הלחץ והפריץ של התקופה, ור-ממש כמוהם אף הם חסרי-ערך לאחר זמן, משבטלה שעתם ונרצה קרבנם, והם מונחים על התילים מצפים למעדרו של הארכיאולוג בלי שיחפץ בהם אדם מן הישוב.

אולם מה שניתן ללמוד מן החרסים הללו יבין רק מי שנוכח בהתקדמותה הענקית של הארכיאולוגיה בשמונים השנים האחר-רות. הראשון שעמד על הכוח הטמון בכלי החרס היה האגיפטולוג הבריטי סיר פ'לינג-דרס פיטרי, בחפירה שעשה בשנת 1890 ב-ארץ-ישראל דווקא, בתל-אליחסי שבדרום הר-ארץ. מאז עברו למעלה משבעים שנה והתור-רה של זיהוי כלי-החרס וקביעת זמנם תור-פסת כיום את רובו של הדיון הארכיאולור-גי. האמת היא שהקרמיקה זכתה להצלחה בלתי מצויה כליכך לא רק בגלל תכונותיה; אף "חן המקום" סייע בכך לא מעט. ידוע שארץ-ישראל עניה מאד במימצאים מוזי-אוניים, וגם אחוז החומר הכתוב המתגלה כאן הוא מועט ביחס למה שמתגלה בארצות השכנות, אם במצרים או בארץ-הנהריים אפ-שר אפוא לבנות סולם כרונולוגי מוחלט בהסתמך על התאריכים הנזכרים בכתבות, הרי אצלנו אפשר לדבר רק על כרונולוגיה יחסית, ואף זאת רק בהסתמך על כלי-החרס.

לפיכך דומה כי קשה להגזים בחשיבותה של הקרמיקה בתוך כלל המערכת של התרבות

החמרית בארץ-ישראל. אולם רק עם הופעת ספרה של רות עמירן זכינו לראשונה לסי-כום כל הידע הזה. "הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל מראשיתה ועד לחורבן הבית הראשון" הוא ספרי-יסוד. לפנינו נסיון רא-משון, ולא רק בעברית, לסכם את החומר הר-קרמי. האמת היא שגם בלועזית לא נעשה עדיין נסיון כזה. היו, כמובן, מחקרים חל-קיים, כגון עבודתו החלוצית של רייט על הקרמיקה של התקופה הכלקוליתית ותקור-פת הברונזה הקדומה, או מחקרים רחבים יותר כגון "קורפוס" של דאנקן לקרמיקה הארצישראלית; אבל סיכום מקיף וכוללני עדיין לא בא.

המבנה היסודי של ספרה של הגברת עמירן נקבע על-פי עקרונות המיון שקבעה לה. ב-צדק מציינת המחברת כי בהשוואה למאסי-פים של הכתבות העתיקות לא נוצר בעצם בכלי-החרס שום "קורפוס" אמיתי, ואף היא לא היה כוונתה לערוך קורפוס כזה. קיי-מים רק נסיונות "פסבדו-קורפוסים" למיון את הכלים מיון נייטרלי ובלתי-תלוי המבוסס על עקרון אחד, כגון המיונים שנעשו על-ידי דאנקן, פיישר ואחרים. נסיון אחרון ור-מעניין ביותר מבחינה זו — אף שלא נעשה בקרמיקה של ארץ-ישראל — הוא זה ש-עשה דילוגאז במיון הקרמיקה של אזור דיאלה בעיראק בהתאם להשתנות הראדיו-סיים של הכלים. דילוגאז ראה את הכלי כאילו הוא מורכב מעגלים דקים זה על-גבי זה, והאופן שבו משתנים הראדיוסים של המעגלים בעלותם לגובה הכלי מגדיר, לדעתו, את צורת הכלי. משיטה זו אפשר לראות מה פירוש מיון נייטרלי של כלי-החרס. גישתה של רות עמירן מגוונת וגמי-שה הרבה יותר והיא מבוססת על חלוקה למשפחות-שליכלים יותר משהיא מסתמכת על עקרון אחדי-יחיד. כל משפחה כזאת מור-כבת לפי עצם טבעה כמה וכמה אֶלמנטים.

יש משפחות שבהן הצד המאחד הוא טיב-החרס; באחרות — אופן העיבוד הסופי של פני הכלי, וכן הלאה. ההתרחקות מן המיון הנייטרלי והחיצוני לא די שהיא מחייה את החומר אלא אף מאפשרת היא הבנה דינא-*

רות עמירן: הקרמיקה הקדומה של ארץ-ישראל מראשיתה ועד חורבן בית ראשון (בהשתתפות פרחיה בכ ועווה וזולון); בהר-צאת מוסד ביאליק והחברה להקירת א"י ועתיקותיה, ירושלים, 1963; 366 מ' ; 101 לוחות, 358 תצלומים.

ביסודו של הספר עומדת פסיכולוגיה מ־זווית־ראייה חדשה, הפסיכולוגיה של התפתחות האפשרות של האדם. מכאן אנו מבינים שאוספנסקי תפס את מצבו של האדם בהווה מבחינת כשרוֹן־נפשו כבלתי־מש־ביע את הדעת. עיקר מאמציו של אוספנסקי מכוונים לעורר את התודעה. רק מתי מעט שמים לב לכך שרובנו נמצאים בחלק המכריע של חיינו במצב של שינה־בהקיץ. קשה לאדם לעמוד בתשומת־לב דרוכה לגבי עצמו יותר מזמן קצר, מאמץ גדול הוא להילחם במצב של שינה־בהקיץ, שהוא ה־מצב המצוי ביותר בחיי אנוש, ולהתמיד ב־עזרת ממשית יותר מדקות־מספר. האדם נר־טה לזהות עצמו עם סוגים שונים של "אני" שבתוכו וכן עם מטרות ואובייקטים חיצוניים רבים. השקפתו של אוספנסקי לגבי התפתחות האפשרות של האדם פירושה ה־נסיון להגיע לידי מצב של יתר־מודעות.

ננסה להסביר זאת על־פי הדרך בה הוא מנתח את ארבעת מצבי התודעה. אומר אוספנסקי: "בתיאור כללי ניתנת רשות לומר כי לאדם יש אפשרות של ארבעה מצבי תודעה. ואלו הם: השינה, העירנות, התודעה העצמית והתודעה האובייקטיבית. אך אף על פי שקיימת האפשרות של ארבעה מצבים אלה של התודעה, הרי האדם חי ב־פועל רק בשני מצבים: חלק אחד של חיינו עובר בשינה, וחלק השני — במה שקור־אים 'מצב הערות', אף־על־פי שלמעשה שר־נה מצב הערות שלו מעט מאוד מהשינה" (ע' 25). המצב השלישי, התודעה־העצמית, מתהווה באותם רגעים בהם אנו מודעים על עצמנו במלוא החדות, אולם אלה הם רגעים ארעיים בלבד, הברקות של התודעה שהתרחשותן בקורה במצבים חורגים מגדר ה־גיל או בהארות פתאום והרף־עין. המצב הרביעי, התודעה האובייקטיבית, יחסו אלי־

מית יותר. כשמדובר בחלוקה למשפחות אפשר לעקוב ביתר־ענין אחרי השתנותם של כלי־החרס והתפתחותם, החל בכלים שמבשרים את הופעת המשפחה ועד להשתלטותה השלמה על המטבח — ואחר־כך ירידתה ההדרגתית והתנוונותה, המתבטאת בהשמטת סימן־היכר זה או אחר. כך, למשל, ידועות המשפחות של כלי אבידוס, פכיות תל־אל־יהודיה, כלי הביכרום, הכלים הפלשתיים, ועוד. ואולם חוץ מ־"משפחות" ידועות אלו דומה כי אף שאר הכלים של ארץ־ישראל נתונים עכשיו, לאחר הופעת ספרה של גב' עמירן, בזיקה הדדית חזקה יותר וב־חלוקה "משפחתית" הרבה יותר.

ה. ב.

התפתחות האפשרות של האדם

פ. ד. אוספנסקי (1878—1947) תלמידו של גורדייף היה, שניהם בני רוסיה. הרעיון ה־מרכזי של תורתו של גורדייף, כל עיקרו שהאדם כמו שהוא הריהו ישות בלתי־שלמה. משום כך לא הצליחה האנושות לממש את מטרותיה ולהביא לידי יחסים הרמוניים בין בני־האדם; היא אף לא הצליחה לקיים יח־סים תקינים בין האדם לבין סביבתו. מבחי־נה קוסמית הרי כל אדם ואדם דומה לזרע שיש לו אפשרויות חוקיות של התפתחות במידה החורגת מגבולותיה של המחשבה ה־רגילה. נחוץ אפוא תהליך של התפתחות עצ־מית של האדם. תהליך זה מתחיל בלימוד עצמו, בהתאם לחוקים השולטים ביקום בכל רמותיו. ומן ההכרח שלימוד עצמי זה י־תייע בידע הבא מרמה גבוהה יותר. את ה־לימוד העצמי הזה מעודדת הדרישה הקיימת בכל אדם נורמלי להבין את עצמו בשלמו־תו. גורדייף הטעים שרעיון זה של התפת־חות אינו חדש, שכן מונח הוא ביסודן של כל המסורות הדתיות הגדולות (ע' 8). אוספנסקי המשיך בדרך רבו, בו פגש לראש־נה בשנת 1915. הספר שלפנינו מחזיק חמש הרצאות אותן הרצה אוספנסקי בלונדון וב־ניו־יורק בשנים 1934—1945. בקהל שומעיו היו אנשים ידועי־שם כאלדוס האקסלי.

* פ. ד. אוספנסקי: הפסיכולוגיה של התפתחות האפשרות של האדם; תרגום: ש. ה. ברגמן; הוצאת ספרים ירושלים, תשכ"ג; 95 עמ'. בצירוף דברי־מבוא והקדמת המחבר.

האדם, גופו ונפשו. אם יש בכך ממש, ואם יש בממש דרך — ימים ילמדנו. בינתיים חובה גם לזכור את הסכנות אשר בדרכים אלו, ואת צרות משעולן.

חכמת זן

ספר מופלא הגישה לנו הוצאת "הדר" ושי-תים הן תכונות מופלאות: אחת המורה ואחת המהנה. המורה — על שום שאין יר-דעים מה הספר שלפנינו, מאיון שפה תור-גם, מה היה שמו במקור או בתרגום שממנו תורגם, ועוד כהנה וכהנה תמיהות על חוסר-כתובת וחוסר-שם, ואותה פראות של הוצאת ספר בדרך-הטיפה בלי לרמוז לקורא ההד-יוט מאיין נפל לידו אוצר קטן ממין זה. ואילו תכונתו השניה של הספר "חכמת זן" היא בהביאו לפנינו מניחות המורח אוסף של סיפורים ואגדות ופסוקים מחכמת-זן ה-ממציאים לקורא הנאה וענין של לימוד כאחד.

הספר מכיל ארבע חטיבות. הראשונה 101 סיפורי זן". בסיפורים אלה מסופרות חוויות תיהם של חכמי-זן סינים ויפאנים בתקופה בת חמש-מאות שנה ומעלה. בסיפורים נמ-צא אוסף של חכמת-זן, סיפורי-מוסר (בגור-סח המזכיר מעט ספרות מקבילה זו ביה-דות), וכן רמזים ופרקי-האלה-ודעת על מהר-תה של חכמת-זן. ברוב הסיפורים מצוי גון-עו של פולקלור ואגדה. הסיפורים קצרים מאד, ורבים מהם פניני-חן כשלעצמן כדוג-מה לסיפור קצר המוגש כהלכה.

החטיבה השניה, "השער ללא שער", היא אוסף בן ארבעים-ותשע שאלות הנקראות "קואן" אשר חכמי הזן שואלים אותן בדרך הדרכת תלמידיהם. חטיבה זו היא הקשה ביותר בספר. אלה הם טקסטים של שאלות אשר מתוך קריאה בלבד הן נראות כאותו סוג ספרות הידוע באנגלית בשם "נונסנס". שאלות אלו ניתנו לנזירי זן בשנות לימודי-הם, ועיקרן במגע ההדוק בין המורה והתל-מיד תוך כדי העיסוק בשאלות אלו, ולפיכך אין איש יכול להחכים או אפילו לקבל מר-שג מדויק על-אודות שער-יהון מתוך קרי-

נו גורם שהברקות התודעה האובייקטיבית יכולות לפקדנו רק לאחר התפתחות מלאה של מצב התודעה-העצמית — וגם אז הן נשארות בגדר הברקות בלבד אף לגבי ה-נפש המפותחת ביותר מבחינת אפשרויותיה.

אוספנסקי, כגורדייף רבו, מדגיש את ערכם של האסכולה, הטכס והצוות, כדי להגיע ל-מידת פיתוח זו של נפש האדם. שניהם כורכים את ההתפתחות הנפשית בהשגת שליטה גופנית ממין חדש, כלומר שהאדם יהיה מודע על פעולות גופו. גורדייף ביטא רעיונות אלה בחקרו אחר העקרונות המהר-תיים של ביצועי ריקודים וטכסים בבתי-מנזר בלתי-ידועים ובבתי-מקדש שונים ב-חלקים רחוקים של מרכז-אסיה. הוא הבין כי באמצעות הריקוד יכול האדם ללמוד להכיר את עצמו, ובדרך זו נעשו התנועות חלק חשוב של תורתו ועבודתו. אוספנסקי בספרו מדבר על עבודה באסכולה, על יחסי מורה ותלמיד, וכן הוא מביא ניתוח של מרכזי ההפעלה השונים בגוף האדם ובנפשו, מתוך ההנחה שידיעת הגוף ושליטה בו הם חלק בלתי-נפרד מהשגת איתה התפתחות אפשרית של הפסיכולוגיה של האדם בכיוון של מודעות מלאה, והשתחררות מאותו מצב שני של התודעה שאנו קוראים לו "עיר-נות", ואילו מנקודת-מבטה של התודעה-ה-עצמית והברקותיה אין הוא שונה אלא במ-עט ממצב של שינה בהקיץ.

פרופ' ש. ה. ברגמן, היושב בירושלים, ער-קב בשנים האחרונות בחיפוש אחר משגרי-תיהם של הוגים ואנשי-סגולה אשר בנסיון-נותיהם הם מבקשים להוביל אל שדות חד-שים במבנה ההתפתחות הנפשית של האדם, או לפחות להצביע עליהם. הפארא-פסיכולר-גיה, הטלפאטיה, תרבות-זן וכיוצא באלו מני-הות כיסוד משותף את הדעה שהאדם כ-צור אנושי עדיין לא הוגדר בצורה סופית באשר לכשריו ולתכונותיו המכריעים, וכי יש דרכי התפתחות ומגע הנראים כיום חש-דים ואולי גם בלתי-מתקבלים-על-הדעת — אך אפשר שבאותה מידה אף מצוי בהם לקח-מה מדרכי העתיד ורמוז של פתרון ל-כמה מן הבעיות המטריות כיום את ירו-

מששלף נבֹּושיגי את חרבו, אמר הקואן, "בזה נפתחים שערי הגיהנום!" למשמע מלים אלו נתחורה לו, לסאמִי ראי, משמעונו של התכב, והוא החזיר את חרבו לנדנה והשתחווה. אמר הקואן, "בזה נפתחים שערי גִ'ה־עדן". (ע' 63).

ולסִכּוּם: טעות יסודית בקובץ זה היא ש־הוגש לקורא בלי כל הכנה והדרכה בגוף ה־ספר. דומה הדבר לאנתולוגיה של קושיות בתלמוד אם תופיע בשפה היפאנית בלי ה־הסבר וההקשרים.

בודא והכלב

ישראלי נוסע לתקופה של שנה ליפאן ל־ל־מוד תורת זן באחד ממנזריה — הרי זה נר־שא מרתק לכותב ולקורא. ספרו של זאב בש, בן ירושלים, ממלא רק חלק מן התק־וּות שתולה בו הקורא. אולם גם חלק זה פותח שערים נעלמים ומרחיב את הדעת בעולם שהוא בגדר נעלם כמעט לקורא ה־עברי. דרכים רבות לזן, עיקרו מדיטאציה, אולם מדיטאציה זו יכולה שתתמש באופ־נים שונים: הגות של ישיבה משך שעות רבות במנזר, בנוסח קבוע; וכן באומניות וטכסים מקובלים — טכס שתיית התה, ה־נגינה, הרישום במכחול, אמנות הקשת, ה־סיוף, הגי־ר־יצו. למידת הזן עליה מספר ז. בש עיקרה בשיטת הקוֹאֵן (koan) שמש־מעונו — בעיה שאינה ניתנת לפתרון ב־דרך ההגיון. תרגיל שמטרתו לשבור את גבולות האינטלקט ולהביא את התלמיד לידי אותה התגלות נכספת של "סאטורי" (ג־ר־וואנה). שיטת הקוֹאֵן פותחה בבית־מדרשם של ה"רינזואי", הקיים ביפאן מן המאה ה־י"ב לספירה. מהותה של שיטה זו, על־פי תיאורו של המחבר, היא מדיטאציה ממור־שכת בדרך ישיבת "זאון" (ישיבת התבוֹנ־נות) באולם המנזר הקרוי "זנדו". לאחר כמה שבועות מקבל התלמיד מן ה"גורו" ("המור־רה הרוחני") את הקוֹאֵן הראשון. קוֹאֵן זה הנו: "האם יש לכלב טבע בודהה, אם אין?"

אה בלבד. ומאחר שעורכי הספר הוציאוהו ללא הקדמה והסברים ובלי לומר לקורא מה הוא מחזיק בידיו וכיצד עליו להתחסם ל־קריאת הקטעים, לא ייפלא אם יהיו רבים סבורים שמוציאי הספר היתלו בהם או ש־תרבותן והגותן של יפאן וסין בשגעון יסר־דן.

החטיבה השלישית, "עשרת השוורים", היא תיאור מצור־י ושירי של עשרת שלבי התוד־עה המובילים את המתבונן בון לקראת ה־הארה. החטיבה הרביעית והאחרונה, "נקר־דת האמצע", היא אוסף מאמרות של האל־שיווא לאשה בשם דווי, שעיקרן חכמת־הזן והשגת שלות־הנפש.

תרגומי של דוד שחר מהנה, אף כי אין לה־שוד בו שלמד סינית או יפאנית כדי לה־ריק את הספר לכלי עברי; ומאזו שפה תירגם — זאת סתם ולא פירש. בכמה מקו־מות חסר ניקוד חלקי, ובשפת התרגום יש כמה משפטים אשר מליציותם מקלקלת את מובנותם, אולם תרגומם העדין והיפה של קטעי השירה ההגותית, וכן גם הסגנון ה־מקוצע השולט בספר, מחפים על קשיים אלה. הנה דוגמה לאחד הקטעים היפים בספר, סִי־פור מן המחזור הראשון של מאה־ואחד סִי־פוריוֹן. שם הסיפור: "שערי גִ'ה־עדן".

חייל אחד, נבֹּושיגי שמו, בא אל הקואן ושאלו, "האם באמת יש גִ'ה־עדן וגיהנום?" שאלו הקואן, "מי אתה?" השיב הלוחם, "סאמוראי אנוכי." "אתה חייל?" תמה הקואן. "איזה מין שליט הוא זה שיכסים לכך שאתה תהיה שומר־ראשו. הרי פניך נראים כפניו של מחזיר־על־הפתחים!"

בערה בו חמתו של נבֹּושיגי עד כדי כך שהחל שולף את חרבו, אבל הקואן המשיך ואמר, "ובכן, גם חרב לך! אבל ייתכן שנשךך קהה מכדי עריפת ראשי".

* חכמת זן; תירגם: דוד שחר; הוצאת הדר, תל־אביב, 1963; 192 עמ'.

"ג'ונקיי", איש-המשמר בנודו המפקח על עירנותם של יושביו, בידו שוט והוא מכה על גבות היושבים. הכאות אלו מטרותי כפור לה: לעורר את הנרדמים, העייפים והמתר-פים בהתבוננות; וכן להזהיר אל קרקע המציאות וממשתה את אלה שהפליגו מדי במדיטאציה. פעם ביום חוזר טכס השיחה עם המורה, אשר עיקרה נסיון התלמיד להשיב על ה"קואן" שניתן לו. נסיונות אלה על-הרוב הם מושבים ריקים על-ידי המורה, החש אם הארה אמיתית כאן או תשובה הגיונית ומילולית בלבד. המזון ניתן בצמיצום. ה' משטר תמור וסדר-היום מלא. הכל כמו מכוון לשבור את אישיותו של התלמיד, להשחררו מדעותיו הקדומות כדי שיהיה מור כן ויכול לקבל את ההארה. המשל לכך נמציא בסיפור על כוס התה. נאנ'אין, חכם יפאי נ' מתקופת מייג'י (1868—1912), קיבל ב' ביתו פרופיסור מן האוניברסיטה שבא לח' קור-ולדרוש בדבר זן. הגיש לו נאנ'אין תה. מזג לאורחו מלוא הכוס. ועדיין היה מוזג והולך. זקף הפרופיסור עיניו בשטף עד ש' לא יכול עוד לשלוט ברוחו. "הרי זו מלאה על גדותיה. יותר לא יפנס". — "ככוס זו", אמר לו נאנ'אין, "אף אתה מלא דעות וסברות משלך. כיצד אוכל להראותך זן כל עוד לא הרקת את כוסך?"

ספרו של ז. בש מהנה. מקוריותו והאותנ'טיות של חזויותיו מחפות על נטייתו לסגנון מליצי ועל כמה וכמה פגמים נוספים אשר בהירחורים ובהכללות בעלי-ימרה, המותי-רים לעתים בלב הקורא תחושה של ריחוק מן המחבר. בספר, הכתוב כיומן של תקופת השעות ביפאן, מרחיב המחבר ומספר גם על פגישות, מקומות ומאירעות בארץ ה' חדשה. דומה שאילו ניתן בתחושה כפרותית חריפה היה מוציא מתחת ידו ספר-מסע מעניין עוד יותר בשני התחומים שבהם תייר — הזן-בודדים על מזריו ומוריו, וארץ יפאן על אנשיה. הספר הנוכחי מזכיר לע' תים קרובות מדי יומן-היגיים של איש משכיל, במרכאות.

א. ב.

והתשובה "מו", שפירושו "לא דבר" או "לאו". אם מתגבר התלמיד על ה"קואן" הראשון, באים נוספים עליו. בניגוד למור' שג הלימוד המקובל במערב, אין מטרתו של ה"קואן" ללמד דבר-מה או לתוד את שכלו של התלמיד אלא להיפך — הכוונה היא להראות לתלמיד שאינו יודע מאומה, לשחררו ממילוי הנפש בסברות ובדעות, ול' הכינו — בדרך התעמקות בשאלות שעיקרן אבסורד, עד לאותה הרפייה והתפוגגות אשר ביכלתן להגיע ל"סאטורי" — להארה העליו'נה, שהיא מעבר לדעת ולא-ידעת גם יחד. שיטת ה"קואן" אינה מקובלת על כל אס' כולות ה"זן" ביפאן, ויש טוענים כי הספק המישג באמצעותה אינו מביא אלא ל"סא-טורי" מדומה. דוגמה לשיטה אחרת היא למידת הזן בדרך אמנות הירייה בקשת. ה' אימון הממושך בדרך הירייה אינו מכוון להשגת המטרה אלא לביטול אישיותו המיו'חדת של התלמיד. כל זמן שהתלמיד הפך בכל כוחו לקלוע למרכז — אין הוא משיג מאומה. ככל שהוא למד להרפות מכוונתו, לפעול ספונטנית, להיות לאחד עם הקשת, המיתר והחץ — יותר הוא מתקרב להשגת מטרתו. אולם אין הוא מרגיש בכך.

אין דומה הספק של ה"קואן" לספק הקאר-טזיאני. האחרון הוא מיתודי ובגבולות ה' הגיון ושיקול-הדעת. ה"קואן" מבקש לשבור את ההגיון ושיקול-הדעת ולהגיע למדרגה הנמצאת מעבר להם ואשר אין להביעה ב' מלים הגיוניות אלא באמצעות הפאראדוקס והמעשה הפאראדוקסלי, ובאמצעות האבסורד, שגם הם אינם אלא איתות בלבד לעיקר.

המחבר מספר כי שעות הישיבה הארוכות והמכאיבות "זאזן" מזכירות לו במהותן את "בסיס הטיירוניס" בצבא. המשתתפים שקועים במדיטאציה וכפעם בפעם עובר ה'

* זאב בש: בודהה והכלב, זן בעיני ישר-אלי (כותרת משנה: מסע אל תוך האין); הוצאת י. מרכוס, ירושלים (ללא ציון תא-ריך); בתוספת מילון קצר למונחי זן; 156 עמ'.

הכלכלי, והחותר לקראת אבדנו בהתלהבות סגפנית ממש; על התנוודותן האופורטוניסטיות של המפלגות הקומוניסטיות הלטיון-אמריקאיות, שלעולם יש בידן נוסחות מן המוכן כדי להסביר את מעשיהן — ונוסחות אלו, עלינו להודות, ברוב המקרים הן משכנעות למדי. אחת התופעות המשוונות בעיני מי שאינו רגיל בדיאלקטיקה המארקסיסטית היא התופעה של "נישואי הפילגש". הרודנים הריאקציוניים מעניקים חירות-פעולה לי מפלגה הקומוניסטית, בתנאי שלא תחתור תחת המשטר, וכך הם מסלקים מעל דרכם אויב מסוכן, והמפלגה הקומוניסטית זוכה בטובות-הנאה רבות המניחות לה להמשיך במאבק להצלת האנושות המקופחת, ובתוך כך היא עושה להחרפתו של קיפוח העמלים, שהרי מלחמת-המעמדות והמהפכה הפרולטרית יבואו עם גבור מצוקתו של המון המנוצלים. ומה הפלא אם הקולוניאליזם הרימיטיבי של הברות-המטעים האמריקאיות, והמפלגות הקומוניסטיות החזקות, והרודנים המושחתים — כולם חוברים יחד ועושים כמיטב מאמציהם להבשלת התנאים להצלחתה של המהפכה, והמהפכה אמנם מצליחה ומתקיימת? ומה הפלא אם קאסטרו, שעד לי הצלחת מהפכתו היה אופורטוניסט זעיר-בורגני ומחבל במהפכה הפרולטרית, הפך פתאום-לפתע גיבור הסוציאליזם המהפכני, מופת לעמים המשועבדים? לדיאלקטיקה פת-רונים, אנו, כפי הנראה, הרינו פורמאליסטים שאין להם תקנה.

ובכלל, לפרקים, עם קריאת הספר — שלי דברי מחברו הוא כתוב בדרך שהיא אולי היבשה והאפורה מכל — מתעוררת בך הרגשה שהוטלת לעולם שהומחו ובוים בידי מיודענו אפרים קישון. ראשי הגושים מתקשרים מעל לראשי עוזריהם הבכירים בעוד הללו ממשיכים בפיוס פזמונים על שלגי אשתקד, בתולדות הדיפלומטיה ה"גלויה" נפתחת תקופה של הסכמה על אי-הסכמה בין ראשי הגושים, בשעת המשבר לוחצת וז-

קובה - להבה בלב אמריקה

ספרו של פ. לפיד על קובה איננו ספר ראשון המופיע בארץ ומוקדש ל"בעיה הקובאנית". לנו, לפחות, ידוע עוד ספר אחד הדן בכך: "קובה — אנאטומיה של מהפכה" מאת סווייזי והוברמן, שיצא בספריית-פועלים ב-1960, (ראה ביקורת ספרים ב"קשת" י).

אולם חרף הדמיון במשקל שני שמות הספריים, הרי ספרו של לפיד איננו חיבור "בעל-תיוה" אלא ניתוח מפוכח ועובדתי, אובייקטיבי ומתועד, אשר תחת להטיח האשמות ולחלוק שבחים ולעשות תעמולה, הוא מנסה לעמוד על שרשי הבעיה, לסקור את היקפה ולחזות את תוצאותיה האפשריות לתיד-לבוא.

הגדירו את דרכו בכתובת תולדותיה של "פנינת האנטילים", אומר המחבר כי "זהו ניתוח כלכלי-מדעי של עברה, תיאור עובדי דתי של משטרה הנוכחי, והמסקנה הנובעת מן השניים: ניתוח זהיר לגבי עתידה והשפעתה על היבשת כולה" (ע' 14).

אלו הן בעצם יומרותיו של הספר הזה, והימבנה הסימטרי של עבר (רקע), הווה (התרחשות) ועתיד (היקשים) מוציא מכלל דיון שאלות מיתודיות רבות העלולות לפגום באובייקטיביותה של הסקירה.

השאלות הגדונות בספר הן המגיעים שהביאו להבשלתה של המהפכה הקאסטרואיסטית והצלחתה, ניתוחה של אידיאלוגיה מהשכנת זו לדרגותיה ולשליביה השונים, קאסטרו ואיזום בזיקתו למכלול הבעיות הלטיון-אמריקאיות, ההדירה הסובייטית ותגובת ארצות-הברית, ולבסוף — האפשרויות להתפתחות נוספת נוכח התפניות החדות ביחסי הגושים (המשבר הקובאני שימש סייסמורגרף מצוין לאיבחון) ונוכח הופעתה של מערכת תלת-גושת תחת זו הדרוהגושתית הקובנציונלית.

מי שעודו מאמין כי ההיסטוריה חוזרת על עצמה, וכי אפשר ללמוד ממנה משהו פרט לכך שמעולם לא למדו ממנה, יוכל להפיק מקריאה בספר זה לקחים מאלפים; על הקולוניאליזם המתחפש במסיכת הליבראליזם

* פנחס לפיד: קובה — להבה בלב אמריקה; הוצאת קרני, 1963; עמ' 201.

אקטואלית. אף אותם ספרים שמתפרסמים, הנסתר מרובה בהם מן הנגלה, אם מטעמי מדינה ואם מטעמי מפלגה.

ספרו של דוד הכהן הוא אחד היוצאים מכלל זה והקריאה בו היא הפתעה נעימה. הכהן היה ראשון לצירי ישראל בעולם הרפואה, אפרואסיאני, ותוך כדי שירותו יצר טופס של יחסים המאפיינ עד היום את מדיניותה של ישראל כלפי הארצות המתפתחות – שילוב של יחסים דיפלומטיים ועזרה כלכלית-צבאית, שנותלים בו חלק לא רק מוסדות המדינה וצה"ל אלא אף גופים ציבוריים והסתדרותיים.

בספרו של הכהן יש מידה גדולה למדי של גילוי־לב, ומתוכו אתה למד לעתים בעקיפין על כוחו והולשתו של שירות־החוץ הישראלי. דוד הכהן אינו איש משרד־החוץ משום בחינה שהיא, ותוך כדי קריאה בספר אתה מתחיל לשאול את עצמך שמא נבעה הצלחתו בכורמה מעובדה זו דווקא. אף הקונצפציה שלו בדבר חשיבותם ומשמעותם של יחסי ישראל עם העולם האפורי אסיאני משוחררת מכמה מן האשליה הרגוריות, שהן בחינת מחלה מקצועית בקרב אנשי משרד־החוץ. היותו אדם מן החוץ, בעל עמדה עצמאית משלו, מאפשרת לו לעתים להתכתב עם משרד־החוץ בירושלים בתקיפות, אם לא בתוקפנות, שאיש המגיד גון של משרד־החוץ לא היה יכול להתיר לעצמו מעולם. אף זו אחת ממגבלותיה של ישראל, כי בשטח יחסי־החוץ (כמו בשטחים פוליטיים אחרים) חסרים לה אותם אנשים בלתי־תלויים, gentlemen of independent means, המסוגלים לשמש שגרירים ולכתוב לשיגרת משרד־החוץ את תנאיהם.

המכיר, למשל, את יחסיה של ישראל באפריקה כיום יודע כי מבחינה זו מצליחים לעתים אנשי־קיבוצים הנשלחים בתפקידים דיפלומטיים הרבה יותר מן הדיפלומט המקצועי, שבשבילו בירת־שירותו הנוכחית אינה אלא קרש קפיצה בין דרגה ד' לד' פלוס. רק איש כדוד הכהן מסוגל היה לסצינה הרפואית עם השגריר הבריטי בראנגון בני עין פתיחת המועדון האנגלי לפני כהן

שינגטון על חברות נאט"ו להפסיק את קשרי המסחר בינו לבין קובה, והנספחים המסחריים של מעצמות המערב אוספים סטטיסטיקה מעניינת ביותר המראה בעליל כי ארצות־הברית צועדת בראש ארצות המערב הסוחרות עם קובה... לאחר שהליבראליזם הכלכלי של ארצות־הברית עם שליהיו, בעירוב הרוב המקרקעים במדינות דרום־אמריקה, החליטו לא להניח למדינות־המטעים לחרוג מן המשק המונוקולטורי, הרי בשנות ה־60 של המאה עושה ארה"ב מאמץ נואש לתקן את המעוות והיא ניצבת בראש הברית למען הקידמה, המיועדת לכישלון, משום ש"השגות חיים האחרונות הוכיחו כי רק משטרים שמאלניים באמריקה הלא־סניגית מוכנים לבצע את הריפורמות החקלאיות והחברתיות שבהן מותנה הסיוע האמריקאי, ואילו את ההקצבות השנתיות למימון הברית מאשרים סינטורים אמריקאיים בעלי השקפות ימניות, שבוהריהם מאמינים באמונה שלמה בקפיטליזם ונחפזים לראות בכל נטיה סוציאליסטית תימרון מוסווה של הקומוניזם" (ע' 170).

בקיור: אוירה של כשל בפוליטיקה הבינלאומית, עם פתח צר לאופטימיזם; לאחר הפירוט הגרעיני, ועל אף הפרצות האפשריות עדיין בפירוט זה, ברור ש"עתידה של היבשת הדרומית יוכרע בשדה־הקרוב של פיתוח וקידום כלכליים".

ספרו של פנחס לפיד הוא מפתח להבנתו של חלק־עולם שעדיין לא אמר את דברו האחרון, לא בתחום מבקרי־החזות הפוליטיקה הבינלאומית ולא בתחום היצירה התרבותית. ספרו הוא פרי של היכרות בלתי־אמצעית עם המציאות הלטינו־אמריקאית, פרי הכרה עמוקה של תולדותיה, תרבותה ואנשיה. הביבליוגרפיה של ספר זה עשירה, מהימנה, מאוזנת יפה בין מיתרסי ההשקפות והאינטרסים השונים שיש להם זיקה לקובה, ליבשת אמריקה ולמדינות הבינלאומיות.

י. ק.

יומן בורמה

מועטים הם כותבי זכרונות בארץ שדבריהם מתפרסמים כאשר יש להם עדיין משמעות

בהזדהות אידיאליסטית זו יכול הישראלי — בייחוד אם אינו איש משרד-החוץ — לע" לות על עמיתו האנגלי או האמריקאי, ששי- רותו באפריקה הוא לגביו ענין של קריירה בלבד.

ככל שגריר היה אף דוד הכהן משוכנע כי משרד-החוץ שלו אינו מבין אותו, מזניח את הטיפול בבקשותיו ומתעלם ממנו. זוהי טיפולוגיה מובנת-מאליה למערכת-יחסים בין משרד-החוץ לשגרירים, הבטוחים שהם מצו- יים במרכזו של עולם, שעה שלגבי משרד- החוץ אין כל אחד מהם אלא חייל אחד ב- חזית ארוכה ביותר. במקרהו של דוד הכהן ניתן בכליזאת לשאול אם אין מקום להג- זה כי בוויכוחו עם משרד-החוץ הצדק על צדו יותר מפני הרגלי, שפן בורמה היתה באמת ראש-גשר בפריצה הישראלית לאפרי- אסיה. לענין זה שייכת פרשת המשלחת המסחרית הישראלית לסין, ושוב קשה לק- בוע לאחר-מעשה מי צדק. אולי יהיה זה נכון לומר כי הענין הנוח מעט בירוש- לים (או נדחק הצדה, מחשש של מהיאימ- רוי-האמריקאים); אולם גם אם היו היחסים המסחריים מתפתחים, לולא ההזנחה והח- שש, קשה לראות איך היו נכנסים למעגל של קבע לנוכח החדירה הקומוניסטית הגד- לה והולכת למרצת תיכון, שנתרחשה א-ח- רי ביקורו של הכהן בפקינג. יש להניח כי היחסים היו מתפוררים — אך בכליזאת היה הנסיון כדאי, אילו נעשה.

כשם שהפיכתו והריאליזם של דוד הכהן עמדו לו להצלחה במילוי תפקידו, כן עמ- דה לו תכונה זו לראות את יחסי ישראל — אפריאסיה בפרספקטיבה נכונה. שאין ישר- אל יכולה ליהפך גורם מכריע בעיצוב יחסי- החוץ של המדינות המתעוררות, הרי זה מובן-מאליו. מצד שני מצביע הכהן בצדק על כך שפדאי להימנע מן הצביעות האל- טרואיסטית-כביכול בעזרה הכלכלית שלנו לארצות אלו, כאשר בצדה מצויה לעולם התקוה (אם לא הדרישה המפורשת) לגקי- טת עמדה פרו-ישראלית בסיכסוך הישראלי- הערבי. גם העזרה האמריקאית לכמה וכמה מדינות התנפצה אל ראש סלע זה של אי-

עור (קרי: בורמנים), או להתפרץ כלפי או נו כאשר הודיע לו הלז על ביטול ביקורו בישראל כתוצאה מלחץ ערבי.

מצד שני, מתברר כי דוד הכהן יצא לבור- מה כשהוא בלתי-מוכן במידה שלא תאומן לגבי הארץ שהוא בא אליה. קיומם של חי- בורי-מחקר, ספרי-עזר ואנציקלופדיות, ש- מתוכם ניתן לשאוב את האינפורמציה הבסי- סית על בורמה, נראה שאינו ידוע לו. אגב קריאה אתה מגלה איך נפרשת לפניו יריע- תו של עולם זר ומרתק זה של בורמה וה- בודיום, ועל אף כל רהיטות הכתיבה אתה מבקש להקשות, שמא היה ציר ישראל מי- טיב לעשות לו קרא קצת בביתו קודם צא- תו למלא את תפקידו. בהקדמה לספרו מעיד דוד הכהן על עצמו שגם בעת היותו בבור- מה מיעט לקרוא "בחומר שבכתב ובדפוס" והעדיף את המגע האישי. גישתו הפראגמ- תית של דוד הכהן דומה שהיא לוקה כאן בחד-צדדיות לא מעטה, אלא שהיא אפיינית לגישה כללית השוררת בארץ: מדוע חייב איש הנהלת סולל-בונה, חבר-כנסת, חבר משלחת ישראל לאו"ם ולוועידות בין-פרל- מנטריות לקרוא משהו על נושא המצוי מחוץ לתחום פעילותו בלתי-האמצעית?

קסמו וכוחו של דוד הכהן באו לו מתוך שהכיר כי את יחסה של ישראל לארצות אפריאסיה לא לפתח מתוך מידת ייחודה הסוציאליסטית של החברה הישראלית. ענין זה עזר לו לדוד הכהן גם במישור הקרוב של קשירת קשרים שעקפו את הפיזיכל ה- רשמי, ומתברר כי לא כל הובשיה-הספסלים של משרד-החוץ בירושלים הכירו בחשיבות הענין. אך היה לכך רישום נוסף במישור עמוק יותר: הריאליזם האידיאליסטי של דוד הכהן (אם ניתן להשתמש במושג כה פרוב- למתי) הוא שרכש לו מעמד מיוחד, לא רק כציר אלא גם כשותף-לעשייה-לחזון — ו- ישראל הולכת כיום שוב, גם באפריקה, ב- עקבות ה'פוסים שגובשו על-ידי דוד הכהן.

* דוד הכהן: יומן בורמה; עם עובד, 1963; 427 עמ'.

דיאליוזים נבוב המסייע לציניות חסרת-מע" צורים. הכהן ריאליסטי הרבה יותר: ספק אם ניתן לשנות את עצם גישתן של המדינות הללו לענין הישראלי-הערבי, והטעם מים שהוא מונה לכך (עמ' 80, 232) משכנע עים למדי. אולם אפשר למתן את ההשפעה הערבית, ועצם הנוכחות הדיפלומטית, הכלכלית-הצבאית והטכנולוגיה הישראלית בר ארצות הללו פועלת בכיוון זה. הקירא את הספר יראה מיד את ההקבלה בין האידיאליוזים הפראגמתי והמציאותי שב-אמצעותו עיצב הכהן את יחסי ישראל-בורמה לבין היזמה הקונסטרוקטיבית של המפעל

ההתישבותי בארץ. סוף כל סוף, דוד הכהן הוא איש סולל-בונה. אותו שילוב של חר-סר-מומחיות משווע עם יזמה ונכונות-לסיכון ודמיון יוצר, בוז למוסכמות, ל"תיאוריות", למסמכים כתובים — יחד עם הסתמכות על מגע אישי ו"סמוך-עלינו", היודע לבצע את אשר הובטח גם כאשר בשעת ההבטחה אין עדיין למבטיח שום מושג איך יגשים את הבטחתו — הללו הם קווי-אופי המסבירים לא רק את הצלחתו ומגבלותיו של דוד ה-כהן אלא גם את הצלחותיה ומגבלותיה של החברה ה"ישובית" בארץ.

ש. א.

דברי ימי העולם העתיקה

דברי ימי מצרים / מאת פרופ' ג'. ה. ברסטד
דברי ימי יוון / מאת פרופ' ג'. ב. ברי
דברי ימי רומא / מאת פרופ' מ. קארי

מאושרים על ידי משרד החינוך והתרבות

שלוש עבודות מונומנטליות, כל אחת בת שני כרכים, של גדולי בריהסמכא בעולם * דברי ימי מצרים, פרי עטו של האגיפטולוג הנודע פרופ' ג'יימס הנרי ברסטד * דברי ימי יוון, מאת פרופ' ג. ב. בארי, מאוניברסיטאות קיימברידג' והארוארד * דברי ימי רומא, ספרו המקיף והמעודכן של פרופ' מ. קארי * יותר מ-2000 עמודים. בתוספת כ-450 תמונות ומפות, המהוות אוצר בלום בפני עצמו * מהדורת-פאר מדי עיח מנופה * ספריית-יסוד לכל בית משכיל * מחירה עתה — במסגרת מפעל מיוחד — 27.50 ל"י בלבד לכל ששת הכרכים, במקום המחיר הרגיל — 42 ל"י (מחיר המה-דורה האנגלית בארה"ב — 37.50 דולאר)

42. — 27.50 ל"י

להשיג בכל הנויות הספרים בישראל

הפצה: מפעלי יהודה וויס בע"מ, מקווה ישראל 12

הוצאת ש. פרידמן בע"מ

המשתתפים בחוברת

אדוניס הוא כינויו הספרותי של משורר לבנוני צעיר, מנהיג ודבר למגמה האקספרימנטלית בשירה הערבית בימינו. מעורכי הרבעון "שיער" (שירה) המופיע בביירות. מצוי היטב אצל השירה החדשה שבמערב, ותירגם לערבית, בתוך שאר דברים, את הפואימה "הים" של המשורר הצרפתי ס'ג'ון פירס, בעל פרס-נובל. "יום הקרבן" הוא פרק אפייני מן הרומן "יום הקרבן" מאת הסופר האיראני הצעיר, פ'ריידון אספנדיארי, בן למש" פחה עתיקה של מדינאים ושרי-צבא. הרומן עצמו לא הותר לפירסום בלשון הפרסית. הוא הופיע תחילה בנוסחו האנגלי, מעשה המחבר עצמו, בארצות-הברית, מקום מושבו הנוכחי של המחבר, ומאו ניתרגם ל־12 לשונות. רומן שני מפריעו זכה אף הוא להצלחה, וספר שלו על המזרח התיכון עומד להופיע ב־1964. בשחר-נעוריו, בערוב יומו של המנדט הבריטי בארץ-ישראל, ישב המחבר כשנתיים בירושלים, מקום ששימש אביו קונסול איראני. משה אפרת מוכר לקוראינו מן המאמר "עיראק של קאסם", שהופיע ב"קשת" יט. עבד אל-והאב אל-ביאתי, בן 38, הוא הבולט במשורריה החדשים של ארץ-הנהריים. פירסם עד כה 8 קבצי שירה, אף תירגם לערבית מן השירה העולמית. זה שנים אחדות הוא עורך גלות במזרח-אירופה, עקב רדיפת השלטונות בארצו וכן בעטיה של מחלה קשה. כתיב שיר-תו נכתבו כבר מחקרים רבים, הן בערבית הן בלשונות אירופיות. מקס בילן, יוצא תור-כיה, מוסמך למדעי-הרוח, מרצה ועתונאי, השתתף במספר עתונים וכתבי-עת בתורכיה, צרפת וישראל. פירסם קובץ שירים, וכן תרגומים מן הספרות התורכית, כיום מורה לתורכית באוניברסיטה-שלט"א. ג'אסם אל-ג'וי הוא מספר עיראקי צעיר. קובץ הסיפורים "דם ירוק", שממנו נלקח הסיפור המובא כאן, הופיע בבגדאד ב־1961. אונסי אל-חאג', בן 25, הוא משורר ומבקר לבנוני, מן הקיצונים בורם ה"אירופי" של השירה הערבית הצעירה. הוציא קובץ שירים, משתתף בעריכת הרבעון "שיער". לבנוני הוא גם המשורר יוסף אל-ח'אל, מראשי הזרם הפניקית-הכנעני החדשני. מיסדו ועורכו של "שיער", המופיע בביירות מאז 1957. אבראהים עבד אל-חלים הוא משורר, מספר ועתונאי מצרי שמאלני. פ'דוא טוקאן היא משוררת צעירה, ילידת ארץ-ישראל, למשפחת טוקאן הנודעה מ־שכם. אלי כדורי, מרצה ביחסים בינלאומיים בבית-ס' הלונדוני לכלכלה, הוא בעל ספר רים ומחקרים הרבה בענייני המזרח בעת החדשה. מסה מקיפה שלו על תולדות הממלכה העיראקית-האשמית נתפרסמה עוד ב"קשת" ז. נג'יב מחפוז הוא מספר מצרי נודע, מאהובי הקוראים הצעירים בארצו. נאדר נאדר-פור הוא משורר איראני צעיר ונורען, החותר — בשירה עשירת-דימויים — למיזוג הערכים השיריים של מולדתו עם החדש

בספרות העולמית, וכבר קמו לו בארצו הרבה מעריצים ותלמידים. בדר נשאת הוא מספר מצרי כבן 35, יליד אלקסנדריה. ממשיך המסורת הספרותית-העממית של שנות ה-30 וה-40 בארצו, שחלוצה היה תופיק אלי-חכים. ששון סומך, כיום מן המזכירים המדעיים של האקדמיה ללשון העברית בירושלים, מעורה היה משחר-נעוריו בחיים הרוחניים והמדעיים ניים התוססים של עיר-מולדתו בגדאד וחוגיה הספרותיים. הוא עוסק בבלשנות ובהוראה, בשירה ובתרגומים מן הערבית. אלוף-משנה מתתיהו פלד, המשרת בצה"ל מאז הקמתו, הוא בן 40, יליד ירושלים, בוגר ביה"ס התיכון בבית-הכרם והמכון למדעי-אסיה ואפריקה באוניברסיטה העברית. צאדק צ'ובאק הוא מספר נודע, יליד העיר בושחר בדרום פרס, הנמנה על המשמרת ה"אמצעית" בפרוזה האיראנית בת-זמננו, זכה להכרה וליהערכה בארצו כבמדינות-הים. כותב בעיקר סיפורים קצרים ומערכונים, כשאינו מדיר עצמו לעתים מן השימוש בשפה המדוברת. סונא קילי היא כוכב עולה בחיים האקדמיים של תורכיה, היא בוגרת הקולג' האמריקאי לבנות באיסטנבול, שקיבלה תואר דוקטור למדע-עיהמדינה בבירן-מור-קולג' בארה"ב והשתלמה בענף זה וביחסים בינלאומיים משך שנים באוניברסיטה-של-קליפורניה, בביה"ס הלונדוני לכלכלה ובאוניברסיטת-קולומביה, ניו-יורק. משמשת פרופסור-חבר למדעי-המדינה ברוברט-קולג' של איסטנבול. עדנאן אל-ראוי הוא מן המשוררים המהפכניים הצעירים בעיראק. נסים רזואן, המופר היטב לקוראינו משורת מאמריו על נושאים מדיניים והיסטוריים מזרחית-כוניים, כותב על נושאים אלה בקביעות בעתונים וכתבי-עת שונים בארץ ומחוצה לה. פואד ריפקה הוא משורר לבנוני צעיר, מן המשתתפים הקבועים ברבעון "שיער". פריידון תואלולי הוא מן הבולטים בדור המשוררים הצעיר הלוחם לשינוי פניה של השירה האיראנית ולקירובה אל הישגי המערב. מצטיין במקוריות דימויו, עשרו הלשוני והידושי בתוכן ופרוזודיה. פואד תפריי הוא מספר עיראקי הנזקק בעיקר לנושאים מחיי השכבות העממיות.

על ריכוזו והכנתו של החומר מן הערבית אנו חבים תודה בעיקר לששון סומך, שאף תירגם בעצמו את רוב הדברים המובאים כאן מן הערבית. בתחום הספרות האיראנית סייענו הרבה יעקב משה, החומר מן הסימפוזיון על הספרות הערבית בת-זמננו רובד עלידי פ'ארוק שושה (קאהיר) ותורגם מן הערבית בידי ד"ר משה פיאמנטה מן האוניברסיטה העברית, ירושלים.

בחוברת זו נפרד "קשת" ממזכירת-המערכת דליה למדני, שעבדה את הרבעון באמונה ובמסירתות משך ארבע שנים ומעלה. על מקומה באה עתה שולמית שנער,

"עם הספר" : ספרים חדשים

הזפיעו באחרונה

סיפורים עבריים מחיי הערבים

חיי הפלאה, העירוני והבדוי כהשתקפותם — בימי שלוט התורכים והאנגלים כבימי ישראל העצמאית — בעיני המספר העברי, ממושה סמילנסקי, ש. י. עגנון וי. ח. ברנר ועד ס. יזהר וצעירים שבצעירים. עשרות יצירות, המצטרפות לחתך אפייני בספרותנו החדשה בכללה. עריכה ומבוא: יוסף אריכא. עם הקדמה היסטורית מאת י. שמעוני

ל. י. שניאורסון: מפיראונים

סיפורה של חדרה — וסיפור ימי-בראשית של ההתישבות החדשה בארץ — כפי שהוא מתקם, קטעים-קטעים ופרשיות-פרשיות, מדברים שנרשמו "מפי ראשונים" והובאו לדפוס בידי אדם שהוא עצמו חטיבה חיה של היסטוריה מאותם ימים ראשונים

מופיעים בדצמבר

התנ"ך באמנות

אלבום נהדר של קרוב ל-200 העתקים של יצירות-מופת מן האמנות העולמית על נושאים מן התנ"ך — החל בפסיפסים ביונטיים וגמור ברמבראנט ורוברנס, מיכאל-אנג'לו, רפאל ודירר. כולל 11 רפרודוקציות בצבע מלא. הערות על הלוחות: היידי היימן. מבוא מיוחד מאת משה ברש, מן האוניברסיטה העברית. בשיתוף עם "פייידון", ההוצאה הלונדונית הידועה לספרי-אמנות

סיפורים יפאניים בני זמננו

20 יצירות ממבחר הפרווה היפאנית של המאה, שהוכללו כולן בקובץ המיציג שהופיע לא מכבר בחסותה וביזמתה של "אונסקו". עריכה ומבוא מקיף: אייבון מוריס. תרגום: א. אמיר, א. חשביה

ג'ומו קניאטה: מול הרקניה

מחקרו המפורסם של ראש-ממשלת קניה כיום על שבט הקיקוי, מנהגייהם ומסורותיהם. מפתח להבנת בעיותיה של קניה, ויצירה חשובה באנתרופולוגיה חברתית. עם הקדמה מיוחדת של המחבר למהדורה העברית, פתח-דבר מאת גולדה מאיר ומבוא מאת פרופ' ב. מאלינובסקי

"עם הספר": מתכנית

ינואר - מרס 1964

סדרת מחברות לאמנות חדישה

- א. האימפרסיוניזם
- ב. האקספרסיוניזם
- ג. הפוביזם
- ד. הקוביזם
- ה. הסוריאליזם
- ו. אמנות מופשטת

בכל מחברת 16 עמודי טקסט ו-24 רפרודוקציות צבעוניות.
עם עמוד של ניתוח והסבר בצד כל אחת.
בשיתוף עם הוצאת "האחים רוזנבאום", וינה.

חיי יום-יום בעולם העתיק

- ב. חיי יום-יום במצרים
- ב. חיי יום-יום באשור ובבל
- ג. חיי יום-יום ביוון
- ד. חיי יום-יום ברומא

ארבעה ספרים ראשונים להוצאת העברית של סדרה היסטורית שקנתה לה מוניטין בעולם כולו, בהוצאת "האשט", פאריז. כתיבים בידי גדולי החוקרים הצרפתיים, בתרגום מנופה ובעריכה מדעית מעולה.

בהוצאת עם עובד הופיעו זה עתה

אמיר גלבע : כחולים ואדומים

אוסף מקיף של יצירת המשורר הנודע, מחשובי השירה העברית
החדשה, ובו שירים חדשים המכונסים בספר בראשונה.
400 עמודים בכריכת-בד : 8 ל"י

אברהם סוצקבר : עיר הסתרים

בתרגומו העברי של י. גולה

אחד מחשובי שירת אידיש בימינו מתאר ביריעה אפית
פרשת מאבקם של קומץ יהודים שמצאו מקלט
במערכת צינורות-הביוב של וילנה עם חיסול הגיטו.
מצבת תהילה לזכר גבורתם של ריבואות יהודים בתקופת השואה.
160 עמ' בכריכת בד : 6 ל"י

ספר החודש ב"ספריה לעם"

אליעזר ויזל : עיר המזל

עולמו של פליט השואה, המבקש שיבה לחיים ואמונה חדשה
ביחסי אדם, מתואר בסיפור זה בלהט רב.

הוצאת הקיבוץ המאוחד

תל-אביב, רח' סוטיין 27, טל. 231271

רח' אלנבי 91, טל. 64905

גבריאיל בר

ערבי המזרח התיכון

מחקר על הסוציולוגיה והדימוגרפיה
של החברה הערבית המודרנית באר-
צות ערב. עם מפות, ורשימה מפורטת
של מקורות ביבליוגרפיים.

יופיעו בקרוב

ד"ר צבי רוזנפלד

הכפר הערבי בישראל

ניתוח סוציולוגי של אורח-חיים, הווי,
מינהגי נשואין וירושח. השפעת ה-
התפתחות הטכנולוגית הישראלית על
הכפר הערבי.

פרופ' ש. הורביץ

החקלאות במזרח התיכון

סקר נרחב על התפתחות החקלאות
והתעשייה במדינות ערב, והתמורות ה-
חברתיות המתחוללות בתוכן בשנים
האחרונות.

ספרית פועלים בע"מ

הכר את המזרח הערבי!

רכוש את הספרים:

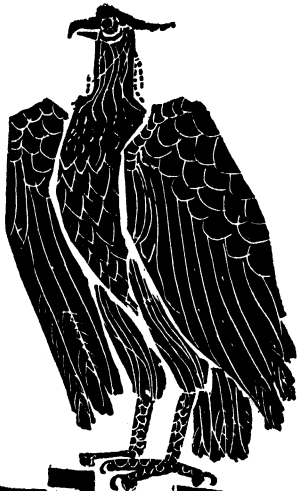
1. המזרח הערבי
2. העולם הערבי של ימינו
3. תמורות מדיניות

בעולם הערבי

מאת אהרן כהן

שלושה ספרים מקיפים ויסודיים על
הארצות הערביות, העמים והמדינות
ותולדותיהם מימים קדומים, בעלייתם
ושקיעתם; יריעה רחבה של העולם ה-
ערבי בימינו; התעוררותם הלאומית
והחברתית ומלחמתם בשליטים זרים;
המאבק הסוציאלי בקרב העמים ה-
ערביים והיחסים בין המדינות הער-
ביות; נסיגת מעצמות-המערב והידוק
הקשרים עם הגוש הסוציאליסטי. תמו-
נה בהירה על התפתחותן הפוליטית
של הארצות הערביות, אשר פרשת
עתידנו.

יחסיהן עם ישראל היא גורלית לגבי
הספרים מלווים עשרות מפות ותמו-
נות, הדרכה ביבליוגרפית ומפתח
שמות ועניינים.

הפניקים
עוף החלל
צפון החיים

חיי אדם אינם אנדה. ודאי שאינם נצחיים. אולם חיי אדם ניתן לבטח! הבטח את עצמך ועתיד בני משפחתך באמצעות בטוח חיים ב"פניקס הישראלי", בעל הירע, הנסיון והמסורת. תיק בטוח חיים 70,000,000 ל"י

בטח אתה
 בפניקס
 הוא יקנה
 לד בטחון

הפניקס
הישראלי
 חברה לבטוח בע"מ

הוצאת "מסדה" בע"מ

ספרים חדשים

קרתגו - צבי הרמן

בספר מרהיב-עין ושובה-לב מתוארת בצורה מרתקת פרשת עלייתה ונפילתה של המעצמה הימית האפריקנית של ימי קדם.

קידמה ועוני - הנרי ג'ורג'

ניתוח מדעי-כלכלי מעמיק ורבי-עניין מאת "הנביא מסן-פרנציסקו" של עור' לם שבו הקידמה תדחק את רגלי העוני והעושר והאושר יחיו בצוותא.

בנק למלאכה בע"מ

המשרד הראשי:

תל-אביב, ר' מרכז בעלי מלאכה 16

טלפון 65632, 66414

כל עסקי בנק

ציון

חברת לביטוח בע"מ

תל אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 67701, ת"א

סמל

ערוכה לטיב

תוצרת השימורים

- משקה הדרים קל
- מיצים טבעיים וממותקים
- שימורי פירות וירקות
- לפתני פירות שונים
- קליפות הדר מסוכרות
- פקטין

ביהח"ר בפתח-תקוה, טל. 912281

המלה "אולי" נמחקה מהמילון שלנו

תכניות הבטוח שלנו
מעניקות לך חיסוי גולא
בכל מקרה ומקרה

"מגדל" חברת הבטוח הדואגת לכל לקוח

החברה הישראלית למסחר ולהשקעות בע"מ

הון מניות נפרע וקרנות
מעל ל- 13,000,000 ל"י

המשרד הראשי:

ת"א, רח' לילינבלום 39, טל. 67803

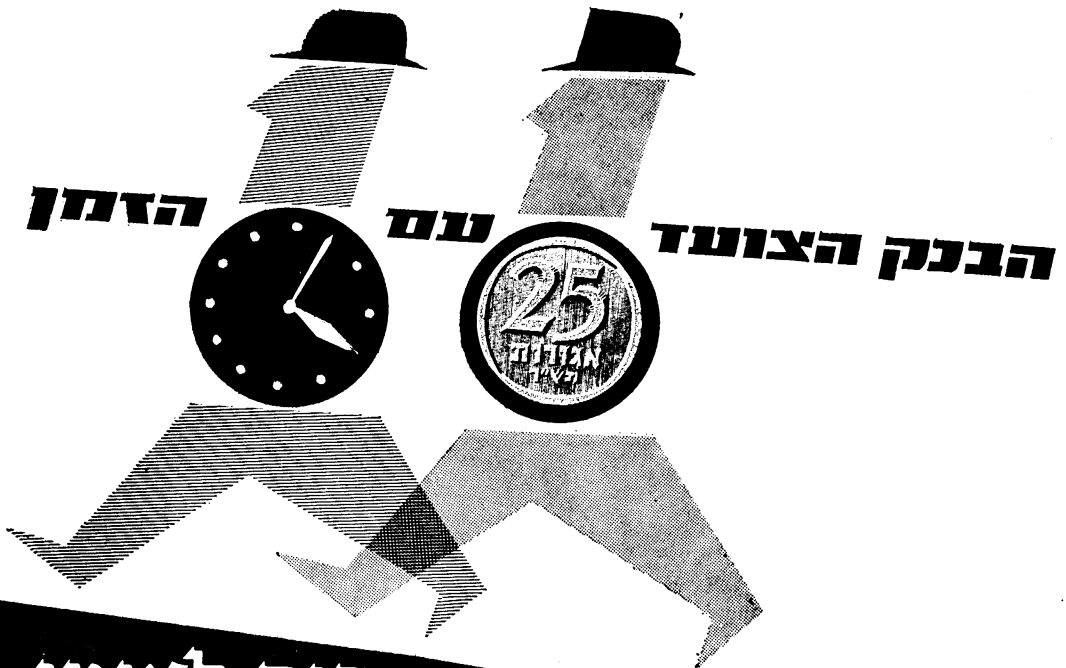
סניף:

חיפה, רח' אלנבי 12, טל. 2259

חברות כת:

סחר בע"מ
מרכז לשיווק בע"מ
צידוניה חברה להשקעות בע"מ
חברה ישראלית מרכזית
למימון ולאחסנה בע"מ
אורדן מפעלי מתכת בע"מ
תובל חברה להובלה כללית בע"מ
"מבצע" קונסורציום להשקעות בע"מ

בעלות חלקית במפעלים:
מפעלי מלט פוטלנד ישראליים נשר בע"מ
שמשון חברה לצמיגים ולגומי בע"מ
כיתן דימונה בע"מ

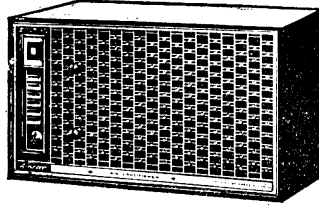
הזמן

עם

הבנק הצועד

בנק לאומי
לישראל בע"מ

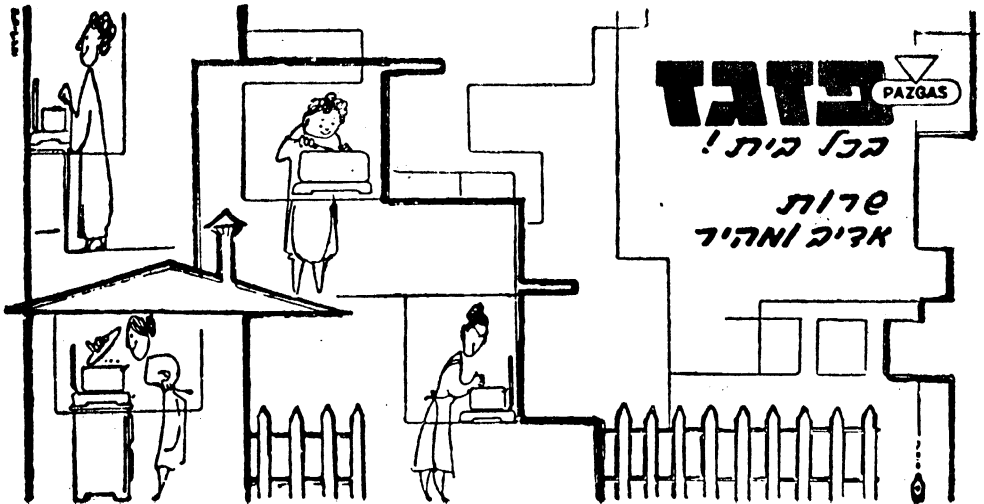
מזגן אויר אמקור
אינו עוד מותרות

ליעילות בעבודה
ולהרגשה נוחה בבית

המפיצים: אמפא בע"מ

תל-אביב, חיפה, ירושלים וסוחרים מורשים

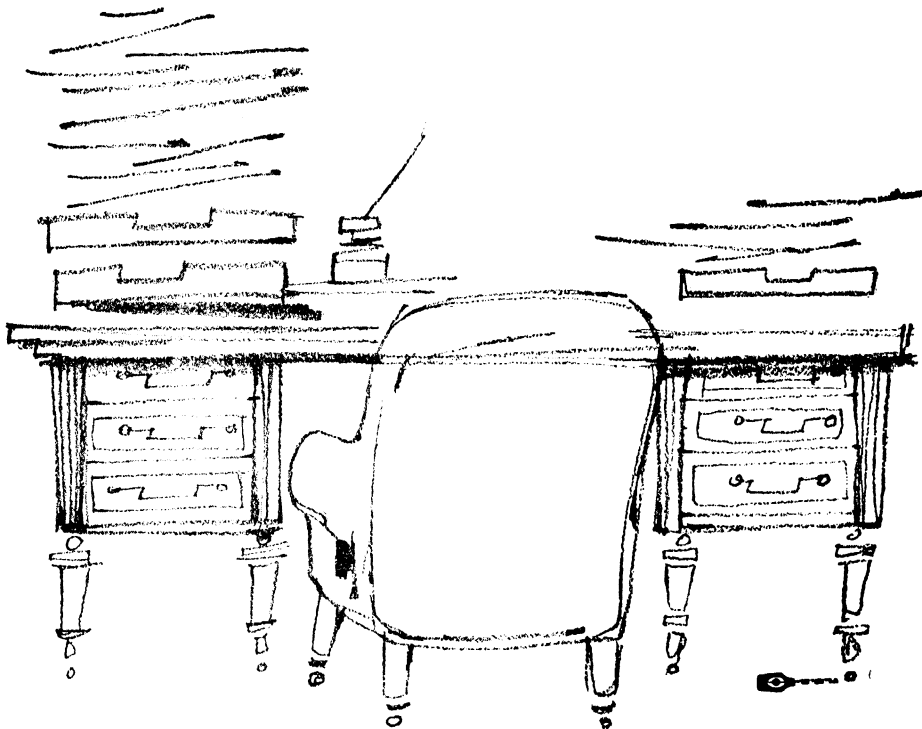

עצום?

כמוכן! הנך מוצף ניירות
ומסמכים וזורע תחת
נטל העבודה ובודאי
משתוקק אתה להשי-
תחרר קצת מן המאמץ
ומן היגע.

אך כיצד עושים זאת?
פשוט עד למאד:

בנסיעתך הבאה אל
מעבר לים לצורך עסקיך
הפלג באניות "צים" כי
במרחבי ים תחנה מנופש
נחדר, מרגוע וכדור
בחברה נעימה ותשוב
רענן ורגוע לעבודתך.

צים עשה חיים-טע ב'צים'

עיריית תל-אביב - יפו

מוזיאונים עירוניים בתל-אביב - יפו

מוזיאון תל-אביב — ע"ש מ. דינגוף, שדרות רוטשילד 14, טל. 57760.
מרוכזים בו מוצגים בציור ובפיסול, ממיטב האמנות העולמית והישראלית.
פתוח לקהל — בימים א'-ה' בשעות 10.00—13.00 ו-16.00—19.00,
ביום ו' ובשבת משעה 10.00—13.00.

מוזיאון תל-אביב — ביתן ע"ש הלנה רובינשטיין, שדרות תרס"ט, טל. 226058.
מיועד לאמנות מודרנית בציור ובפיסול.
פתוח לקהל — בימים א'-ה' בשעות 10.00—13.00 ו-16.00—19.00,
ביום ו' משעה 10.00—13.00, במוצאי שבת 18.00—22.00.

קרית "מוזיאון הארץ"

מוזיאון הזכוכית — ע"ש וולטר מוזס, רמת-אביב, טל. 43059.
מכיל אוסף זכוכית עתיקה, שהוא האוסף העשיר ביותר
במזרח התיכון.

מוזיאון המטבעות — ע"ש קדמן, רמת-אביב, טל. 45579.
מכיל אוסף מטבעות עתיקות, בעיקר מטבעות מאזור הים התיכון.

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור — רמת-אביב, דרך חיפה, פנת שדרות
רוקה, טל. 47055.

מכיל חפצי אמנות יהודית עממית ומסורתית, לרבות כלי קודש
ותשמישי קדושה, וכן תלבושות יהודיות מתקופות שונות.

ביחגי קרית "מוזיאון הארץ" ברמת-אביב, פתוחים לקהל בכל יום משעה 10.00—17.00,
ביום ד' בשעות 13.00—20.00, ביום ו' ובשבת בשעות 10.00—13.00.

מוזיאון היסטורי של תל-אביב — רחוב ביאליק 26, טל. 66501.
מכיל מסמכים וצילומים מראשיתה של העיר.
פתוח לקהל בכל ימות השבוע משעה 9.00—13.00.

מוזיאון לעתיקות ת"א-יפו — רחוב מפרץ שלמה 10 (ליד השעון), טל. 85375.
מכיל מוצגים ארכיאולוגיים ותעודות שנחשפו בחפירות שונות בעיר.
פתוח לקהל כל ימות השבוע משעה 10.00—17.00, ביום רביעי משעה
13.00 עד שעה 20.00 ובימי שישי ובשבת משעה 10.00 עד שעה 13.00.